

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૮૬૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ યાદિશ પ્રતાપ

વિષય ૬૪૫૫:૨

મહિરાપ્રતાપ

લેખક:

વામન સીતારામ મુકાદમ

કાવ્ય પૂર્વ:

રૂ. ૧.૪૪-૦

પ્રાકૃત પૂર્વ:

રૂ. ૧-૮-૦

મળવાતું કેકાવ્ય:

સુગધર્મ કાર્યાલય,

રાયખડ રોડ—અમદાવાદ.

પ્રકાશકઃ
વામન સીતારામ મુકાદમ,
ગાંધી.
૧૦૮૩૩

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ.
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૦૮૩૩
૪૨૫૪

પ્રદ્યુત્થાનઃ આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ—અમદાવાદ.

મુદ્રકઃ પ્રાણીવન વિશ્વનાથ પાઠક.

પ્રેરણા

મહારાષ્ટ્રની રંગભૂમિ ઉપર વખણાએલાં નાટકો વાંચવામાં હું મુંથાયો હતો તે વખતે કેટલાએક સ્નેહીઓએ મને કહ્યું કે મહારાષ્ટ્રની મારક ગુર્જર રંગભૂમિ ઉપર પણ પદ વગરનાં ગદ્ય નાટકો આણવાની જરૂર છે. એ ઉપર વિચાર કરતાં અમને બધાને લાગ્યું કે એવાં ગદ્ય નાટકો ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર થવાં જોઈએ. મને પણ લાગ્યું કે મારાથી બનતું મારે આ જાખતમાં કરવું.

મહારાષ્ટ્રના પ્રસિદ્ધ નાટ્યકાર મહુમ શ્રી રામગણેશ ગડકરીનું “સંગીત ઇકચ પ્યાલા” નાટક મેં વાંચ્યું અને તેને અનુસરતું મેં આ નાટક મદિરાપ્રનાપ લખવાનું શરૂ કર્યું.

“ઇકચ પ્યાલા” મરાઠી નાટકના પ્લોટમાં અને પાત્રો વિગેરેમાં તેમજ આ નાટકના પ્લોટ અને પાત્રો વિગેરેમાં જોડે ફેર છે તો પણ તે નાટકમાંના ઘણા આકર્ષક અને અસરકારક દ્રકરાઓ મેં આ નાટકમાં લીધા છે.

આ નાટક મરાઠી નાટકનું ભાષાંતર તો નથીજ, પણ જો આ નાટક લોકોમધ્યેથી થાય અને લોકપ્રિય થઈ પડે તો તે માનના વ્યાજબી દરદાર મહુમ શ્રી ગડકરીજ છે એમ કહેવામાં હું આંચકો નહિ ખાઉં.

ગે.શરદ્ધ
જન્મભાષી, ૧૯૭૯.

હીન્ સેવક,
વામન સીતારામ મુકાદમ

—અર્પણપત્રિકા—

પરમ પ્રિય સ્નેહીમંડળ,

આપના જીએ જંલુનો મારા ઉપર અનંત ઉપકાર છે. આ ધન-
હીન અને વિક્ષતાહીન સેંકડો ટુટીઓવાળા પામર પ્રાણી પાસે આપે
આપને સ્નેહી કહેવાનો હક રહેવા દીધો છે એ ઉપકાર બહુ એવો
હું નમુણો નથી. જેને અહદ્દશાએ ચારે તરફથી ઘેર્યો હોય તેના લાગણી
પ્રગટ કરવાના અને ઉપકાર દર્શાવવાના માર્ગ પણ બંધ હોય છે. મારે
માટે પણ તેમજ છે. હું નામીયો નાટ્યકાર નથી એટલે મારા આ
પુસ્તક સાથે આપનું નામ જોડું એ આપમાંથી કેટલાકને નરિ-
ગમે એ હું જાણું છું, પણ મારી પાસે તો જે સાધનો હોય તે દ્વારા-
જેજ હું તો મારી લાગણી પ્રદર્શિત કરી શકું. સોનાની નગરીનાં માલિક
શ્રી કૃષ્ણચંદ્રે સ્નેહી સુદામાના પહોંચા પ્રેમથી સ્વીકાર્યા એ સ્નેહભાવના
આપ સર્વેમાં જનગૃત થાય એવી મારી પ્રણ પાસે પ્રાર્થના છે. આપની
પરવાનગી સેવા આપ પાસે આવવા માટે મારી હિંમત ન ચાલી
તેથી આપની પરવાનગી સિવાયજ આ ‘મદિરાપ્રતાપ’ નાટક હું
આપના ચુરણમાં અર્પણ કરું છું. આને આ સુદામાની ભેટ સમજી
પ્રેમથી સ્વીકારી આપે કરેલા અનંત ઉપકારોમાં વધારો કરશેજી.

હીં સ્નેહાધીન,

વામનના વટે માતરમ્.

અંક ૧ લો

પ્રવેશ ૧ લો: નાટકના નાયક રમણચંદ્રના જાતી દોસ્ત ચંદ્રકાન્તનું વિલાયત જવા નીકળવાનું હોવાથી તે વિયોગ સંગંધી રમણચંદ્ર અને રમાંવચ્ચે વિંઠાદી સંવાદ, ચંદ્રકાન્તનો સ્નેહીને ઉપદેશ અને વિયોગ વખતનો સંદેશો.

પ્રવેશ ૨ જો: “આર્યમહિરામંડળ”ના સ્થાપનાર બ્રમણ અને ભગીરથ વચ્ચે મધ્યપાનનિષેધના સંગંધમાં રમૂજ ચર્ચા.

પ્રવેશ ૩ જો: કલાલ કુંવરજી અને માયુકજીના અખાળા દારૂખાજીમાં સર્વસ્વ ખોવાથી બ્રમણની સ્ત્રી દમળા રેંટીઓ કાંતી ભણપોષણ કરે છે. તેને પુણીઓ આપી સુતર ખરીદનાર સ્વયંસેવક રસિક સાથે ખાદી અને રેંટીઆની મહત્તા સંગંધી વાતચિત.

પ્રવેશ ૪ થો: રમાને તેજવા માટે આવેલા તેના ભાઈ વિજયચંદ્રની રમા અને રમણચંદ્ર સાથે દેશ પ્રત્યે શ્રીમાનોનું કર્તવ્ય વિગેરે સંગંધી વાતચિત.

પ્રવેશ ૫ મો: દારૂના પીકા ઉપર પીકેટીંગ કરવાને તૈયાર થએલા સ્વયંસેવક દળને પ્રાણશંકરનો ઉપદેશ. “આર્યમહિરામંડળ”ની સ્થાપના, મહિરામકતોની સજા અને ચર્ચા.

પ્રવેશ ૬ ઠો: સનદ રદ થવાથી રમણચંદ્રનું ક્રોધ અને ગુસ્સાને આંતર થયું. બેચેની વધી પડે છે. લાગ જોતો બેડેલો બ્રમણ તક સાધી રમણચંદ્રને વખાણથી ચલાવી દવા તરીકે તેને દારૂ પાવે છે. મહિરામંડળમાં આવા નામીયા પુરુષને ખેંચવાની પોનાતી મનલજા થોડે દબો અંશ ટાંસલ થઈ તે માટે બ્રમણ આનંદ માને છે.

અંક ૨ જો

પ્રવેશ ૧ જો: વ્યસની બન્યાથી રમણચંદ્રના સ્વભાવ અને વર્તનનું

ફેરફાર થાય છે. રમા આ પીનાથી અગવળ હોવાથી ખેદ કરે છે અને આવા તોછડા વર્તનનું કારણ ખોળે છે. રમણચંદ્રની આ સ્થિતિ થવાનું કારણ શોધી કાઢવાનું ચંદ્રકાન્ત રમાને વચન આપે છે. બ્રમણની સ્ત્રી કમળા ચંદ્રકાન્તની આગળ આ બોધાણું કહે છે.

પ્રવેશ ૨ જો: મહિરામંડળમાં જ્યાં રમણચંદ્રને પાછો લાવવાના પ્રિદાથી ઉત્સાહભંગથી વ્યસને વળગેલા ભગીરથને ચંદ્રકાન્ત મળે છે. પોતે પણ દારૂડીઓ છે એમ ખોટું કહી મહિરામંડળમાં ભગીરથ સાથે જવાનું નક્કી કરે છે.

પ્રવેશ ૩ જો: હીટકટીવ હીરાશંકર અને મણીશંકર વચ્ચે છુપી પોલિસનાં કાર્યો સંબંધી વાતચિત.

પ્રવેશ ૪ જો: " આર્યમહિરામંડળ " નો જલસો. ચંદ્રકાન્ત અને ભગીરથ દાખલ થાય છે. ભગીરથને ચંદ્રકાન્તનો ઉપદેશ. ભગીરથ દારૂ છોડી દેશનો સેવક બને છે.

અંક ૩ જો

પ્રવેશ ૧ લોઃ રમા અરવિંદને જમાડે છે, ચંદ્રકાન્ત અને રમા રમણના વ્યસનની વાતો કરે છે, રમા મૂર્છિત થાય છે, ચંદ્રકાન્ત તેને ધીરજ આપે છે.

પ્રવેશ ૨ જોઃ બ્રમણ તેની સ્ત્રી પાસે મંડળનું લવાજમ ભરવા પૈસા માગે છે. એ ન હોયતો તેના હાથમાંનો ચૂડો કાઢી આપવા કહે છે. ચૂડો આપવા તે ના પાડે છે. બન્ને વચ્ચે વાદવિવાદ. આખરે જીલમથી ચૂડો કાઢી લે છે. કમળાને ધરમાંથી કાઢી મૂકે છે.

પ્રવેશ ૩ જોઃ ગુર્જર સાહિત્ય સંબંધી વિનયા અને ભગીરથ વચ્ચે વાતચિત. ચંદ્રકાન્તના ભગીરથને દેશસેવાનો ઉપદેશ. દેશની દુર્દશાનું વર્ણન.

પ્રવેશ ૪ થોઃ રમા અને ચંદ્રકાન્ત માટે બ્રમણ રમણચંદ્રના જ્ઞાન બંધે છે. દારૂથી છાટકો અનેલો રમણચંદ્ર વિજયચંદ્ર, ચંદ્રકાન્ત વિગેરેનું અપમાન કરે છે, રમાને લાત મારે છે. વિજયચંદ્ર રમાને ધરતો ત્યાગ કરવા કહે છે. જીવ જતાં પણ રમા પતિનાં પગલાં નહિ છોડવાનો નિશ્ચય જાહેર કરે છે. આખરે બંધા રમાને છોડી જાય છે. રમણચંદ્ર દારૂમાં મશગુલ બને છે.

અંક ૪ થી

પ્રવેશ ૧ લો: મદનચંદ્ર રમા ઉપર મોહિત થાય છે. તે રમાને કુસાવવા માટે યુક્તિઓ રચે છે. દુષ્ટાને રમાને સમજાવવા મોકલે છે. દુષ્ટા રમાના મનની ખરી સ્થિતિનો ખ્યાલ મદનચંદ્રને આપે છે. મદન ગુસ્સે થઈ દુષ્ટા સાથે રમાને ધમકાવે. સંદેશો પહોંચાડે છે.

પ્રવેશ ૨ જો: દુષ્ટાળા ખેડુનોતી દર્દશા. ન્યાનના જન્મશુભારા. સ્વયં-સેવકોતી સભા. રમાને અવતરે અભાવે શાકા પડેલા હોય છે. છતાં ધરમાંનું અનાજ દુકાળીયાં છોકરાંઓને આપી પોતે બીજા વધારે દિવસ શાકા કરવાનું પસંદ કરે છે.

પ્રવેશ ૩ જો: મદનચંદ્ર રમાને બળાત્કારે પણ વશ કરવાની તૈયારીઓ કરે છે પણ તે કામમાં તેને ચંદ્રકાન્તનો ડર લાગે છે. તેથી ચંદ્રકાન્ત દારૂની દુકાનો ઉપર પહોંચે બેસે છે અને આદીના રાજકોટી બાપજો દરે છે વિગેરે અધિકારીઓને ખોટું ખર્ચ બહેરી મદન ચંદ્રકાન્તને કેદ કરાવે છે.

પ્રવેશ ૪ થી: ચંદ્રકાન્તને કાગલદમાં માણી માગવા માટે મદન સમજાવે છે. કાકમ બદરસેન પણ સમજાવે છે. ધમકી પણ આપવામાં આવે છે. ચંદ્રકાન્ત મક્કમ રહે છે.

પ્રવેશ ૫ મો: રમાને જૂઠો સંદેશો કહેવડાવી મદનચંદ્ર પોલિસથાણામાં આણે છે. ત્યાં તેના ઉપર બળાત્કાર કરવાનો વિચાર કરે છે પણ તેના પાપી વિચારની બળર છુપી પોલિસવાળા હીરાશંકર અને મણીશંકરને પાવાથી તે મદનચંદ્રનો મહેલ સળગાવે છે. તેથી મદનચંદ્ર રમાને પોલિસથાણામાં મુકી પોતાના મહેલ તરફ દોડી જાય છે. રમાને છુપી પોલિસવાળા હીરાશંકર ઘેર પહોંચાડે છે.

અંક ૫ મો

પ્રવેશ ૧ લો: દારૂનાં પીઠા ઉપર પહેરો. પ્રાણજંકરનો ઉપદેશ. ઉદાઝ દારૂ છોડે છે.

પ્રવેશ ૨ જો: ભ્રમણનું મરણ. તેનો આખરનો સંદેશો. તેના મરણ માટે દારૂડીઆઓની સભા.

પ્રવેશ ૩ જો: મનચંદ્ર ચોર બની રાત્રે છુપીરીતે રમાના ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે. રમા ઉપર જીલમ કરવાનો તેનો ઇરાદો છે. 'હીરાશંકર તેની પાછળ હોય છે. તે પાટલાથો નાંખી છબ પર ચડી બચ છે અને મનચંદ્ર જીલમ કરવા બચ છે ત્યં તેને અટકાવે છે. મનચંદ્ર ત્યાંથી બાગી મોટરમાં બેસી નાસવા બચ છે ત્યાં તેના ઉપર વિજળી પડે છે.

પ્રવેશ ૪ થો: રમાની દિદ્રાવસ્થા. રતિક અને રમાનો સંવાદ. રમણ રમા પાસે ઘરેણાં માગે છે. રમા એની પાસ ઘરેણાં નથી એમ જણાવે છે. રમણ માનતો નથી. અતિ ગુસ્સે થાય છે. આખરે અરવિંદને ગુસ્સાથી ઉચ્છ્રી થોડની વાટમાં ફેંટી દે છે. રમા દોડીને ઠાંટામાંથી છોકરાને ઉપાડી લે છે. રમણ રમાના માથા ઉપર હાંગનો ફટકો મારે છે. રમા બેશુદ્ધ પડે છે.

પ્રવેશ ૫ મો: રમા બેશુદ્ધ સ્થિતિમાં પડેલી હોય છે. સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ હાજર થાય છે. રમા શુદ્ધિમાં આવે છે. વિજયચંદ્ર વ્નેડે વાત કરે છે. રમા રમણનો બચાવ કરે છે. સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ રમાના વર્તનથી આશ્ચર્યચકિત થાય છે. રમા મરણ પામે છે. રમણ વિષયી આત્મક્રૂપા કરે છે.

સમાપ્ત

પુરૂષપાત્રો

રમણચંદ્ર—વકીલ (નાયક).

ચંદ્રકાન્ત—રમણચંદ્રનો સનહી.

ભમણ—રમણચંદ્રનો યુમાસ્તો, “આર્યમહિરામંડળ”નો સ્થાપનાર.

ભગીરથ—પ્રેમભંજી ખોટો રસ્તે ચઢેલો યુવક.

વિજયચંદ્ર—રમણચંદ્રનો સાળો.

બાબાસાહેબ—રમણચંદ્રનો સસરા.

પ્રાણુશંકર—મઘપાનનિષેધનો આગેવાન.

રસિક—સ્વયંસેવક.

માણુકજી અને કુંવરજી—કલાલો.

હીરાશંકર અને મણીશંકર—ડીટેક્ટીવો.

મહનચંદ્ર—વિધવા અમલદાર.

સામ્રાજી, ખુદાબક્ષ વિગેરે—મહિરામંડળના સભ્યસભો.

બદ્રચેત—હાકિમ.

પાખંડીરાય } હાકિમના માનીતા અમલદાર.
કપડરાય }

ઉદાજી—જેલનમાદાર.

સ્ત્રીપાત્રો

રમા: રમણચંદ્રની ધર્મપત્ની (નાયિકા)

વિનયા: રમણચંદ્રની બાળવિધવા બહેન.

કમળા: ભમણની સ્ત્રી.

મહિરાપ્રતાપ

અંક ૧ લો

શ્રો રામચંદ્રાય નમઃ

દેશદેવો ભવ ।

પ્રવેશ ૧ લો

સ્થળઃ—રમણચંદ્રનું ઘર.

પાત્રોઃ—રમણચંદ્ર, વિચારમાં બેઠેલો.

રમણચંદ્રઃ (એકલો મન સાથે) સૌ પ્રેમમાં મિત્રપ્રેમજ સૌથી શ્રેષ્ઠ દર્શો. આ પ્રાપંચિક સંસારયાત્રામાં સાચા મિત્ર જુવો ખીન્ને સાથી કોણ ?

સત્ય સચું સંસારમાં, દૈયા કરો હાર;

માઠળીઉં નર કોટનું, કીકી આંખની ધાર.

સ્થંભ સંસાર આશ્રમ તણો, જન્મણો કર લેખાય;

તે નર તો સ્નેહી ખરો, સત્યમિત્ર કહેવાય.

- જ્યારથી પ્યારા ચંદ્રકાન્તનું વિલાયત જવાનું નમ્મી થયું છે ત્યારથી ચિંતા ચિત્તને છોડતી નથી. કૃત્રિમ દેખાવથી અંતરની ગ્લાનિ દૂર થતી નથી. સ્ત્રીઓ પેઢાના દુઃખનો ભાર આંસુ હાલવીને ઓછો કરે છે, પણ

મારા જેવાના હુખનો ભાર તો બહારના કૃત્રિમ દેખાવથી વધે છે. વિરલથી વેદના પામતું હૃદય, જ્ઞાનમાં ગમગીન થયેલું મન રખેને પોતાનો સાચો સંદેશો અંતુ સાથે ચક્ષુદ્વારા બહાર પાડે, એ ખીકથી હુંતો ચંદ્રકાન્ત સાથે મન મુકીને ખુલાસાથી વાત પણ નથી કરતો. (ટેલીફોનની ઘંટડી વાગે છે, ભુગળી હાથમાં લઈ કાને ધરે છે) હા—કોણ—?—એલાડિ—એલાડિ—હા, હું રમણચંદ્ર—હા, ખરૂં છે—ચંદ્રકાન્ત કે ?—હા—હા—તેની ફિકર નહિ—હીક—બધી તૈયારી છે—તું હવે જલદી આવ. વાર, પણ તું હવે રસ્તામાં કંઈ થોભતો નહિ. હીક. હીક. (ભુગળી ખુટી ઉપર મુકે છે.) સાંભળ્યું કે ? રમા ! જરા આમ આવનો. (હસીને) રમાગૌરી, જરા આમ પધારો. પધારો આમ કુમકુમને પગલે.

રમાગૌરી : (શરમથી લેવાઈને) આ શું ? જરા શરમ તો રાખો. મનની ન હોય તો જનની તો રાખો. કોઈ સાંભળશે તો શું કહેશે ? જાઓ, તમે તો તદ્દન છોડી દીધી. આમ નામ દઈને શું બોલાવો છો ? નામ દીધે કંઈ બહુ પ્રેમ આવી જતો હશે ? હવેથી એમ બોલાવજો તો હું આવીશજ નહિને—નામ દીધા સિવાય નહિ બોલાવાતું હોય ?

રમણચંદ્ર : ત્યારે શું તાંડ નામ હું મુકી દઉં ? નામ તો દુસ્મનનું ન દેવાય. તારે મારે વળી કયા જન્મની દુસ્મનાવટ તે હું તાંડ નામ ન દઉં. (ખિન્ના ઉપર હાથ મુકીને) હીક, ત્યારે તારી મરજી હોય તો તાંડ નામ મુકી દઉં છું. પણ પછી તેને માટે મારા નામની ખૂસી ન પાડતી. નામ નહિ દેવામાંજ વિનય આવી જતો હશે નહિ ?

રમા : જાઓ, જાઓ, હવે. આવું આહું આહું બોલવાની ટેવજ પડી છે. આહું બોલવાની ટેવમાં રોજ વધારો થાય છે, ઘટાડો નથી થતો. વિદ્યતા અને ડહાપણના દેખાવથી આ ટેવ નાખફ થતી હોત તો તો હું બહુજ રાજી થાત. હશે, પણ મને શું કામ બોલાવી તે કહેને જલદી.

રમણચંદ્ર: તને જોઈ છું કે હું અધું ભૂતીજ નહીં છું. હા, ચંદ્રકાન્તે ટેલીફોનમાં પૂછાવ્યું છે કે એને નીકળવાની અધી તૈયારીઓ કરી મુકી છે. કે નહિ. ન કરી હોય તો તરત તે કરી નાખો. એ હમણાંજ અહીં આવે છે.

રમા: તૈયારી તો અધી કરી મુકી છે. પણ ભાઈ જવાનો છે તેથી માફ તો કોઈપણ કામમાં ચિત્તજ નથી ચોટતું. ઉત્સાહ તો ખિલકુલ જતોજ રહ્યો છે. કહેવત છે કે “આવતું માણસ ખમાય પણ જતું ન ખમાય.” (કંઠભરાઈ આવે છે.)

રમણચંદ્ર: વરસાદ પહેલાં વાદળાં ભેગાં થયા લાગ્યાં ખરાં. (રમાની આંખો લૂછીને) પ્રિયા! આમ મનને નખળું કરે નભે? આ સંસારસાગરમાં સુખદુઃખના વારાફેરા ચાલ્યાજ કરવાના. અને સંસારમાં સુંદર સુખની અપેક્ષાવાળાઓએ તો અસહ્ય દુઃખમાં કાળ કાઢવોજ પડે. નિરુત્સાહ તો આપણને નજ પાલવે. આમ નિરાશ થશો તો ભાધનો વિયોગ શી રીતે સહન કરી શકાશે? તમારે તો ખીજને હિંમત આપવી ઘટે. મનને કંઈજ બનાવી હિંમત પકડો. વિચાર કરો, કે ભાઈ કેવા મહત્વના કામ માટે વિલાયત જાય છે તે. આવે વખતે તો આપણે તેને આપણા ઉત્સાહ અને હિંમતથી વધારે ઉત્સાહી બનાવવો જોઈએ. સારા મહત્વના ઉપયોગી કામ માટે વિખુટા પડનારનો વિયોગ આનંદથી વેઠવો એ આપણો ધર્મ છે. સમજી થઈને આવી રીતે તું દિલગીર થાય તો પછી ખીજ અણસમજીની શી દશા? હૈં-ચાલ, જા હવે અધી તૈયારી કર. આમ ઘેલી થા મા. (રમા ચોતાના પાલક વડે ચોતાનું મ્હોં લૂછે છે. મનમાં) પ્રાતિના પાત્રનો વિરહ તો સઘળાંને સરખોજ સાલે છે. પણ હું જો જ્વાળાને બતાવીશ તો પ્રિયા પથારીવશ થશે. (હલી હલી આંસુ ઢાળતી રમાનું મ્હોં ઢંચું કરીને) સમજી કે? તને દિલગીર દેખી ભાધને દુઃખ થશે. માટે દુઃખને દાખી આનંદી બન. (જરા હસીને) આમાંએ મારે આજીજ અને કાલાવાલા તને કરવાના કે? સ્ત્રીઓનાં મૈન મનાવવાં એ બાબત અતિ અઘરી છે.

રમા: નાથ, આપની સર્વે વાતો હું સમજું છું, પણ દુઃખ થાય ત્યારે આનંદમાં દેખાવાનો ઢોંગ મને નથી કરતાં આવડતો. અમારાં સ્ત્રીઓનાં હૃદયો કેવાં નિર્મળ અને કુમળાં હોય છે, તેની કલ્પના પુરૂષોને ભાગ્યેજ હોય છે. પુરૂષો પાપીણ હૃદયના હોય છે એમ કહેવાય છે, એ વાત હવે તો મને સત્ય લાગે છે. શું તમને આ ભાઈનો વિરલ નથી સાલતો? નથી દુઃખ દેતો? પુરૂષોનાં હૃદય એ કઠીણતાના કળશ છે.

રમણચંદ્ર: પ્રિયા! નાઇલાજે હવે તારી આગળ હૃદયકપાટ ખોલું છું. તું સાંભળ. મને પાપાણુહૃદયી કહીશ તેનું મને જરૂર એ દુઃખ નથી. મારા કિપરના આક્ષેપો એ મારા પ્યારા ચંદ્રકાન્ત કિપરના તારા પ્રેમની સાબિતીઓ છે. પ્રિયા! આ પાપાણુ હૃદય કિપરની આમડી ચીરીને જો તું જુએ તો આ પાપાણુ હૃદય કિપર એ બધાલા ચંદ્રકાન્તે મારા કિપર આજ સુધી જે અનંત કિપકારો કર્યા છે તે શિલાલેખની માફક કોરેલા તારી નજરે પડશે. તારાં પિયેરીઆંને અને ચંદ્રકાન્તને તો પ્રકૃત સ્નેહસંબંધજ હશે, પણ મને તો આજે એ વડીલને ઠેકાણે છે. એણે તો મારા પિતાની ગરજ સારી છે. એના શાશાં કિપકાર હું વર્ણવું? રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં પણ મને જ્યારે પ્યારા ચંદ્રકાન્તની યાદ આવે છે ત્યારે મારી નજર આગળ આમું બ્રહ્માંડ ખડું થાય છે. હું લગભગ સોળ વરસનો હતો અને પ્રાવેશિક પરીક્ષા પણ મેં પસાર કરી ન હતી, તે વખતે મારા પિતાશ્રી સ્વર્ગવાસી થયા. પિતાની વૃદ્ધાવસ્થા થઇ અને પોતાની પાછળ બહેન વિનયાના લગ્ન વિગેરેનો ભાર મારે માથે ન પડે તેથી પિતાજીએ તેને આડમે વરસેજ પરણાવી દીધી. મને ચિંતામાંથી મુક્ત કરવાના ઇરાદાથી પિતાજીએ તો આ બધું કર્યું, પણ ઇશ્વરને તે ન ગમ્યું. લગ્નને સોળમે દિવસેજ બિચારી નિર્દોષ વિનયા લંબેશની દુઃખી બની. આવાં કાળપગલાંની વહુને વધવ્ય આવ્યા પછી સાંસરે

રાખવાની સૌ સાસરીઆઓએ ચોકખી ના પાડી. તેને હંમેશને માટે આપણે ઘેર પાછી મોકલાવી. આવી રીતે માળાપ વગરનાં અમે એ દીન બાઈબહેન હતાં. પૈસાંનો આધાર નહિ એટલે સગાંવહાલાં પણ શેના ભાવ પૂછે ? આવી અમારી દીન દશામાં ચંદ્રકાન્ત અમારો દીનદયાળ બન્યો, અને એણે અમારો હાથ ઝાલ્યો. મારો સ્વભાવ મૂળથીજ આત્મમાનની લાગણીવાળો હોવાથી મારા શિક્ષણ માટે મેં એની પાસેથી પૈસાની મદદ લીધી નથી, એ વાત ખરી છે. પરંતુ બહેન વિનયાનું જતન કરવાની જવાબદારી એણે ધણી ખરી મારા ઉપર પડવા દીધીજ નથી. આગળ જતાં ખાનગી રીતે છોકરાંઓ ભણાવી તે ઉપજમાંથી મેં મારો અભ્યાસ પુરો કર્યો. આવી રીતે કપ્તાન દિવસો પુરા થયા અને પછી મારા ઘરમાં તારી સાથે સુખનો પ્રવેશ થયો. બાઈ ચંદ્રકાન્તે તારા પિતાને તારા લગ્ન માટે આગ્રહ કર્યો, અને તેના ભગીરથ પ્રયત્નવડેજ આપણું લગ્ન થયું. આજે આપણે સોના સરખું સુખ ભોગવીએ છીએ તે પ્રિય ચંદ્રકાન્તનાજ પ્રેમની પ્રસાદી છે. રમા ! હું તને શું કહું ? આજ સવારથીજ આ સઘળો ચિંતાર મારી નજર આગળ ખડો થાય છે. મનનું દુઃખ, મનના ઉભરા કોઈ આગળ બદાર કહાડ્યા સિવાય મન હલકું થતું નથી, તેથી આજે તને મેં મારી વીતી વાત અથથી તે ઇતિ સુધી કહી છે. ચંદ્રકાન્તના વિયોગ મને કેમ ન સાહે ? મને કેમ દુઃખ ન દે ? મારા અંતરની વેદના તો હુંજ ગાણું છું. જેના મ્હેં તરફ નજર કર્યેથી મને આનંદ થાય-જેની સાથે ઠઠામસ્કરી કર્યા સિવાય મને ચેન ન પડે-જે. મારા સુખનો આધાર-જીવનનો આધાર-મારા પ્રાણનો આધાર-મારા સર્વસ્વનો દક્કદાર-તેનાથી વિખુટા પડતાં મારા અંતઃકરણને શું નહિ થતું હોય ? (આંસુ લહીને) મને દુઃખ તો ભારે થાય છે, પરંતુ આ સંસારમાં હંમેશ પરિણામ તરફ નજર રાખીનેજ વર્તન કરવું પડે છે. જો આપણને આવી ઝલાનિમાં અને દુઃખમાં ચંદ્રકાન્ત જીએ તો.....(ચંદ્રકાન્ત પ્રવેશ કરે છે.)

ચંદ્રકાન્તઃ ઠીક થયું. આ દંપતીનાં દર્શનનાં અમને શુભ ચિન્હ થયાં. સારસ પક્ષીનાં દર્શન તો હંમેશ જોડીમાંજ થવાનાં.

રમાઃ ભાઈ, તને સો વરસનો આવરદા હમણાં તારીજ વાતો કરતાં હતાં.

ચંદ્રકાન્તઃ હા, તેમ હશે ખરું. વાતો તો મારીજ થાયને, એટલે સોંધો. વાતો, ટીકા કે નિંદા કરવા માટે તમને ખીજો કયો મજે એમ છે ?

રમાઃ ભાઈ, તારી કોઈ નિંદા કે ટીકા કરતું નહોતું. અમે તો તારી આવવાની વાતો કરતાં હતાં. ભાઈ, તું તો હવે મોટો દાકતર થવાનો.

ચંદ્રકાન્તઃ હા, હું સમજું છું. તમારા આનંદ એ પ્રકારના છે. એક તો હું મોટો દાકતર થાઉં તેનો, અને ખીજો...ના, નથીજ કહેતો.

રમાઃ ના, ભાઈ, કહે. તને મારા સમ છે.

ચંદ્રકાન્તઃ જો રમા, સુખી દંપતી એક ખીજાને ભેટતી વખતે બન્નેને ગમતી અને આનંદ આપતી કુલની માળા પણ આડે આવવા માટે રહેજ પ્રેમાળ ગુસ્સો કરી દૂર દરે છે. પતિપત્નીના આનંદમાં રહેજ પણ આડે આવતી ચીજો વગર પ્રયત્ને દૂર થાય તો આનંદ કોને ન થાય ? (રમણચંદ્રને ખભે હાથ મુકી) કેમ બંધ થઈ ગયા ? હા—હા—સમજ્યો. મારા વિલાયત ગયા પછીનો તમારો કાર્યક્રમ ગોઠવતા હશે.

રમાઃ ભાઈ, હદ છે તારા આવા સ્વભાવને. તારો ટીખણી સ્વભાવ ક્યારે સુધરવાનો ? તું હવે મોટો થયો, જાણીતો થયો; હજારો આંખો તારા વર્તન તરફ અને સ્વભાવ તરફ એકી દૃશી જોવા લાગી. હજુએ તારો સ્વભાવ એજ રહેશે ? જરા ગંભીર...

ચંદ્રકાન્ત: જવા દે, તારો એ ગંભીર થવાનો ઉપદેશ. મારે નથી જોઈતો. જેને ગંભીર બનીનેજ મોટાઈ લેવી હોય તેને લેવા દે. મારે તે નથી જોઈતી. હું તે વગરનો રહીશ. સ્નેહની વિનોદમય વહેતી સરિતામાં તારું એ ગંભીરપણું તો અંતરાયના ખડકોજ ડભા કરે છે. વાડ, એ વાત જવા દે. તું ભવિષ્ય ભાષે છે તો મને હવે કહે કે, તારું આયુષ્ય કેટલું છે? જોઈએ તો ખરા. તારું ભવિષ્ય કેટલું સાચું પડે છે તે. તું જખરી ભવિષ્યવેત્તા બની.

રમા: ભાઈ, શું ઔસી મરકરી કરે છે? હું ક્યાં ભવિષ્યવેત્તાનો દાવો કરું છું? હું તો કંઈ નથી જાણતી. જન્મ અને મરણ, ચડતી અને પડતી, આસમાની અને સુલતાની એ સર્વ તો ઇશ્વરનાજ હાથમાં છે. મારો તો પુરેપુરો ભરોસો એ સર્વવ્યાપીમાં છે. ઇશ્વરના હુકમ સિવાય જાડનું પાન પણ ન હાલી શકે. કહેવત છે કે “જેને રામ રાખે તેને કોણ ચાખે?”

રમણચંદ્ર: એમ છે ને? ત્યારે એમજ હોય તો હવે આનંદથી હસતે મ્હોંડે ભાઈને જવાની રજા આપને. ભાઈ! એના મનનું સમાધાન કરતાં કરતાં તો મારાં નવનેજાં થઈ ગયાં. મને તો લાગે છે કે હવે મારે વફાલાતની સનદ ફેંકી દઈને એના મનનું સાન્ત્વન કરવાનોજ ધંધો કરવો પડશે. તું નવી ઉપાધિ લેવા જાય છે. અને મારા ગળામાં નાળુક મન મનાવવાની ઉપાધિ નાખતો જાય છે. ઠીક, પણ તું અહીંથી વિદાયત જવા માટે ક્યારે નીકળવાનો?

રમા: થોભ, ભાઈ! તું અહીંથી નીકળવાનો ક્યારે તે કહેતાં પહેલાં તું ત્યાંથી પાછો આવવાનો ક્યારે તે મને કહે. પણ, જોજો! સાચેસાચું કહી દેજો, હોં. હંમેશની માફક મરકરીઠકામાં નહિ ઉડાવતો. જેવું હોય તેવું સાચું કહી દે.

ચંદ્રકાન્ત: ત્યારે આજ સુધી તને કહેતો આવ્યો તે શું હું જુહું કહેતો હતો? બહેન, હું તો ધણુંએ કહું છું કે હું એ વરસે

પાછો આવીશ; પણ સંકલ્પ અને સિદ્ધિ એ બન્નેની વચ્ચે ઇશ્વરની ઇચ્છા ઉભીજ હોય છે. અને જેના ઉપર તને, મને અને રમણને બહુજ વિશ્વાસ છે તે ઇશ્વરના હાથમાંજ બંધું છે. કોણ જાણે ? એ વરસમાં પાછો આવું છું કે એ માસમાં પણ આવું છું. આટલી બધી તૈયારી થયા પછી પણ કોણ જાણે કદાપિ ચિત્ત જવાનું ના પણ થાય ! અથવા જઉં તો કદાચ પાછું અવાય પણ નહિ. કોણ જાણે, વખતે એમ પણ બને કે આ આપણી આજની મુલાકાત છેકછેલ્લીજ નીવડે.

ન જાને જાનકીનાથ પ્રભાતે 'કિં ભવિષ્યતિ ।

(રમાની આંખોમાંથી આંસુ ટપકે છે. ત્રણ ગમગીન સ્તબ્ધ હાંસી રહે છે.)

રમણચંદ્ર : ભાઈ, તું તદ્દન વેદીઓ છે, વેદીઓ. આમતેમની શાસ્ત્રો-પુરાણોમાંની વાતોનો બંધ બાંધી દમણ સુધી તો મેં ગંગાયમુનાના પ્રવાહને થોભાવી રાખ્યો હતો. હવે જો, તારા વિદ્વતાભર્યા બાપણોની એ નદીઓ મનમાનતી રીતે વહેવા લાગી છે. મૂર્ખા, તું એટલું નથી જાણતો કે શાસ્ત્રની મર્યાદા ઓળંગી સિંધુ નદી અટક પાર થાય એ એક વખતે સહેલું છે; કાળો સમુદ્ર, ઘાળો સમુદ્ર, પીળો સમુદ્ર, અથવા લાલ સમુદ્ર તરી જવાં એતો વળી એનાથીએ સહેલું છે; પણ માનસ સરેવરમાં પેદા થયેલી અને ચક્ષુદ્વારા બહાર વહેતી, ગુલાબી પ્રદેશમાં સ્વચ્છંદે વિહરતી ગંગાયમુનાનું ઉલ્લંઘન, એ તો ખરેખર ! અઘરું અને અસાધ્ય છે. 'આજ સુધી કયો પુરુષ એમાં વિજયી નીવડ્યો છે ?

ચંદ્રકાન્ત : મનને અમથું મનાવવા ખાતર કોઈને નહિ છેતરવાનો મેં દૃઢ સંકલ્પ કીધેલો છે. રમાજ્ઞેન, આવા ચંચળ સંસારમાં કદુસત્યની માણસોએ ઓળખાણ તો કરીજ રાખવી જોઈએ; કારણ તેમ કરવાથી ન કરે નારાયણ પણ કમનશીએ તેવાં દુઃખો ભોગવવાનો પ્રસંગ આવે તો પહેલેજ દૃટકે આપણે ગભરાટમાં તો ન પડી જઈએ. જ્ઞેન, તમે બન્નેથી વિખુટા થવાની કલ્પનાજ મારા શરીરને કંપાવે છે. તમારું જોડું મારા પ્રેમની મૂર્તિઓ છે. (કંઈ બરાઈ આવે છે.)

રમણચંદ્ર: (કૃત્રિમ હિંમત પકડીને) વાલ ! વાલ ! વાતો કરવામાં તું પણ આમ ગળગળો થઈ ગયો. આ શું કહેવાય ? ભલે માનેલો, પણ તું એને ભાઈ શોભે છે ખરો. (રમાને) વાલરે, વાલ ! ભાઈજીને, તમે બન્ને સરખાંજ છો. આવીજ તમારી હિંમત કે ? ભાઈ જો તારે જવુંજ હોય તો આવી એવકૂશી મુકી દે. તુંજ જો આમ દિલગીર થઈશ તો બીજાઓ તો રડવા માંડશે. સખળ પુરૂષો જો વિયોગના દુઃખે આંસુ ગાળે તો અબજાઓને કેમ દોષ દેવાય ? (એના ગળામાં હાથ નાખી) ચાલ હવે, મુકી દે આવી ઘેલછા. નહિ તો થશે શું ? હમણાં જ અહીં વિનયા અને કમળા આવશે અને બધાઓજ એકી સાથે જો ગંગાયમુનાને ભરતી આણશે તો ! બચાઈ ગુજરાત પંજાબની મારક નદીઓની કેંચીમાં સપડાઈ જશે. અને આવો હૃદયભેદક દેખાવ જો ઉભો થાય તો તાંડે. પ્રયાણ કેટલું અઘરું થઈ પડે તેનો તું વિચાર કર. અડચણો અને આકતોથી મન્યવાના ઇરાદાથી આતુર્માસ મુકી પુરૂષો પ્રવાસ માટે શિયાળો અને ઉન્દાળો પસંદ કરે છે. પણ નીકળવાની વખતે છેલ્લી ઘડીએ સ્ત્રીઓ શ્રાવણભાદરવો સામે ખડો કરે છે. તું સંસાર છાડીને ભટકનારો જોગટો બન્યો છે, એટલે તને ખબર નથી કે સ્ત્રીપુરૂષોના સંબંધમાં ઋતુકાળ નયમ પ્રમાણે પોતાની મર્યાદાનેજ વળગી રહે છે એવું નથી.

રમા: આમ મશ્કરીકટ્ટા ક્યાં સુધી કરશો ? બધી વિકૃત્તા શું મશ્કરીમાંજ વાપરી નાખશો ? જરા ગંગાયમુના નજરે પડ્યાં કે તુરત તેના પ્રવાહમાં વહેવાની અને તણાઈ જવાની તૈયારી કરીજ છે.

રમણચંદ્ર: સાંભળ્યું, સાંભળ્યું તાંડે ટાયલું ! ગંભીર બનવાનો તારો ઉપદેશ મને પણ નથી નોંધતો. તારા ઉપદેશની અસર થાય, એવું માંડે મન હવે કુમળું નથી. હવે બે ચાર માસ પછી કુમળી કાયા અને કુમળું મન તારા હાથમાં આવશે તેને તારા મન પ્રમાણે ગંભીર બનાવજે; ત્યાં તારો ઉપદેશ ચલાવજે; એના ઉપર તારા ઉપદેશનો પ્રભાવ પાડી તેને તારા કબજામાં પુરેપુરું રાખજે.

ચંદ્રકાન્તઃ હીક, હીક, હવે હું સનન્યો. થોડા માસ પછી જે ભાગ ભજવવાનો છે તેનો અભ્યાસ આજથીજ આદરી આપણને રમા આમ અડાવે છે. એટલું તો હીક છે. થોડા માસ પછી કાલુંકાલું, બોમ્બુ બોલવું પડશે, તેની ટેવ હમણાંથી નથી પાડતી. રમા! તું જે કહીશ તે આપણે તો સાંભળી લઈશું.

રમાઃ ભાઈ, તારે પણ શું આમ તડકામાં વખત વીતાડવો છે? એમના સ્વભાવનો શું તું બોમિયો નથી? એમને તો ખસ, વખતે કવખતે મસ્કરીજ સૂચે છે.

ચંદ્રકાન્તઃ ખૂબ, આવ અહીં જરા ગિત સ્થિર કરીને બેસ. રમણ, તું પણ બેસ. (રમા અને રમણને બે બાજુએ લઈ વચ્ચે બેસે છે.) રમણ! તારા દેખનાં મારે રમાખૂંદને બે શબ્દ કહેવા છે. હું જે કહું છું તે તમો બંને એક ચિત્તે સાંભળો. ખૂબ, હમણાંજ તે કહું કે રમણના સ્વભાવનો હું અચપણથી બોમિયો છું. હા, એ વાત ખરી છે. અને તેના સંબંધમાંજ મારે તને કહેવાનું છે. ખૂબ! આ રમણચંદ્ર એટલે આ જનસમુદ્રના ગીચ તળીએથી જડેલું એક અણબોલું રત્ન. ખૂબ, આવાં રત્નો મળવાં કઠણ છે. અને જે ભોગજેગે મળે તો તેમને હાથમાં રાખવાં તો અતિ કઠણ છે. રમણચંદ્ર યુદ્ધિવાન છે. વધારે તો શું કહું, પણ તે અલૌકિક યુદ્ધિવાન છે. એનો સ્વભાવ ખાનદાન છે. અને એણે જાતમહેનતથીજ પોતાના સહયુગ્મો વડે કીર્તિ અને માન સંપાદન કરેલાં છે. એની આત્મમાનતા લાગણી તો એટલી તીવ્ર થઈ ગઈ છે કે એના કેટલાક સાચા અને જીવજન દોસ્તોને પણ તે અસહ્ય થઈ પડી છે. હાલમાં તો એ પોતાની વહેવારી જીંદગીની શરૂઆતની સ્થિતિમાંથી પોતાનો માર્ગ કરી રહ્યા છે. પ્રતિસ્પર્ધીઓની બીડામાંથી પોતાની યુદ્ધિને યોગ્ય એવે સ્થળે અને સ્થળ પ્રદોશવાનું છે. સઘળા વકીલોએ એકજ પરીક્ષા આપી સરખી ડીગ્રી મેળવી છે એટલે બધા વકીલો એને 'પોતાની' સપાટી ઉપરજ

સમજે છે. પોતાની યુદ્ધિના બળથી તે સામાન્ય વર્ગમાંથી આગળ નીકળી જવાના પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. તેથી તેને જોડેના ખીમ વડોલો ઇર્ષ્યા પાછા ખેંચી રહ્યા છે. તે ધંધામાં નામાંકિત જુના વડોલો પણ નવા બાંહેધ વડોલની ઇર્ષ્યા કરે છે. તેની તાજી યુદ્ધિની અને આત્મવિશ્વાસની કિમ્મત આ જુના ઇર્ષ્યાભેરેને કિલ્લપાણું અને ગર્વ લાગે છે, અને તેથી તેઓ તેના નિરસ્કાર કરે છે. જ્યેન, તું બહુ ચકોર છે. સાવચેતી રાખજે. પાછળનાઓને પાછા ધકેલી, સાથેનાઓને કોરે કરી, આગળનાઓને આગળ ધરી રમણચંદ્ર આ વખતે પોતાના જીવનકલહની ગર્દામાંથી રસ્તો કાઢવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. ધંધાના મેદાનમાં એનું કૌતુક કરનારો, એનું દિમ્બ આપનારો, એના મનનું સમાધાન કરનારો. એના મનને શાંતિ આપનારો અને એ જ્યારે ગુસ્સાના આવેશમાં આવે ત્યારે એનું તોલ સાચવનારો કોઈપણ દિલ્લો-બન દોસ્ત આ વખતે એની પાસે હોવો જોઈએ. એની મરજી સંપાદન કરી પોતાનો સ્વાર્થ સાધનાર એને ઘણા મળશે. લાંછલાં કરી એને ખુશી રાખી એનાથી મળતો લાભ કલાવનારોએનું ટોળું જોત-જોતાંમાં એને વીંટળાઈ વળશે. પણ એની કીર્તિ, ઇજ્જત અને લોક-પ્રિયતા વધે તે માટે, એનો ધંધો, કમાઈ અને આપાદાની વધે તે માટે એની મહેરબાની અને મરજીની પણ પરવા રાખ્યા સિવાય એના ભવિષ્યના લાભ માટે એની છતરાજી ઝંહારી લેનાર, વખત પડ્યે એને દયાવી સીધે રસ્તે લાવનાર સ્નેહીની કાજરી હવે હંમેશા એની પાસે હોવી જોઈએ. સ્નેહીની ચઢતી માટે વખત આવ્યે સ્નેહીની છતરાજી ઝંહારી લઈ અથવા સ્નેહનું બલિદાન આપવાનો વખત આવે તો તે પણ આપીને સ્નેહીના દિતનેજ વળગી રહેવામાં જ ધર્મ સમજે છે એવા સાચા સ્નેહીની હવે એને જરૂર છે. બચપણથી આજ સુધી ખારી પામરશક્તિ પ્રમાણે મેં એવી સેવા કરી છે. જ્યેન રમા, તારો તો એ પ્રાણ છે. હું કોણ ? હું તો એક પરદેશી યત્રાર જેવો છું. પણ સ્નેહી તરીકેનો મારો ધર્મ મને આજે આ બોલાવે છે. રમા ! વિશ્વાયત

જતાં પહેલાં આજે હું મારા સ્નેહીને, મારા સગા બાઇ સમાન મિત્રને, મારા સુખ અને આનંદના આધારને, અરે ! મારા પંચપ્રાણને તારે હવાલે કરું છું. (રમણનો હાથ રમણના હાથમાં મુકે છે.) રમા ! એની અત્યંત કુશાગ્ર અને વિશાળ યુદ્ધિ હંમેશા પરોવાયલી રહે એવા કામમાં તું એને રોકી રાખજે. કુશાગ્ર એને વિશાળ યુદ્ધિ જો સારા કામમાં પરોવાયલી ન રહે તો ગળ્ય કરે છે. તું ડાહી છે, થોડામાંજ સમજી જા. કોઇ વખતે જો એનું મન નિરાશ થાય તો ચતુર રમા, તું તારી ચતુરાઈને ઉપયોગ કરજે. જાહેન, મારી સૂચનાએને હૃદયમાં કોરી રાખજે. તમારા જેવું જોકું સંસારની શરૂઆતમાંજ આનંદસાગરમાં ડોલતું જોઇ કોને આનંદ ન થાય ? સહગુણસંપન્ન વરવધૂને બેગાં કરી આ સુંદર જોકું બનાવવાનું માન મેળવવા તો હુંજ ભાગ્યશાળી નીવડ્યો છું. એટલે મારા આનંદની તો વાતજ શી કરવી ?

રમણચંદ્ર : શાખાસ ! ચંદ્રકાન્ત, તેં પણ ખૂબ કરી. તું તારી દાક્તરની જાત ઉપર ગયો ખરો. આખરે મારા મનને કયું ઔષધ લાગ પડશે તે તેં એના મનમાં ખરોખર ઠસાવી દીધું છે. હીક, દાક્તરસાહેબ, વિલાયતથી પાછા આવતા સુધીની મારે માટેની દવા તો કરી દીધી છે, હવે ચરી શી પાળવી તે કહી દો, એટલે થયું. એકવાર મને વેદીએ કહ્યો, તેથી તારું સમાધાન ન થયું ખરું ? કંઈ અમથું વગર વિચાર્યું બોલીને એક કાળજીનો કૂર કાઢો તેં એના હૈયામાં કિઓ કર્યો છે. હવે બે વરસ સુધી તું પાછો આવે ત્યાં સુધી તારી કાળજી અને મારી કાળજી એવી રીતે કાળજીના કાડાની જોડ એના હૃદયને કોરી ખાવા માટે તેં પેદા કરી છે.

રમા : શું, બે વરસ સુધી ત્યાં પરાયા દેશમાં તું રહેવાનો બાઇ ? આપણું કોઇ એળખાણપિછાનવાળું માણસ પણ ત્યાં નહિ, અને તેમાં વળી તારી પ્રકૃતિ આવી નાજુક. બાઇ ! કેમ થશે ?

રમણચંદ્ર : તમારા બૈરાંએનું સાત્તજ કંઈ જુદું હોય છે. હા,

એવી એની પ્રકૃતિ નાણુક છે તેથી થયું શું? એ અહીં રહે અને ન જાય તો શું તું એને અમર બનાવવાની છું?

ચંદ્રકાન્ત: રમણ, તું મનુષ્યસ્વભાવની અને તેમાં વળી સ્ત્રી-સ્વભાવની કલ્પનાજ નથી કરી શકતો. પોતાના પ્રિય માણસોનું પોતાની ગેરલાગંઝીમાં જો કંઈ ભૂંડું થાય તો તે ખીજની બેદરકારી-થીજ થયું હશે, એવી કલ્પના સ્ત્રીઓ તો કરવાનીજ. સ્ત્રીઓને સ્વભાવજ એવો છે. જો કોઈ પોતાનું માણસ પાસે હોત તો આવો પ્રસંગ ન આવત, એવું સ્ત્રીઓને લાગવાનુંજ.

રમણચંદ્ર: (રમાને) સર્વનું સંરક્ષણ કરવાની સર્વ જવાબદારી તો એ સર્વશક્તિમાન પ્રભુએ પોતાને શિરે લીધેલી છે. તારૂં બધું હાપણું અને પ્રભુ ઉપરનો અચળ વિશ્વાસ આવે વખતે ક્યાં જાય છે? જો એ પરમેશ્વર અનુકૂળ હોય તો મહાસાગરમાં તોફાનના સપાટામાં સપડાયલો તારો ચંદ્રકાન્ત તારા પ્રયત્ન સિવાય સહીસલામત તારી પાસે આવી ઉભો થશે. અને જો પરમેશ્વર પ્રતિકૂળ હશે તો અહીંજ તારી નજર આગળ હજારો પ્રયત્નો ચાલુ હશે તો પણ મહાસાગરની જરૂર નથી, મહાન નદીની જરૂર નથી, મોટા સરોવરની જરૂર નથી, પણ ફક્ત એકજ પ્યાલામાં તે એને ઢૂળાવી દેશે. એની ગતિ ગહન છે. (બ્રમણ આવે છે.) કેમ બ્રમણ, ગાડી તૈયાર છે કે? તૈયાર હોયતો જા, લઈ આવ.

બ્રમણ: હમણાંથી ગાડી શું કામ રોકી રાખું? જમ્યા પછી હું તરત લાવું છું.

રમણચંદ્ર: (ઘડીઆળ જોઈને, રમાને) વખત ઘણો થયો છે. જા, તું પાટલા મુકાની થાળીઓ પીરસાવ. અમે આવીએ છીએ. બ્રમણ, તું પણ જા અને ગાડીઓ બે ત્રણ તૈયાર કરી લાવ. આપણે બધાં, ભાઈને વફાવવા જઈશું. જાઓ, જાઓ, હવે તમે અહીં

સાંભળવા ન થયેલો, (બન્ને જાય છે. મિત્રને ભેટીને) ભાઈ, તું આજે આમ ચિંતામાં કેમ? તને ચિંતાતુર દેખી મને ખેદ થાય છે.

ચંદ્રકાન્તઃ સ્મરણ ! વૈદ્યવિદ્યાનો અભ્યાસ પુરો કરવા માટે હું આજ હિંદુસ્તાન દેશ છોડીને યુરોપ જઈ છું. ભાઈ, મનુષ્યની જીંદગીમાં જ્યારે જ્યારે કાન્તિ થાય છે, ફેરફાર થાય છે ત્યારે ત્યારે તેનું મન ભૂતકાળના સ્મરણ અને ભવિષ્યની દૃષ્ટનાથી તદ્દન આકુળ વ્યાકુળ બની જાય છે. વિદ્યાર્થીજીવનનો સમાપ્તિકાળ, વિવાદકાળ, જીંદગીમાં જોડાવાનો કાળ અને ધરના મોટા માણસના મૃત્યુનો કાળ, એ મનુષ્યની જીંદગીમાં કાન્તિ થવાના પ્રસંગો છે. મનુષ્યને માટે એ પ્રસંગો અણીના હોય છે. આવા પ્રસંગો તો દરેકની જીંદગીમાં આવવાનાજ. મને આ વખતે દુઃખદારિદ્ર્યથી ઘેરાએલી મહારી હિંદમાતા અને આવતી કાલે મહારી નજર આગળ ખડો થતો ઇંગ્લાંડનો ધનવૈભવ એ બન્ને દેખાય છે. આવે વખતે માઈ અંતઃકરણ વ્યાકુળ બને તેમાં શી નવાઈ? આવતી કાલે હું મારી જન્મભૂમિથી દૂર થઈશ, મારી વ્હાલી માતૃભૂમિનો મને આવતી કાલે વિયોગ થશે. બાપનો વારસો મેળવવામાં પણ નાનામોટાનો વિચાર કરવામાં આવે છે. અને ગુણદોષ જોઈને લાયકીનાલાયકી તપાસીને તેની વહેંચણી થાય છે. આ જગતમાં, આ સંસારમાં લાયકીનાલાયકીનો પ્રશ્ન તો ફક્ત જનનની અને જન્મભૂમિના પ્રેમનો વારસો મેળવતી વખતેજ આગળ ધરવામાં આવતો નથી. એક બાપનું નામ તારે છે અને બીજો બાપનું નામ બોલે છે. જેવી રીતે જન્મદાત્રી માતા તરફ આંગળી કરી 'આજ મારી મા છે' એ કહેવાનો હક્ક બન્નેને સરખો છે, તેવીજ રીતે 'આ મારી જન્મભૂમિ છે' એ કહેવાનો હક્ક પણ લાયક, નાલાયક, સહગુણી, દુગુણી, રંક, રાય, નાના, મોટા સર્વેને સરખોજ છે. તેથી કહેવાય છે કે "જનની જન્મભૂમિઃ સ્વર્ગોદયિ ગરીયસી । મિત્ર, પ્રેમ જેવું નિઃસ્વાર્થ પાત્ર જન્મમાં માતાજ...અદાદા.

મારી મા ગુજરી ગઈ તે વખતે મને જે શોક થયો હતો તે આજે મારી નજર આજગ શરીથી તાજે થાય છે. બાદ, આ ભૂમિ ઉપર મારો, તારો, એનો, તેનો સર્વ કાંઈનો પ્રેમનો દક્ષ તદ્દન સરખોજ છે. ઋષિઓના યજ્ઞકર્મની યાગભૂમિ ! શિખિ અને ગૌતમ જેવા મહાત્માઓની ત્યાગભૂમિ ! યુધિષ્ઠિર, અશોક જેવાની જે ધર્મભૂમિ ! પૃથ્વીરાજ અને પ્રતાપ જેવા પ્રભાવશાળી વીરોની જે કર્મભૂમિ, તેજ આપણી આ જન્મભૂમિ !! આ જન્મભૂમિ તરફ જોઈને લિંદુ-ધર્મતારક શ્રી શિવાજી મહારાજે જેટલા અધિકારથી કહ્યું હશે કે “આ મારી જન્મભૂમિ” —આજ ભૂમિ તરફ જોઈને આર્યધર્મ-રક્ષક સ્વામી દયાનંદ અને વિવેકાનંદ આદિક મહાત્મા પુરુષોએ જેટલા અધિકારથી કહ્યું હશે કે “આ મારા જન્મભૂમિ” —આજ ભૂમિ તરફ જોઈને લોકમાન્ય તિલક મહારાજ અને દેશભક્ત ગોખલે જેવાઓએ જેટલા અધિકારથી કહ્યું હશે કે “આ મારી જન્મભૂમિ” —એનીજ તરફ જોઈને મહાત્મા ગાંધીજી, મોહાના શૈક્તઅલી અને વીર લાલા લજપતરાય જેટલા અધિકારથી કહે છે કે “આ મારી જન્મભૂમિ” —કાલે ઈંગ્લાંડથી પાછો આવ્યા પછી તેના તરફ જોઈને મારા જેવો પામર પણ તેટલાજ અધિકારથી કહી શકશે કે “આ મારી વ્હાલી-ભરતભૂમિ, જન્મભૂમિ” —એટલું જ નહિ પણ ત્યાં સુધી કહેશે કે:—

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ।

तयोर्दुष्कर्णार्थाय प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥

મોક્ષો વન્દે માતરમ્ !

(બન્ને જાય છે.)

પ્રવેશ બીજો

સ્થળ:—બ્રમણનું ઘર.

પાત્રો:—બ્રમણ અને ભગીરથ.

બ્રમણ: (બે પગની વચ્ચે સીસો પકડી બુચ ખોલે છે.) આ દેશના લોકો કેવા મૂર્ખા છે? અનુભવ સિવાય પોતાનો મત ઠોકી બેસાડે છે, અને કેટલાક તો અનુભવથી વાત સિદ્ધ થાય તો પણ પોતાનોજ કહ્યો ખરો કરવા મંડી પડે છે. કહે છે કે “ દારૂની ટેવ છુટતી નથી, અને મદિરા ગળે પડે છુટતી નથી ”. કવિઓ પણ દોઢાઢા હોય છે. લખે છે કે, “ પડી ટેવ તે તો ટળે કેમ ટાળી. ” શું દારૂની ટેવ નથી છુટતી? અરે! ના કેમ છુટે? એની શી મગફળ છે? ભલે એમ માનો કે એની ટેવ નથી છુટતી તો શું તેથી દારૂ ખરાબ? એવું કહેનારા- એ! તો દોઢાઢા છે દોઢાઢા !! એમને બકવાદ કરવા દો. (આંસુ ભરી આંખે છે.) લો, આપણે તો દોસ્ત, ઉડાવો. (બીજો પીએ છે.) ભગીરથ! દારૂની વિરૂદ્ધ બકવાદ કરનારાઓમાંથી ધણાને તો તેના માહાત્મ્યની ખબર નથી. કેટલાકે તો એનો સ્વાદ પણ નહિ ચાખ્યો હોય, કેટલાકના કર્મમાં તો એવાં કોડીઆં ભરે-કુટેલાં ભરે કે એમણે હજી સુધી મદિરાદેવીનાં દર્શન પણ નહિ કર્યાં હોય. એનાં દર્શન કર્યાં સિવાય, એનું મહત્વ જાણ્યા સિવાય, એનો સ્વાદ ચાખ્યા સિવાય એને વખોડી

કાઢવો એ શું અન્યાય નથી ? ઘણા દોઢડાલાઓ તો મોટી મોટી ખૂસો પાડીને કહે છે કે “ સરકારે અન્યાય કર્યો છે,” “ અમલદારોએ અન્યાય કર્યો છે.” મોટા મોટા મૂર્ખાઓ એવું બકે છે અને એવફૂફે તાળીઓ પાડે છે. પણ એ હરામખોરો પોતાના પગ તળેનું બળતું નથી જોતા. એ બાપણીઆઓએ અને એમના ચેલાઓએ પણ દાર અને તાડીને અન્યાય કર્યો છે. સરકાર અને સરકારી અમલદારો અન્યાય કરી રહ્યા છે એ વાત તો જાણે સાચી છે, ખરી છે, તદ્દન ખરી છે; પણ દાર અને તાડીને અન્યાય કરનારાઓને અન્યાય માટે ખૂસો પાડવાનો શો હક્ક છે ? શો અધિકાર છે ? ભગીરથ ! તમે આવા એવફૂફેના બાપણો સાંભળ્યા છે કે નહિ ? એવા બાપણોની તમારા ઉપર શી અસર થઈ ?

ભગીરથ : અસર તો બાઈ થાય છે, પણ ડંડી નહિ. તને જોઈ જુ' અને બાપણ ભૂલું છું. ગમે તેમ હોય પણ એમનો એક મુદ્દો તો મને ખરો લાગે છે કે “ દારને એક વખત આશ્રય આપ્યો કે તે જીંદગીનો ગળે ચોંટ્યો સમજવો.” “ એનો મગરની પકડ સમજવી.” અરે, પણ આપણે પણ કાં નથી જાણતા. મદિરા મગરના જડયામાં જે સપડાયે તેને તો પીપમાં ખૂડી મરેજ છુટકો. એતો વળગ્યો કે છુટતો નથી. પણ તેથી શું ? બસ એતો એજ, કડાઓ. પણ...

અમલ : શું, એટલા ઉપરથી જ દાર ખરાબ સાબિત થાય છે ? તમે તો બાઇસાહેબ બળ્યા પણ ગળ્યા નહિ. દંભી માણસો તો દમ બીડાવીને ગમે તેવી દલીલો કરે પણ તેના ઉપર તમે તમારી અક્કલ દોડાવ્યો કે નહિ ? ભગીરથ, સાંભળો, હું તમને એ અંબધમાં બે શબ્દ કહેવા માગું છું. તમે વિશ્વવિદ્યાલયના પદવીધર છો. તમે ચાર દિવસ પરીક્ષા આપીને પદવી મેળવી. અને તે તમને જન્મની ચોંટી છે. માટે શું તે પદવી ખરાબ થઈ ગઈ ? એનો ત્યાગ કેમ કોઈ નથી કરતું ? એ તો બધી છોકરાં સમજાવવાની વાતો છે, વાતો. એ બાપણાઓમાંથી કેટલા જણે પદવી લેવાનું માંડી વાળ્યું છે ? પહેલાં અંગ્રેજ ૨૬ અક્ષરોમાંથી

પદવી મેળવવા લોહીનું પાણી કરતા હતા. તે વખતે તેના મોઢ હતા. હવે દેશી બારાખડીમાંથી પદવી મેળવવા તમે દિપર થઇ રહ્યા છે. આ વખતે આલો મોઢ છે. પણ મૂળ વાન તો કાયમજ છે. પદવી મેળવવા માટે તો બધાએ દનતોડ મહેનત કરી રહ્યા છે.

ભગીરથ: (હસીને) વાહ ! હલીલ પણ જેનું નામ છે.

બ્રમણ: સાંભળો, સાંભળો, હજુ તમારી ખાત્રી કંઈ. બીજાને દાખલો લો, પરણેલી બેરીનો. એક ફેરા વરમાળા આરોપી કે આખી જીંદગી સુધી બેરી ગળામાં પરવાયતી હોય છે. તો શું કોઈએ એથી પરણવાનું માંડી વાળ્યું છે ? કેટલા ભાઈઓઆઓ આ વિચારથી વાંદા રહ્યા છે ? જો પદવી ત્યાજ્ય નહિ. બેરી ત્યાજ્ય નહિ, તો દારૂ કેમ ત્યાજ્ય ? મને તો આમાં ચાર, કંઈ જીવન દેખાય છે.

ભગીરથ: પણ બ્રમણ, આ ત્રણે વાતો સરખી નથી. એમની એક બીજા સાથે તુલના શી રીતે થાય ? પદવી અને બેરી જીંદગી સુધીના ચોંટ તો પણ શું તેનાં પરિણામો દારૂની મારક ખરાબ આવે છે ? નહિ જ.

બ્રમણ: હા, હા, તેનાં પરિણામો તો દારૂ કરતાં પણ વધારે ખરાબ આવે છે, એ હું છાતી ઠોકાંને કહું છું; સાબિત ફરી બતાવું છું. આવી બાબતો માટે તો હલીલો મારા ગજવામાં ભરેલી છે. જુઓ, સાંભળો. જરા ઝીણી બુદ્ધિથી વિચાર કરજો. પત્ની અને પદવી એ એ પ્રેમ પેદા કરનારી વસ્તુઓ છે. અને પ્રેમનાં પરિણામ તો દારૂ કરતાંએ ભૂંડાં નીપજે છે એ આખું જગત જાણે છે. હીક, પણ આપણે વાતોમાં વિવેક ભૂલ્યા. દારૂને ન્યાય અને સીસાને ઇન્સાફ આપવાનું તો ભૂલીજ ગયા. (પ્યાલો ભરીને આપે છે.) લો, ભગીરથ, આ તો શુદ્ધ ભાગીરથી છે. એની ના કેમ પડાય ?

ભગીરથ: (પીએ છે.) હીક, હું ના નથી પાડતો તારી ખાતર, પણ પ્રેમનાં પરિણામ દારૂ કરતાં ભૂંડાં શી રીતે આવે છે, તે મને વિગતવાર સમજાવ. બ્રમણ ! સુંદર સાધ્વીના પ્રેમ આગળ મહિરાપ્રતાપ શી કિંમત છે ?

બ્રમણ: વાહ રે વાહ ! પડીત પશુઓ તો દેશમાં વધવાજ લાગ્યા. પ્રેમમાં શું રહસ્ય બળ્યું છે ? પ્રેમ કરતાં મદિરા દરેક રીતે શ્રેષ્ઠ છે. જુઓ, પ્રેમના પાશમાં ખુદ રાગ પણ તદ્દન ગુલામ બને છે. પણ મદિરાપાશમાં તો ગુલામનો ગુલામ પણ રાગ કરતાં વધારે મોજ ભોગવે છે. કેટલીકવાર પ્રેમ તો બીજા મંગાવે છે, ત્યારે મદિરાની ઉદારતાને મર્યાદાજ નથી હોતી. પ્રેમની ખાતર પ્રશ્નિનીની લાતો પણ ખાવી પડે છે અને મદિરાનો પ્રસાદ પામનાર પુરૂષ તો આખા જગતને લાતો મારવાની તાકાત ધરાવે છે. પ્રેમના પગમાં સપડાતો માણસ આવરો બને છે; પણ મદિરાસેવનથી તો કલ્પનાશક્તિ અજબ ખીસે છે. બહુ નથી કહેતો, દુકમાંજ સાર સાંભળોને, કે પ્રેમથી બહુ થાય તો એક મદિરાક્ષી મેળવી શકાય પણ મદિરાથી આંખો લાલ થઇ એટલે પોતાની જાતનેજ મદિરાક્ષી બનાવી શકાય. એલો પ્રેમ કરતાં મદિરા શ્રેષ્ઠ કે નહિ ? એલો...એલો...
“ એલો મારા પ્રેમી પોપટજી એલો એલો. ” “ એલો મારા પ્રેમી પોપટજી એલો એલો. ” (ડાલે છે.)

ભગીરથ: (એકાં ખાય છે.) ખરી વાત છે, તારૂં સઘળું ખરૂં છે. હમણાં સુધી આ વાતો મારા ધ્યાનમાં નહોતી આવી. અને એક વાત તો તું પણ ભૂલ્યો, કે પ્રેમપાશમાં સપડાયે કુટલીએ રાતો વગર ઉઘે વેઠવી પડે છે અને મદિરામાં મશગુલ થયે રાત્રિ તો શું પણ દિવસે સુઢાં નિદ્રાદેવી પ્રસન્ન રહે છે. (દારૂની ઘેનમાં.) પણ બ્રમણ... તને...એક...વા...ત...પુ...છું...પુછું...પુછું...પુછું.....

બ્રમણ: પુછો.....પુછો.....પુછો.....“ પુછો મારા પ્રેમી પોપટજી વાત પુછો. ” “ પુછો મારા પ્રેમી પોપટજી વાત પુછો. ”
(ભગીરથને હલાવે છે.)

ભગીરથ: (ખુખારીને) ત્યારે કહે બ્રમણ મદિરાપાન નીતિને મોપક છે ? દારૂ નીતિનો બક્ષક કે રક્ષક ? એની વૃદ્ધિ કરનારો કે ક્ષય કરનારો ?

બ્રમણુ: (ભગીરથને હથાવીને. ભગીરથ ભડકે છે.) ભગીરથ, આમ ભડકો છો કેમ ? એ તો હું બ્રમણુ. સાંભળો, તમારા સવાલનો જવાબ. (ભગીરથના કાનમાં.) મદિરાપાન નીતિને પોષે ' છે. સૂરાપાન નીતિને રક્ષે છે. મદિરાપાન નીતિને વધારે છે. શુંએ, તમને દાખલાથી સમજાવું. મદિરાભક્ત કોઈ દિવસ ખોટું તો બોલતો જ નથી, કારણ ખોટું ગોઠવતાંજ એને આવડતું નથી. મદિરાભક્ત કદી કોઈની ચાડી તો કરતોજ નથી, કારણ કોઈ શું બોલ્યું તેની એને યાદજ રહેતી નથી. મદિરાભક્ત કદી કોઈનો વિશ્વાસઘાત કરતો નથી, કારણ એના ઉપર કોઈ વિશ્વાસજ મુકતું નથી. ચોરીની બાબતમાં તો સૂરાસેવક તદ્દન નિર્દોષ હોય છે. એક અમથી ગમે તેવી ન્હાની ચોરી કરે તો પણ તે છુપાવી શકતો નથી. તુરત એ તો એ વાત પણ ઓડી દે છે.

ભગીરથ: શાખાસ બ્રમણુ ! તેં મારો બ્રમ બાંગ્યા ખરો. મદિરાભક્ત ચોરી તો નથીજ કરી શકતો અને કરે તો પણ છુપાવી તો શકતોજ નથી. સાચી વાત. સાચી વાત. તદ્દન સાચી વાત.

બ્રમણુ: હવે તમારી પ્રેમની વાત તપાસો. કોઈ કેટલાંય ચિત્ત ચોરે છે, તો આશુક માશુક એકબીજાની ચોરીથી છુપી મુલાકાતો લે છે. કેટલાંએ ગાંધર્વવિવાદ ચોરીથી થાય છે. એકબીજા તરફ પ્રેમ-કટાક્ષ કરવાનાં તે પણ ચોરીને. અરે, દુઃકમાં કહું તો એ બધો મામલોજ ચોરીનો છે.

ભગીરથ: બ્રમણુ, બ્રમણુ, એ બધી વાત ખરી પણ પ્રેમનો પાશ કેવો અજળ છે, એ વાત તો મારે કબૂલ કરવીજ પડશે, પ્રેમથી બન્નેના એક જીવ થઈ જાય છે એક જીવ, સમન્વયો.

બ્રમણુ: ના, હું તો એ વાત નથી કબૂલ કરતો. પ્રેમના ઇતિ-હાસમાં આશુક માશુક બન્નેનો મળી એક જીવ નથી થતો, પણ એક દંપતીના બે જીવ દસ-પંદર પ્રાણીઓની હારમાળા તો પેદા કરે છે. અરે, આ આપણા હિંદુ વંશવૃક્ષ તેત્રીસ કરોડ રજાથી નમી પડ્યું

છે. એ જાડ ઉપર ગળ્ય ભાર થયો છે. એની ડાળીઓ પણ ભાંગુ ભાંગુ થઈ રહી છે. અને મહેશ્વર નહિ જાગે તો મૂળ સાથે જાડ ઉપડી જશે. કહો, આ વૃક્ષ ઉપર જાગતો બોલો લાદવામાં કેણુ ગુન્હેગાર છે? આમાં મદિરાનો દોષ. નથીજ, સૂરા ગુન્હેગાર નથીજ. દારૂ નિર્દોષ છે. એ વૃક્ષના મૂળમાં દારૂ, સૂરા, તાડી કે મદિરાનું સિંચન નથી કરવામાં આવ્યું. એ અસલ લગ્નરેતે આશ્રય આપનારે વૃક્ષ તુડું તુડું થઈ રહ્યો છે. એ પ્રેમનાજ પ્રતાપ છે, મદિરાના નહિ. મદિરાના તો એ વૃક્ષ ઉપર ઉપકારજ છે. એની ઉપરનાં જાગ એણે કરી ભાર એણે કરવામાં તો મદિરાની મુખ્ય મદદ છે. બે જીવના એક જીવ કરવાનું અર્ધું કામ દારૂ તો કરતોજ નથી. દારૂ તો એવું અર્ધું કામ કરતાં શરમાય છે. એની ખાનદાની ઔર છે. એતો કેટલાએ જીવને પુરા કરવાનું માન ધરાવે છે.

ભગીરથ: હા, હા, હવે સમજ્યો; હવે મને યાદ આવ્યું કે 'સૂરા તો ભસ્માસૂરનો અવતાર છે, અને મદિરા તો મહેશ્વરની સાક્ષાત મૂર્તિ છે.

બ્રમણ: એમ, ત્યારે હવે કેવું સમજ્યા. સમજ્યાને હવે? મહેશ્વર જે પોતાનો પ્રભાવ પ્રગટ ન કરે તો બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ જન્મ મારે જન્મ.

ભગીરથ: (દારૂની હોરમાં) કમ્બલ.....કમ્બલ.....કમ્બલ છે. એ બ્રહ્મા જન્મ મારે.....વિષ્ણુ જન્મ મારે.....મહેશ્વર જન્મ મારે.....
બ્રમણ જન્મ મારે.....હું જન્મ મારું.....દારૂ બડી અજન્મ ચીજ હૈં.

બ્રમણ: (હાથ ખેંચીને) હજી તો પાશરામાં પહેલી પુણી છે પહેલી. લમણાંથીજ એમ કેમ હોસો છો? લવારી કેમ કરો છો?

ભગીરથ: ભૂલ્યો, ભૂલ્યો, પણ હું તારું સઘળું સમજી ગયો ખરે !

બ્રમણ: હવે તો સમજેજ તો. આપની બદ્ધાય પકડી તો હવે ન સમજે તો જાવ ક્યાં? મેં તમને દારૂનું દાન દીધું. તમે મદિરાનું

પાન કીધું. સૂરાએ તમારો સ્વીકાર કીધો. એ બધી વાતો બની ત્યારે તમારી અક્કલ ઉઘાડી. કેમ હવે આવ્યાને ઠેકાણે ? એમ છે ત્યારે સૂરાના પ્રતાપ !! તમારી પદવીએ કે તમારી વિદ્યાએ તમારી અક્કલ ન ઉઘાડી, પણ તે કંઈક કામ દારૂએ કર્યું. ત્યારે બોલો હવે, દારૂ કેટલું ખરો કે નહિ ?

ભગીરથ : ભાઈ, દારૂ કેટલું અને સોંધો, બન્ને. લે, થયું હવે. તારા પુછ્યા વગર કહી દીધું.

બ્રમણ : એતો સોંધું ભાઈ અને સિદ્ધપુરની જગા. જગતમાં સમાનભાવ થાય એટલી વિદ્યતાએ ચઢવા માટે તો કેટલાંએ વરસ લાગે અને કેટલાંએ રૂપિયા ખર્ચાય. બેદભાવ ભૂલી જવા માટે કેટલાં બધાં વરસ થોથામાં માથાં મારીને અભ્યાસ કરવો પડે અને કેટલાંએ કલાલની કમાઈ થોથાં અને પોથાં ખરીદવામાં ખર્ચ થાય અને જમાના સુધી ગાંધનું ગોપીચંદન કરી જીંદગીની ખરી લહેજગત ભોગવવાનો કાળ હોય ત્યારે કાગળીઆં સાથે કુસ્તી ખેલવી પડે.

ભગીરથ : હા, અને આ બધું ખર્ચ કર્યા પછી અને મહેનત કુટ્યા પછી જે ફળ મળવાનું તે તો દસ આનાનો દારૂ પીધે મળે. દારૂનો નીશો તો સમાધિનું મુખ આપે છે, સમાધિનું.

બ્રમણ : મોટા મોટા મદાન પુરૂષો જે જગતને પોતાના જેવું માને છે, અને બેદભાવ ભૂલે છે તે શું નીશા વગર બને છે ? અરે, નીશા વિના તો તેમની સિદ્ધિજ નથી. પણ લોકોની રીકા ખમવાની તેમની તાકાત નહિ એટલે દબસીભાઈના ડાબા કાન જેવું કરે છે. દારૂનો નીશો નહિ ત્યારે કાગળીઆનો નીશો કરે છે—સમાધિ ચઢાવે છે. હૈયા-કુટાઓને સીધા રસ્તા ના જરૂર. એવકક બમણી મહેનત કરે.

ભગીરથ : પણ બ્રમણ, જો તું ન ચીડાય તો એક વાત પુછું. જો, હું દારૂની વિરૂદ્ધ નથી હોં, પણ હું મુમુક્ષુ છું. મારી શંકાનું સહેજ સમાધાન કરવાનું છે, જો તું ન ચીડાય તો કહું.

બ્રમણ : હા, હા, ખુશીથી પુછો. દલીલની ખોટ હોય તે ચીડાય. હિંમતમાં ખામી હોય તે ચીડાય, જેની જીભ લંગડી હોય તે ચીડાય.

આપણા તો હોડ સાગ એટલે કિતર ઝાઝા. પુછો, પુછો, જે પુછવું હોય તે પુછો....મારા “ પ્રેમી પોપટ ” વાન પુછો, મારા “ પ્રેમી પોપટ ” વાન પુછો. (દારૂની હોરમાં મસ્ત બને છે.)

ભગીરથ: દારૂની બેદબાવ ટળી જાય છે ખરો? જે સાચે સાચું કહેજો. જે જુદું બોલે તો તને અંબામાના સમ, તને બહુચર-માના સમ, તને વળગી પડશે જમ, સાચું બોલજો, હોં. એક બોલો હજી આપ. (પીએ છે.)

અમલ: બેદબાવ તો ટળી જાય છે. અને તે કેવો કે મનથી-પુરા મનથી—ફક્ત બહાર બતાવવાનો નહિ. (બોલો પીને.) ભણતરમાં સરખ જેટલો ઉંચે ચઢે ત્યારે તેને પુરૂષ, સ્ત્રી, પોતાનું, પારકું બધું સરખું લાગે છે, અને આડીં તો બે બાટલા બેવડો ચઢાવ્યો કે સરખથી ઉંચે, પછી તો તેને પુરૂષ સરખાં, બૈરાં સરખાં, પોતાનું અને પારકું સૌ સરખું; અરે, સરાસમાધિનો સાધુ તો એથી એ ચઢે. એતો બૈરી અને બહેન, મા અને બૈરી સવંતે સરખાં ગણે. માને બૈરી કહીને બોલાવે અને બૈરીને બહેન કહી દે. કેટલાક તો બહેનને બૈરી કહી તેનું બાવડું પકડે. બેવડાની બ્રહ્માકર વ્રતિ ચૌર છે. ત્યાં બાપાની ગુલામી ન ચાલે. ભગીરથ...છે એ દમ, છે એ જોર, છે એ શક્તિ-તમારા થોથાંથી બનેલા સાધુઓમાં? શેની હોય. ક્યાં કાગળીઆનો નીશો અને ક્યાં દારૂનો નીશો? અમલ તે અમલ અને નકલ તે નકલ. સર્વે બંધનેને તોડી યથેચ્છ વિદરવા જે સાચું સ્વરાજ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો તેની ખરી આવી આ “ બાલા ”માં જ છે. અરે! પેલા સ્વરાજ્યવાદીઓ અમારા સ્વાતંત્ર્ય સુખની મઝા ક્યાંથી જાણે? જે જાણે તો આજેજ તેમનો બેડો પાર. મનસ્વાતંત્ર્ય, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, ધર્મસ્વાતંત્ર્ય, કર્મસ્વાતંત્ર્ય અને એવા એવા મુદ્દાલ સ્વાતંત્ર્યમાં બંધની કંઈકે પણ ગંધ છે, ત્યારે આપણી આ ચીજમાં તો સ્વચ્છંદ સ્વાતંત્ર્ય છે, નિર્બંધ સ્વાતંત્ર્ય છે. કેમ દોસ્ત ?

ભગીરથ: તારી દલીલો આગળ તો બાધ થાકી ગયા. તારૂં બધું કબૂલ.

બ્રમણ: તમારા મનનું સમાધાન થયું તેથી મારા મનને શાંતિ થઈ. અને હું દલીલની પરીક્ષામાં પસાર થયો—પહેલે નંબરે અને ખાસ વર્ગમાં. તેથી તેના આનંદમાં લો ત્યારે. (ખાલો આપે છે.) હા, બસ્સ ઉઠાવો. (બન્ને પીએ છે.)

ભગીરથ: બસ બહુ થયો, હવે તો નહિ પીઉં...પણ...બૂદ્ધ્યો. તારી તંદુરસ્તી તો હું પીઉંજ, અને તે તારીજ ખાતર. બીજા કોઈની તંદુરસ્તી હું આજે નહિજ પીઉં. (પીએ છે.) બ્રમણ હવે તો જવાનો વખત થયો છે. હવે હું રજા લઉં છું.

બ્રમણ: (ભગીરથનો હાથ પકડીને) દીક સાહેબ, તમે પણ ખરા. મારી તંદુરસ્તી તમે પીધી અને તમારી હું ન પીઉં? તમને લક્ષ છે ત્યારે શું મને લક્ષ નથી? હું તમારી સલામતી પીશ અને તમને પાછશિ. એતો પીવોજ પડશે, નહિ ચાલે. વહેવારના ચાલ છે.

ભગીરથ: લાવ, ત્યારે થોડો વધારે, પણ થોડો આપજે હાં.

બ્રમણ: એ કંઈ નહિ ચાલે. જેટલો આપું તેટલો લેવો પડશે. સલામતીમાંથી જો, એક રીપુ બહાર પડ્યું કે ખાલામાં રહ્યું તો સલામતી જોખમમાં આવી પડશે, સમજ્યા. (ખાલો આપે છે.)

ભગીરથ: (પીને) તારા માન ખાતરજ આ ખાલો પીધો. હવે નહિ. બોલ બ્રમણ ત્યારે હવે, જગત કેતું છે?

બ્રમણ: જગત સ્વાર્થી છે. તમે સ્વાર્થી છો. હું સ્વાર્થી છું. અદૃલ દારૂબાજને આલો સ્વાર્થ ન શોભે. દારૂબાજ તો નિઃસ્વાર્થની પ્રતિમાજ હોય છે. મને લાગ્યું હતું કે તમે બચેલા, વિદ્વાન અને ડાહ્યા છો. એટલે તમારામાં કંઈ નિઃસ્વાર્થપણું લશે. પણ ક્યાંથી હોય? હજી તમે અદૃલ સૂરાબકન નથી બન્યા. નહિ તો મારી તંદુરસ્તી અને પોતાની સલામતી પીતાં પહેલાં તમારાં મરેલાં આબાપના નામે

એમની ઉમ્મરના પ્રમાણમાં તમારે એકાદ મોટા પ્યાલો પીવો જોઈતો હતો. માતપિતાને નામે દીકરાએ પીધેલો દારૂ તો માતપિતા આકાશ કે પાતાલ ન્યાં હોય ત્યાં તેમનાં મ્હોંમાં જઈને પડે છે.

ભગીરથ: હવે સમજ્યો હું. મારા ભણતરમાં આ નહોતું આવ્યું. આથીજ આખો દેશ ખૂબ પાડી ઉઠ્યો છે કે સરકાર જે ભણાવવું જોઈએ તે નથી ભણાવતી અને જે નહિ ભણાવવું જોઈએ તે ભણાવે છે. “દીકરાએ પીધેલો દારૂ મરેલાં માઆપ ન્યાં હોય ત્યાં તેમનાં મ્હોંમાં જઈને પડે છે” એમજ કહ્યુંને તેં બ્રમણ ?

બ્રમણ: હા, મેં એજ કહ્યું.

ભગીરથ: હવે મને યાદ આવ્યું કે મારા ગયા જન્મના દીકરાએ આજે મારે નામે કોઈ ઠેકાણે દારૂ પીધો હશે તેથી આજે તો વગર માગ્યે મને પુછ્યા સિવાય તેં એકદમ પહેલો જ પ્યાલો મારા મ્હોંમાં રેડી દીધો. આવા દાખલાથી સાબિત થયેલું સત્ય કોણ ના માને ? બ્રમણ, હવે તો મને તું જવા દે. વખત ઘણો થયો છે. વધુ રોકાશ તો ગટરમાં ગંગાસ્નાન કરવું પડશે.

બ્રમણ: અરે ! એમ તો જવાતું હશે ? ભૂલ્યા ત્યાંથી ધરીથી ગણો. મરેલાં માઆપને યાદ કરી આ મોટો પ્યાલો એમને નામે પુરેપુરો ગટગટાવો. હું તમારો દોસ્ત એટલે તમારાં માઆપને આગ્રહથી દારૂ પાવનારો મારો હક્ક છે, એટલે હું પણ એક ગટગટાવી જઈશ. (ભગીરથના હાથમાં મોટો પ્યાલો ભરેલો આપીને.) બોલો ભગીરથ, હું તમારા આપનું સૂરાશ્રાદ્ધ સરાવું છું. “હે મારાં મરેલાં માતપિતા ! આપને નામે પહેલો પ્યાલો દારૂનો મેં ન પીધો એ ભૂલ, માટે મને ક્ષમા કરો. છોર ક્ષોર થાય, પણ માવતર કમાવતર ન થાય. મને માફ કરો. હવે આ પ્યાલો તમારે નામે પીક’ છું તે તમે ન્યાં હો ત્યાં તમારાં મ્હોંમાં પડજો. તમારી આશિષ આહું છું. હિંદુસ્થાનના

કલાસોની સઘળી કમાઈ દાડમાં રોકાય એવી પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરજો.”
(કડકે કડકે જ્રમણ બોલાવે છે, ભગીરથ બોલે છે અને બન્ને મોટા પ્યાલા
ગટમટાવે છે. જ્રમણના હાથમાં ભગીરથ રૂ ૫) ની નોટ મુંકે છે.)

જ્રમણ: ના, ના, ના, એની કંઈ જરૂર નથી.

ભગીરથ: અરે!! ના શું પાડે છે? મારા પિતાનું તેં આજે
સરાઆદ સરાવ્યું, એટલે એના પૈસા તો મારે આપવાજ પડે. શું
મારાં માથાપ એમની પાછળ બિખારી અને નહિ કમાતો મૂર્ખ સંતાન
મુકી ગયા છે, કે મરણ પછી પણ તેમનાં મ્હોંમાં ધર્મોદા દાડ પડે?
ના, ના, એમ કદી ના બને.

જ્રમણ: તમારી મરજી. મારી પાસેના પૈસા તો આવા સત્કાર્ય-
માંજ વપરાવાના. ભગીરથ, તમારું કહ્યાણ થજો. તમે આવતે
જન્મને કલાલ અવતરજો. તમારા વડવાઓ કલાલને પેટે જન્મજો.
તમારાં છોકરાં આવતે અવતારે પીપમાંના પ્રાણીનું મુખ ભોગવજો.
પ્રભુ તમારી મહિરા ઉપરની પ્રીતિ દદ કરજો.

ભગીરથ: (હોરમાં) શુભ ભવતુ । તથાસ્તુ । તથાસ્તુ ।
તારા આશીર્વાદ મેં સ્વીકાર્યા. મારું કહ્યાણ થયું. હવે મને ઘેર જવા દે.

જ્રમણ: હીક, જાઓ. પણ જતાં જતાં વિયોગ પ્યાલો પીતા
જાઓ, નહિ તો રસ્તામાં હરકત નડશે.

ભગીરથ: (પેટ પંપાળી) આ પીપમાં હવે જગ્યા તો નથી,
પણ લાવ, વિયોગનોએ લાવ, અને તારાં માથાપ, ભાઈ, મામા,
વડવા જે કોઈ મરી ગયાં છે તેમનાં મ્હોંમાં પાડવા માટે મોટા પ્યાલો
લાવ, નહિ તો મારાં માથાપના મ્હોં તરફ જોઈને તારાં માથાપ દુઃખી
થશે અને એમની નજર ખોટી હોય તો મારાં માથાપને ઉલટી થશે.
(બન્ને પ્યાલા હાથમાં લઈ) આતો બન્ને પરિપક્વરની ખાતર પીવાના છે.
(પી જાય છે.)

બ્રમણ: પધારો હવે ઘેર, કંઈ બીક તો નથી લાગતી ને? હવે તો પીપ ખૂટ્યું છે અને બાટલી ફુટી છે. બીક લાગતી હોય તો મુકવા આવું.

ભગીરથ: અરે ભલા બ્રમણ, આપણને બીક શાની? આપણે તો સુધારીશો, યોગીઓ છીએ. **કસ્માદ્ ભયં યોગિનઃ** :

બ્રમણ: વાહ, વાહ! જેમ જેમ પીપ ફલવાય છે તેમ તેમ બુદ્ધિની તીવ્રતા બીકે છે. જાણે પીપમાં બધી બુદ્ધિ જ ભરી મુકી છે. અરે! એ વાત હું કેમ જૂલી જાઉં છું? અહ્યાએ બધી બુદ્ધિ મદિરાના પીપમાં ભરી. પીપ ગોઠવ્યું તાડના જાડ નીચે, ઉપરથી પીપમાં પડ્યું તાડ ઝળ; તેથી પીપમાંથી બુદ્ધિ થોડી ઉભરાઈ. તુરંત અહ્યાએ તે ધૂળ અને કચરા સાથે એક વાસણમાં ભરી અહસ્પતિને ભેટ કરી. અહસ્પતિ કિદાર એટલે જેમને પીપમાંથી ચોકબી ભરેલી બુદ્ધિ લેવાની શક્તિ નથી, તેમને પોનાના વાસણમાંથી ટીપું ટીપું વહેંચી આપે છે. મદિરાભક્તો કરતાં બીજાઓની બુદ્ધિ ઓછી એનું આજ કારણ છે. અંગ્રેજોની બુદ્ધિના લાખલો લો. આપણે તો ખરા યોગીઓ છીએ, ભગીરથનાથ.

ભગીરથ: આપણે તો ખરા યોગી છીએજ. એક તો હરામખોર શિક્ષકોનો વાંક છે. સાચું શીખવતાજ નથી. મદિરાનું મદત્વ જે અચપણથી શિક્ષકો શીખવે તો કેટલો બધો લાભ થાય! સરકાર પણ ખુશ થાય, એની તિજોરીએ તર થાય, અને પ્રજા એવી યોગી બની જાય કે સરકારનું રાજ લાખો વરસ સુધી નિષ્કંટક ચાલે. આપણે તો સરકારના ખેરમાં છીએ, ખેરખાં; સમજ્યો કે બ્રમણ? ખરે, પણ હું એક સંસ્કૃત શ્લોક શીખ્યો હતો તે તો કોઈ કવિએ આપણે માટેજ જાણે લખ્યો હોય ને એવો છે.

બ્રમણ: સંભળાવો તો ખરા, જવાબ છે હવે. (જેસારે છે)

ભગીરથ:

धैर्यं यस्य पिता क्षमा च जननी शान्तिधिरं गेहिनी
सत्यं सुनुरथ दया च भगिनी भ्राता मनःसंयमः ।

જેયા મૂમિતલે વિશોડપિ વસનં જ્ઞાનામૃતં મોજનમ્
પતે यस્ય કુદુમ્બિનો વદ સસ્રે કસ્માદ્ મયં યોગિનઃ ॥

જોને ધીરજ એ અમારો પિતા. ધરનાં બધાંએ મરવા પડ્યાં હોય અને
ધર લૂંટાતું હોય તોપણ આપણી ધીરજ ખૂટે છે ? ક્ષમા તો આપણી
મા છે. કેટલાએ મૂર્ખા શ્વેતાંબરીઓ, ખાદીના ખવીસો આપણને
ગાળો દે છે પણ આપણે તો ક્ષમાજ કરીએ છીએ. દેશના બધાએ
ડાહ્યા ડમરા, નરમ ગરમ બધાએ બળભળી ઉડ્યા છે પણ આપણે
તો આપણો પીવાનો ધર્મ શાન્તિથી બજાવ્યા કરીએ છીએ. બુદ્ધ તો
આપણે બોલતાજ નથી. દયા તો આપણામાં પુરેપુરી. કલાલ લાકડીઓ
અને ચાખૂક મારે તો પણ તેમના દીકરાના આપણને દયા આવે છે,
એટલે એની ધરાકી મંદી નથી પડવા દેતા. મનનો સંયમ તો આપણો
દઢ છે. આકાશ પાતાળ એક થાય, ધરતી રસાતાળ જાય, સમુદ્ર માઝા
મુકે, આખો દેશ સળગીને ફનાફાતીઆ થઈ જાય તો પણ દાર પીવાનો
દઢ નિશ્ચય આપણો કદી ઢળે નહિ. આપણે તો સારીભૂરી જમીન ઉપર
ગમે ત્યાં પડી રહીએ છીએ. ચારે દિશામાં રખડીએ છીએ. સેવન-
ખોરાક તો હંમેશ પીપમાંથી પુલ્લિનો. હવે એવા યોગીને, ભાઈ બ્રમણ,
બો શેનો ? હવે તો ઝોકાંએ આવવા માંડ્યાં. (જવા લાગે છે)

બ્રમણ: આવજો.

લગીરથ: (પાછો આવે છે.) આ આવ્યો. વળી શું કહે છે ?

બ્રમણ: ઠીક રંગાયા છો, હવે ઘેર જાઓ.

લગીરથ: જાઉં છું. પણ દારના વાસને લીધે જરા રસ્તામાં
ચળાવલાં લોકો, જેમને ખાવા મળતું નથી એવા ઈર્ષાખોરો હેસન કરે
છે એનો કંઈ ઇલાજ છે ?

બ્રમણ: હા, હો આ વળીઆરી. જો તો, વાસ યજ્ઞવાં મારે
અકસીર, રામબાણુ ઇલાજ. (બન્ને જણ વહીઆરી આવે છે, બન્ને જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ જો

સ્થળ:—કલાલરોડ.

• પાત્રો:—કુંવરજી અને માણિકજી.

(કલાલરોડ ઉપર સામસામા એકબીજાને મળે છે. સાહેબજી—સાહેબજી ફરી હાથ મેળવ્યા પછી.)

• માણિકજી: કેમ કુંવરજીકાકા, તમે કાંય એવનને નથી સમજાવતા. તમે તો બલભલાને સમજાવવી નાંખીયા છ. મોતાં મોતાં સાહેબોને ખીં તમે તો સમજાવવીઆ છ. ને પછી આવી કીરીમકોરી કાંય તમારૂં ભોતું ખેંચી જાયે છ. મેં સાંભલીયું છ, કે તમારાં ખીસ્સાંમાં જખરાં જખરાં કીસ્સાં મરી મુકીયાં છ. ને આય વખત છે, જો અજમાવાનો. આય વખતે તો સરકારખી તમારી ગારીમાં બેસે જો. એ ખાડીના ખવીસો તો તમને ખીજવીયાંજ કરે છ. મુને ખી પજવીયાં કરે છ. કરકું શું ? તમે કાંય નહિ કાઢતા તમારો એકાદ કીસ્સો ? એ બડમાસો તો આપતું બિલકુલ બગારવાંજ બેથાં છ. એમને કોઈ સમજાવનાર છે કે નહિ આય દુન્યામાં ? એમનો ઉસ્તાદ ખી કાંય એવો જ દેખું. તમે શું વિચાર કર્યો, કુંવરજી શેઠ ?

કુંવરજી: (હાંફતો હાંફતો) અરે એ પોયર્યાઓએ ઠકવી નાંખીયા, માનક ? સાલી સવાર થાય છ ને સાધુરાં સામ્મે ખરાં થાય છ.

સાલાં બાહુ જમરાં દેખું. સાલાં ખાનાં ખી નથી પુરું. ને ઉંઘતાં ખી નથી પુરું. ત્હારમાં અને તરકામાં ભનકીયાંજ કરે છે. માનક, બધાએ ક્રીસ્ટા મેં અજમાવીયા છ પન એ પોયર્યા તો કડન કાંકરાં જેવાં ને. એવનને ગાલો ખી દીધી, પાણી ખી છંતાવીયું, પહર ખી નખાવીયા, માર ખી મરાવીયો પન એ પોયર્યાઓ તો સામ્મે થનાંજ નથી. સામ્મે થાય તો તો માનક આપનું શવે. સામ્મે થાય તો પછી પકરી પકરીને પોપટની જેમ પાંજરામાં પુરી દઈએ... પોલીસ ખી શું કરે? હા રહી રહીને ઠાકી જાય છે. એવનખી અંદરખાનેથી તો સંફેડીઆંએને મક્કી ગએત્રી. હવે સાલું કરીએ ખી સું? ગાલો દીધી તો હસે છે ને. પડરાં નખાવીયાં તો જનને પડરાં ઉપર પડરાં પર્યા માનક. માર મરાવીયો તો ખી હસવા લાગીયાં. આપના ઘરાકોને જરા ડબરાવીને કહે તો ખી ગરમાગરમી થાય. પન એતો ભામતાં, પગે પરીને, હાથ જોડીને ઘરાકને સમજાવે છે. વક્કી માંય માંયડી તો એવન કાલાંવાલાં ખી કરે છે. તારાં સમ, ને માનક, સીન તો એવો કાંકરો કરે છે. આપનું ઘરાક જનને કલેકતરસાહેબ, અને એ ઘોલીઆંઓ જનને કંત્રાકતર. આપની જેમ કલેકતરસાહેબને પગે પરે-રેએ-કાલાંવાલાં ખી કરે, અને આપનાં ઘરાક ખી સાલાં હીજરા જેવાં દેખું તો સાલાં સરમાઈને ચાલ-તીજ પકરે છે.

માણેકજી: તો તમે કલેકતરસાહેબ પાસે કાંય નવી ગીયા ?

કુંવરજી:—હું સાચું કહું છું ને માનક! કલેકતરસાહેબ ખી ઝંમનાતી ઠાકી ગીયા છે. એતો કહે છે કે તમે લુહારને લેહાં કુતી લો. માનક, એવનને તો આ કુંવરજીકાકોજ ખુદાની મેહરથા ફેકાને લાવશે.

(બન્ને જાય છે, પડદો ઉપડે છે.)

કમળા:

(કમળા રેંટીઓ કાંતવા બેઠી છે. ગાય છે.)

ધીરે ધીરે ચાલે રે,

મીઠો મીઠો ગાજે રે.

રૂંડો મ્હારો રેંટીયો હોજી.

એ રેંટીયામાં દેશોદયના નીકળે તાર,

એ તારે તારે ભાળું ભારનનો ઉદ્ધાર;

ધીરે ધીરે ચાલે રે.

ત્રાક રૂંડી, પંખા રૂંડા, ઉડ્ડવળ એનો નાદ,

ઉડ્ડવળ પુણી ઓપતો, ઉડ્ડવળ મ્હારા હાથ;

દેશે મ્હારા દેશને,

ઉડ્ડવળ ઉડ્ડવળ સાથ;

દુઃખો સહુ હરતો રે;

નિર્ભયપણે કરતો રે,

રૂંડો મ્હારો રેંટીયો હોજી.

હયા ક્ષમા ને દાનતા, ત્રણનો કાંત્યો તાર,

સુંદર રંગે શોભતો, દે સુખ તેહ અપાર;

મમ દુઃખીઆનો દિલાસો રે,

વિપત્તિનો વિસામો રે;

રૂંડો મ્હારો રેંટીયો હોજી.

આ રેંટીયાર્થી, નિપજે સુંદર ખાદીરાજ,

આ રાજે રાજે સ્વરાજ્ય આવે છે પાસ;

ધીરે ધીરે ચાલે રે,

મીઠો મીઠો ગાજે રે,

રૂંડો મ્હારો રેંટીયો હોજી.*

(સુતરની આંટી બનાવી કંડીઆમાં મુકે છે.)

આ સંચાવાળાઓએ તો મુવાઓએ નખોદ વાળ્યું છે, નખોદ. ગરીબોના પેટ ઉપર તો પાડુંજ માર્યું છે. ગરીબોનો રોટલો તોડે કોઇનું ભહું થયું છે? ઉછેદીઓએ અંજીરગાડી કઢાડી ગાડીવાળાઓને ભૂખે માર્યાં. અમારાં જેવાં ગરીબ કોઇ બાએગશાળીનું પાણી ભરી પુરું કરતાં તો નળ ઘાલ્યા મુવાએ દરેકના ઘરમાં. દળણાં દળાને પેટ ભરતાં તો ગામે ગામ સંચાની ધંટીઓ ઘાલી. હવે આ સંચાવાળાઓ તો ગરીબનું શુંએ કરવા બેઠા છે? નખોદીઓ કહેતો એ નથી કે મારે તમને બધાંને મારી નાખવાં છે, તો છુટકારો મટે. દુનિયામાંથી ઓછાં થઇ જઇએ. જમ તો ગરીબોને ખારણે આવીને બેઠા હતા પણ ભગવાને ભૂખ્યા તરફ બાળ્યું અને રંકના હાથમાં રેંટીઓ મૂક્યો. સાફ થજો એ મહાત્માનું કે બિચારા ગરીબોને, ભૂખે મરતાને એણે અન્નદાન આપ્યું-જીવતદાન આપ્યું. એતો લાલજની લીલા નહિ તો રેંટીઆનું રટણ કોણ કરે? મોટા મોટા વકીલ-બાલીરટર-મોટા મોટા પૈસાદારના ઊંચાઓને પણ રેંટીઆમાં રસ પડ્યો છે. મહાત્માજીએ રેંટીઆઓને મોટા મોટાના ઘરમાં ન ઘાલ્યા હોત તો થોડા દિવસ પછી એ ભગવાન એનાએ થાત. હતાજ તો પહેલાં રેંટીઆ, કંઈ ઓછા નવા આણ્યા છે? મહાત્માજીની કૃપા થઇ તો માણે ચઢાવેલા રેંટીઆઓ નીચે ઉતારવા પડ્યા. જાળાં બાંહેલાં હતાં તે પણ ફરવા લાગ્યા. એતો વખત વખતનો મહિમા છે. એ મનમોહનની મીઠી નજર હોય, મહેર હોય ત્યાં લીલાલ્હેર કેમ ન હોય? બિનમાં આવ્યું તો રાત્રે શલ્યાની અહલ્યા કરી, તો મનમન આવે રેંટી-આનો ઓદાર કરવો શી મોટી વાત છે?

(બહારથી સ્વયંસેવક રસિક જમ પાડે છે, ખારણ બોલે છે.)

રાસિક: કમળાબહેન, સુતર તૈયાર થયું હોય તો લાવો, હું પુણીઓ લાવ્યો છું.

કમળા: ઓહો! આતો રસિકભાઈ પોતે પધાર્યા. અરે, મારા ઘરમાં ખેસવાનુંએ કંઈ નથી. શું આપું ખેસવા? (એક પાટલો આગળ મુકે છે. રસિક ખેસે છે.)

રસિક: (સફેદ ખાદીમાં.) કેમ કમળાજીનેન, કેટલું કાંત્યું? હવે તો તમારે હાર્યે રેંટીઓ દીક બેડો લાગે છે. હવે તો તમે જીલ્લું કાંતવા લાગ્યાં. જીનેન, આ કામમાં તો સ્વાર્થ અને પરમાર્થ બન્ને સંધાય છે. કમળાજીનેન! ગયે વખતે તમને ત્રણ શેર સુતરના બાર આના ચુકવ્યા હતા પણ સુતર વધારે જીલ્લું હતું એટલે એક રૂપીએ ત્રણ શેરના ભાવનું અમારા મંત્રીએ ગણ્યું તેથી તમારા ચાર આના અમારી પાસે નીકળે છે તે આ...(પાવલી નાખે છે.)

કમળા: રસિકભાઈ, આ પાવલી પાછી લો, મારે નામે લખી મુકજો. આજે બીજું સુતર હું આપું છું, તેના પૈસા પણ મારે નામે લખી રાખજો. મારે આ રેંટીઓ ખરીદી લેવો છે. એની જે કિંમત થશે તે આપીશ-કંતામણીમાં હું વાળતી જઈશ.

રસિક: દીક, એતો બહુજ સુંદર. પણ જીનેન, તમને તો હું એના કરતાં જરા સારો રેંટીઓ આવ્યો છે તે આણી આપીશ. આ રેંટીઓ જરા ઘાટમાં બેડોળ છે, બીજું કંઈ નહિ. ચાલવામાં તો બંને સરખા છે. તમને આજ કિંમતમાં તે સારો દેખાવડો પણ મળશે. તમે કહો તો હું મોકલાવું.

કમળા: ના રે! રસિકભાઈ, મને તો મારો આજ રેંટીઓ સારો છે. જેણે અણી સાચવી તે બેડોળ હોય તો કંઈ નાખી દેવાય? મારે ચૂલો અટક્યો હતો ત્યારે તમારા એ ઘાટવાળા રેંટીઆએ મારો ભાવ નહોતો પૂછ્યો. જે રેંટીઆએ મને રોટલો આપ્યો તે રેંટીઓ મને તેવો બેડોળ હોય પણ મારે મન તો સારો મજાનોજ છે. જે કોઈને જીજ કાઢ્યો તે મેણા કેમ કહેવાય? રસિકભાઈ, આ

રેડીઓ ન્યારથી ઘરમાં આવ્યો છે ત્યારથી ઘરમાં ગમે તેટલો કંકાસ થાય તો પણ મારા મનને હું ઝાઝો દલેશ થવાજ દેતી નથી. મનને હું આ થાય એટલે જટ દહને રેડીએ બેસી જઈ છું. આ માફ ચાર દિવસનું સુતર થયું છે. તોલી લો.

રસિક: (સુતર પારખે છે.) કમળાબહેન, તમે તો કાંતવામાં બહુ સુધારો કર્યો. આ સુતર તો વળી ઘણું જીણું છે. (તોલે છે.) આતો શકત બજાર છે. તમારે ખાતે એની કાંતામણુ જામે કરવાની છે કેમ ? હીક. (ચોપડીમાં સુતર જામે કરે છે.) બોલો હવે, પુણી કેટલી જોઈએ ?

કમળા: પુણીઓ તો પાંચ શેર આપો.

રસિક: (પુણીઓ આપીને.) હું ત્રીજો દિવસ આવીશ, સુતર તૈયાર રાખજો. ખીજું કંઈ પુછવું છે ?

કમળા: રસિકભાઈ, તમે મારે ત્યાં પધાર્યા ને મારા ઘરમાં તો તમને બેસાડવા માટે દશું રહ્યું નથી. એ રસિકભાઈ, ત્યારે તમે જાતે આ કામ કરવા શું કામ નીકળ્યા ? તમે તમારા નોકરોને મોકલોને ! તમે તો સવામણની તળાઈમાં સુનારા, રોજ મોડા ઉઠનારા ને આ વહાણું વાંચું કે પગે અમારા જેવા ગરીબોનાં ઘર ગણવાનાં તે આપને કેમ પરવડે ? આપ નોકરને મોકલો તો એ આ કામ તો કરી શકે.

રસિક: કમળાબહેન, તમારી ભૂલ છે. નોકર તે નોકર, તમારા જેવાં ન્યાયે પ્રમાણિકપણે તે વરતે નહિ અને પ્રસંગે આ પવિત્ર દિલચાલને ઘોડો પહોંચાડે. આ દેશસેવા છે. આ દેશની સેવા કરવામાં ન્હાનમ નથી. કમળાબહેન, દેશની સેવામાં તો રંક અને રાય બધાએ સરખા છે. દેશસેવા એ પ્રભુસેવા છે.

કમળા: ભાઈ, તમે ગુલાબની સૈયામાં કિછરેલા તમને આ સહન નહિ થાય તેથી, ખીજું શું? આપ તો શ્રીમંત છો, આપ ના કરો તો ખીજા ઘણાએ આ કામ તો કરશે.

રસિક: પણ કમળાબહેન! જે કરશે તે પામશે. મારી પાસે ધન છે એટલે શું એ મારા આપનું થયું? એમાં તો અધાનીએ ભાગ છે. ધનને ધનની રીતે રખાય તો ધન, નહિ તો નર્ક. કહ્યું છે કે:

ભૂખ્યાને ભોજન અને તરસ્યાને જળપાન,
નવ આપે શ્રીમંત તો, તે ધન નર્ક સમાન.

બહેન, ધનદોલન, વાડીવજીર કાંઈ જાતી ઉપર આંધીને ગયું નથી, અને જવાનું નથી. ખાનદાની શ્રીમંતાઈમાં નથી, ખાનદાની સેવામાં છે. મારા દેશના ગરીબોની હું સેવા કરું-તેમની અડચણો દૂર કરું-તેમને ખનતી મદદ કરું. એજ મારી ખાનદાની, એજ શ્રીમંતાઈ. ધનથી ભરેલાને શ્રીમંત કહેવો એતો મોટી ભૂલ છે. જેનું મન મોટું-દિલ મોટું-જેનું હૃદય ઉમરાવ તે શ્રીમંત. ભલે બહેન, તમે ગરીબ હો તો શું થયું? તમે મારા દેશનાં છો, તમારી ગરીબીમાં હું તમને મદદ કરવા મથું તોજ હું ખાનદાન. ફીક, હવે વખત થઈ ગયો, હું જાઉં છું.

કમળા: ભાઈ આવજો. (રસિક જાય છે.) હું ભલા ભગવાન! મને તો કાંઈ સૂઝ પડતી નથી કે આ તે સાચું થતું જાય છે કે બગડતું જાય છે. આ લખપતિનો દીકરો રસિક, ગુલાબના કુલની માફક જેનું જતન-લજ્જો રૂપીઆનાં ભારે કપડાં પહેરનાર આજે ગજીક પહેરીને મારા જેવી બિખારણને ત્યાં પુણીઓ આપવા ઘેર ઘેર રખડે છે! મારા જેવાં સેંકડો તો જેની તહેનાતમાં નોકર છે. તે સવારના પહોરમાં હાથમાં ઝાળી અને ચોપડી સાથે રેંટીઆના કામ માટે રખડ્યાંજ કરે છે. આવા મોટા માણસને પણ રેંટીઆનો કેટલો રંગ લાગ્યો છે.

રંકને રખાવવા રેંટીઆનું રટણ કરતા કેટલાએ જીવાનીઆઓ તેનું રહસ્ય સમજાવવા ઘેર ઘેર રખડી રહ્યા છે. આવા પરગજુઓનું ભગવાન! ભણું કરજો. (જવા લાગે છે. સામેથી આવતાં ભ્રમણુને જોઈ) આતો અહીં આવી પહોંચ્યા. મારા રંગીલા રેંટીઆને મુકી દઉં ઠેકાણે, નહિ તો એવાએતો કોઈ કલાલણ જોડે એને પરણાવી દેશે, અને ગજવાના રૂપીઆ પેલા પીપના પાણીમાં ઢાલવશે.

ભ્રમણુ: (પૂર્ણ રૂઆબમાં.) આજે જન્મવાનું જલદી નવ વાગે તૈયાર જોઈએ. આજે તો બહુ કામ છે. મોડું થશે તો નહિ ચાલે.

કમળા: (મનમાં) નહિ ચાલે તો દોડાવજો. નવ વાગે તૈયાર જોઈએ, પણ ઘરમાં છે શું તૈયાર કરવા ?

ભ્રમણુ: સાંભળ્યું કે, આજે એકલી ખીચડી ના બાપી મુકતી. દાળ, ભાત, રોટલી, શાક બધું બનાવજો. વખત હોય તો થોડાં ભજ્યાં-ભજ્યાં થોડાં-પણ કેવાં ? બસ્સ, હલ ખુશ થાય એવાં, સાંભળ્યું કે નહિ ?

કમળા: બધું સાંભળ્યું. (મનમાં) ઘરમાં હનુમાન કાઢે છે હડીઓ અને ભૂત મારે છે ભૂસ્કા, અને એમને થાય છે ખાવાના ચરકા. રેંટીઓ કાંતીને બાજરી લાવી છું. એક ટંકનો ભોટ છે ઘરમાં. ઘરમાં તો કંઈ મજે નહિ ને કહે છે બધું કરો. હું તે શું કરું, મારું કપાળ ? ત્રણ માસથી ઘરમાં નહીં એક પૈ આપી, કે નથી શેર અનાજ આણ્યું. આજ સુધી તો વેઠ્યું, હવે તો આજ રોકડુંજ પરખાવી દઉં.

ભ્રમણુ: કેમ બોલતી નથી, મ્હોં કેમ ચઢ્યું છે ? કાનમાં દાટાબાટા માર્યા છે તે નથી સાંભળતી ? આજે નવ વાગે દાળ, ભાત, રોટલી, શાક તૈયાર જોઈએ. નવના દસ થશે તો નહિ ચાલે, સમજ ?

કમળા: તૈયાર છે ખાવાનું.

ભ્રમણુ: એકલી ખીચડી કે રોટલે નહિ ચાલે. શું છે તૈયાર ?

કમળા: જે મારો તે. માગવાનીજ વાર કે આગળ આવીને તૈયાર.

ભ્રમણુ: ક્યાં છે ? લાવ.

કમળા: વીશીમાં જાવ.

ભ્રમણુ: (ચમકીને, વિસ્મય પામીને મનમાં) ઓ તારી, આતો બકરી આડુ ખાતાં શીખી ! (ઉઘાડું) એમ કે, તું મને વીશી બતાવે છે, કેમ ? હવે હાડકાં રંગાયા સિવાય પાધરો જવાબ નહિ મળે, કેમ ? વીશીમાં જવું હોત તો તને ઘરમાં શું કામ રાખત ?

કમળા: કલાલો અને એના દલાલો લોકોનાં ઘર ભાંગવાનું મોટામાં મોટું પાપ કરી રહ્યા છે ને પાપ ધોવા માટે પુન્યની જરૂર છે, તેથી તે પુન્ય માટે અગ્નિઆરશ અને અને એકાસણાં કરવા માટેજ મને ઘરમાં રાખી છે, અને મને રાખી છે તેનું રોજ પુન્ય જામે કરાવું છું.

ભ્રમણુ: તારી જીભ બહુ લાંબી થઇ છે હમણાંની. ખેંચીજ કાઢવી પડશે. કલાલ કેમ તને આંખમાં બહુ ખુંચે છે ? એ તો તારો બાપ થાય બાપ, મારો સસરો, સમજી. ના સાંભળ્યું હોય તો સાંભળ હવે.

કમળા: હા, સમજી. આજ હું આવા ગુસ્સાથી, ગાળોથી કે મારથી નથી ખીવાતી. હું બધું સમજી છું, સમજ્યા. એ કલાલ મારો બાપ નહિ પણ મારી શોક મદિરાનો બાપ છે. આજ ત્રણ માસથી ઘરમાં એક પાછ તો આપી નથી, શેર અનાજ લાવ્યા નથી તો હું તમને ક્યાંથી લાવીને પીરસું ? એક ટંકનો લોટ તમને જુરતો થાય એટલો રાખ્યો છે, કહેતા હો તો રોટલો ટીપી આપું.

ભ્રમણુ: (મનમાં) આજતો બહુ ગરમ છે એટલે આપણે તો નરમ થવામાં જ માલ છે. (ઉઘાડું) દીક, રોટલો તો રોટલો, પણ આપીશ તો ખરીને.

કમળા: હા, હું રોટલો કઈ છું પણ તમે સાહેબને ત્યાં નથા બધા ? જાએને રોટલો થાય છે ત્યાં સુત્રી. રમાબાને એમના ભાઈ તેડવા આવ્યા છે, તે જવાનાં છે, જાએ, જઈ આવેને. બાતી બેડે વિનયાબહેન પણ જવાનાં છે.

જામણ: હા, હા, હવે જાણ્યું આખા ગામની ડાહી છું તે. ખખર નહિ, અંતર નહિ અને અમથો લવારો કરે છે. એતો કાલે જવાનાં છે અને આજથી શીદ માથું કુટે છે! તને કહ્યું તો ખરૂં કે જામણાં બહુ કામ છે. મને જરાએ પૂરસદ નથી.

કમળા: જાણ્યા મોટાં કામનાં ગાડાં ઉંઘાં વાળનારા છે તે. મોટા કામના કંકડા હતા તો આ દશા કેમ આવી? “આખો દહાડો કામમાં અને જાત ધરેણે ગામમાં.” એવા તો કયા રોજગાર બહુ છે તે પૂરસદ નથી?

જામણ: એવકૂશ, ખાલી બકવા ના કર? જાણતી નથી ને ખાલી માથું પકવે છે. પરમ દિવસે ‘આર્યમહિરામંડળ’ નામનું એક મંડળ ઉલું કરવાનું છે. તેના હેતુ અને નિયમ લખવાનું કામ મને સોંપ્યું છે.

કમળા: ખીજે નવરો કયો હોય તે આ કામ લખને એસે? એવો મહિરાના મંડળમાં તો કેનું બહું થવાનું છે? હવે કેટલાંનાં ઘર ભાંગવાનાં બાકી છે?

જામણ: બેરાંઓ એમાં શું સમજે? એ મંડળથી તો સૌ સારાં વાનાં થશે. સુખ મળશે, બરકત આવશે, પૈસો મળશે અને લીલાહરેર થશે.

કમળા: એ બધુંએ થશેતો ખરૂં, પણ તે પીનારાઓનું નહિ, કલાલોનું.

જામણ: નકામી લવારી ન કર. મારે એ મંડળની દાખલ શી પરમદિવસે ભરવી છે. ઘરમાં છે કંઈ? એતો મરદ કમાય અને મરદ ખરચે. એ ચાર નંગ હોય તો લાવ. તારી મરજી હોય તો ધરેણે મુકીએ, તારી મરજી હોય તો વેચી દઈએ; તું કહે તેમ આપણે કરવાના, પછી છે કંઈ? તારી મરજી પ્રમાણે હું વર્તું, પછી તો તારે આપવાં જ જોઈએ. બોલ વેચું કે ધરેણે મુકું? લાવ, લાવ, કેટલાં નંગ છે તે, જોઈ તો.

કમળા: હવે તો ખે નંગ બાકી છે, ઘરમાં. તેટલાં બાકી રહેવા દો તો દીક, નહિ તો તમારી મરજી.

બ્રમણ: લાવ, લાવ, ઘરમાં રાખે શા કામનાં? જે જાણુસ અણી વખતે કામ ન લાગે તે ઘરમાં રાખે શા કામની? એ તો એ. જે હોય તે લાવ. ક્યાં છે એ નંગ?

કમળા: એક તમે અને બીજી હું, એ ખે હવે બાકી રહ્યાં છે. (બ્રમણ ચમકે છે.) ઘર ઘરેણે મુક્યાં-રાચરચીલું વેચી ખાધું-ઘરેણાં. ગાંઠાં રફેતફે કરી નાખ્યાં.....

બ્રમણ: ગયાં તે ગયાં પણ હવે રહ્યું તેની વાત કરને.

કમળા: ના, ના. તમે સઘળું વેચી નાખ્યું? ઘરમાં માતો નહોતો એટલો સામાન એકઠો કર્યો હતો, એ તમારાથી વેચાયો શી રીતે?

બ્રમણ: જોને, એ રીત તો તદ્દન સહેલી છે. કોઈને અઘરી લાગતી હશે પણ મને તો તદ્દન સહેલી લાગે છે. આપણા બધા સામાન માંથી પહેલું તો મેં અરધો સામાન વેચ્યો. અરધો સામાન વેચવાથી હું ગરીબ થયો. અને ગરીબ થયો એટલે બાકીનો અરધો વેચી નાખ્યો. બોલ, એમાં શું મેં ખોટું કર્યું?

કમળા: વાંચવાનો કેટલો બધો તમને શોખ હતો. સેંકડો રૂપીઆ ખરચીને તમે ચોપડીઓ બેગી કરી હતી. તે પણ વેચી દીધી? તમારા દિલને જરાએ ન લાગ્યું?

બ્રમણ: એમાં લાગવાનું શું? શોખ થાય ત્યારે લાવનારાએ અમે અને બીડ પડે ત્યારે વેચનારાએ અમે. પણ તું ખૂબ છે એટલે, તને જટ દઈને સમજાવું નથી પડતી. ચોપડીઓ વેચવી એટો પુણ્યનું કામ છે. મારા દાદાના આપ તો સદાવ્રત ચલાવતા હતા. હવે વખત બદલાઈ ગયો. તું જાણે છે કે હું ખાનદાનનું ફરજદ છું. હું કંઈ મારી ખાનદાની મુકું? ગવૈયાનાં છોકરાં રડે તે પણ રાગમાં, સમજ?

કમળા: તમારી ખાનદાની તો કંઈ નવી જાતની પાકી. ખાન-
દાની તો આપનું નામ વધારવામાં કે બોળવામાં.

ભ્રમણ: મેં પણ આપનું રાખેલું તો વધાર્યું જ. હવે તારે મને
ખાનદાન તો કહેવોજ પડશે. ગીરધર શેઠનું મારા આપે બે હજારનું
દેવું રાખેલું તેનું મેં પાંચ હજાર કર્યું. બોલ, આપનું રાખેલું વધાર્યું
કે નહિ મેં ?

કમળા: તમે હડાવાની વાત કરો છો, ના, ના, તો પણ તમે
ચોપડીઓ વેચી ત્યારે તો મને ખૂબ રડવું આવ્યું.

ભ્રમણ: હેં જંગલી? ચોપડીઓ વેચી તેથી રડવું આવવું
જેઈએ કે હસવું? જો આ કાળમાં સૌ દાનમાં વિદ્યાદાન શ્રેષ્ઠ મનાય
છે. તું નથી જાણતી કે દુઃકાળના દિવસોમાં દયાળુ દાનવીર શ્રીમંતો
અનાજ ખરીદી સસ્તે દરે દુકાણીઓને વેચે છે તે; બોલ એવા
માણસો આપનું નામ તારે છે કે બોળે છે ?

કમળા: એમની શી વાત કરવી? એવા દાના વડે તો
દુનીયા ચાલે છે.

ભ્રમણ: ત્યારે મેં શું બોલ્યું કર્યું? ચોપડીઓ ખરીદીએ ખરી ને
ગરજીને મેં અરધી કિંમતે આપીએ ખરી, શું એ દયા ન કહેવાય?

કમળા: તમારી જીભ ઉપર તો સરસ્વતી બેઠી છે. તમને તો
શું કહું? તમે તો આખું ઘર ઘોઘીને સાફ કરી મુક્યું છે. આપાની
છખી હતી તે પણ ચાર આને વેચી. તમારી ખાનદાનીના ગુણ તો હું
ક્યા ગાવા બેસું? મને લાગે છે આકાશમાંથી તમારા વડવા આંસુ
ઢાળતાં હશે તેનુંજ આ ઝાકળ પડતું હશે.

ભ્રમણ: બરાબર છે, વરસાદ ઇન્દ્ર વરસાવે ન્યારે ઝાકળ તો
મારા વડવાજ વરસાવે. તું નથી જાણતી લોકમાન્ય, તિલકમહારાજ
અને મહાત્મા ગાંધીજીની છખીઓ ત્રણ ત્રણ પૈસે વેચાય છે તે. શું

એ મહાન પુરુષો કરતાં મારા વડીલની કિંમત વધારે? ખુદ બ્રહ્માની તસવીર ત્રણ આને શુકવારના બત્તરમાં વેચાય ત્યારે મારા બાપની તસવીરના ચારે આના આવ્યા એ કિંમત મેં વધારી કે ઘટાડી?

કમળા: વધારી, તમે બાપની કિંમત. ઘરનું તળીઆઝાટક કરી દીધું છે. પેટ પુરતું અન્ન મળવાના સાંસા થઈ ગયા છે. અને હળુ મદિરાનાં મંડળો બાળવાં છે. ક્યાં મુવા છે એ મંડળોના ઉભા કરનાર? હું તો કહું છું કે દેવ! એ દારના પીડા ઉપર દેવતા કેમ નથી મુકાતો?

બ્રમણુ: કેમ, જીભ બહુ શીટી છે? નથી બોલતો તો વધારે શીટી, કેમ? કુતરાની જાત જસ પંપાળી કે આવી મ્હોં ચાટવા. તને તો ખાસડાં પાસેજ રાખવી જોઈએ.

કમળા: એતો ખાસડાં પાસેજ તમે રાખી છં. પણ તમને ગરજ પડે છે એટલે ચૂલા પાસે ધકેલો છો.

બ્રમણુ: ચૂપ કર તારી લવારી. નહિ તો હમણું પડશે. ચાલ લાવ ઘરમાં જે હોય તે.

કમળા: મારી પાસે તો કંઈ નથી. આ આખું ઘર જોઈ લો. આ હું છું તમારી સામે ઉભી, તમારે જે કરવું હોય તે કરો.

બ્રમણુ: ઠીક છે, બીજું કંઈ નથી તો આ તારા લાથની ચુડી કાઢી આપ.

કમળા: બોલતાં જરા વિચાર છે કે નહિ? માંડેલીની ચુડીઓ કાઢવાનું કહેતાં જીભ નથી અચકાતી?

બ્રમણુ: એમાં શું? બેરી માંડેલી તે ચુડી વડે કે ધણી વડે? ચુડીનો માલેક ધણીજ છે. હું જીવતો છું-હયાત છું તો પછી તને ચુડીની શી જરૂર? હું તને ચીઢી લખી આપું છું કે હું જીવતો છું. જરૂર, ચુડી કાઢી આપ.

કમળા: તમે શું બકો છો? ઘણીના જીવતાં ને માંડેલી ચુડી નહિ પહેરે તો શું રાંડેલી પહેરશે? ઓ ભગવાન, આજે તમને થયું છે શું?

ભ્રમણ: મને ભૂત વળગ્યું છે તે તારી ચુડી કાઢી લેશે. બોલ, તું કાઢી આપે છે કે હું કાઢી લઉં?

કમળા: હુંતો કદી નહિ કાઢી આપું. મારો જીવ જાય તો બલે.

ભ્રમણ: એમ કે, ને ત્યારે હું લઉં છું કે નહિ?

(કમળાને પકડીને નેરજીવમયી ચુડી કાઢી લે છે, કમળા રડે છે.
પડદો પડે છે.)

પ્રવેશ ૪ થો

સ્થળ:—રમાવિહાર.

પાત્રો:—રમણચંદ્ર, વિજયચંદ્ર.

રમા, વિનયા.

રમા: (મનમાં) મારી તો સુડી વચ્ચે સોપારા જેવી દશા થઈ છે. જવાનું ના કહું છું તો વિજયચંદ્રને ખોટું લાગે છે, અને જઈ તો મન કબૂલ નથી કરતું. આ વખતે તો કોણ જાણે શું થયું છે કે પિયર જવા માટે પગલ નથી ડિપડતા. નાથ પણ રાત્રે બેઠાં કે મારી ગેરહાજરીમાં એમને પોતાને તો ફકીર જેવું જ લાગે છે. મને તો આખી રાત ઉંઘ નથી આવી. એમણે તો મારા મનનું ધણુંએ સમાધાન કર્યું પણ માફ મન માનતું જ નથી. સાંજે કચેરીમાંથી ચાકીને આવ્યા પછી એમની સંભાળ કોણ લેશે ? એમના ગરમ મિઠાઈના તોરને ખમી તેને કળથી નરમ કરવાનું કામ ધરના માણસ સિવાય બીજું કોણ કરે ? શું કહું, ભાઈ પણ અદી નથી, નહિતો હું નિશ્ચિંત હોત. માણસની ખરી કિંમત તો તેની ગેરહાજરીમાં જ અંકાય છે.

રમણચંદ્ર: વિજયચંદ્રજી, તમારા બહેનભાઈના સ્વભાવની વચ્ચે તો જમીન આસમાનનું અંતર છે. તમારું મન મનાવવું એ અતિ કઠણ વાત નથી, પણ એનું મન મનાવવાનું કામ તો પુરુષ બ્રહ્મા એ નહિ કરી શકે. (રમાને) કેમ ખરું કે નહિ ?

રમા: મારાથી આપનું બોલેલું ગમે તેવું હોય તો પણ બોલું કેમ કહેવાય ? પુરુષના બોલની કિંમત ચઢાવવી એ તો સ્ત્રીઓનો પરમ ધર્મજ થઈ પડ્યો છે. અમારા બહેન ભાઈના સ્વભાવમાં ફેર હોય એમાં કંઈ બહુ નવાઈ નથી. કારણ પુરુષનો સ્વભાવ તે પુરુષનો અને સ્ત્રીનો સ્વભાવ તે સ્ત્રીનો. સામાની વાતોથી પોતાના મનનું સમાધાન ન થયું હોય તો પણ મનનું સમાધાન બતાવવું-મનમાં ગમે તે હોય તો પણ બહારથી સંજોગો અને કાળને અનુકૂળ એવી પ્રજ્ઞાત બતાવવી એ ગુણો તો પુરુષો માટેજ પ્રભુએ નિર્માણ કર્યા છે. અમારા સ્ત્રીઓમાં એ સહગુણો વાસ કરતા નથી, અને તે હોવાનો અમે ડાળ કરીએ તો તે અમને પચે પણ નહિ. એતો પુરુષોના સહગુણો પુરુષોનેજ મુખ્યારક હોજો.

વિજયચંદ્ર: બહેન, એકલા રમણભાઈસાહેબ ઉપર કટાક્ષ કરવા માટે તો આખા પુરુષવર્ગને માથે એ કહેવાતા સહગુણો ઠોકી એસાડ્યા. તારી બોલવાની શૈલી પણ કંઈ અજબ ખીલી છે. પારસમણિના સૂંગમાં લોહાનું સોનું થાયજ, એટલે આ કંઈ મને બહુ નવાઈ જેવું નથી લાગતું.

રમા: પણ ભાઈ, મને તું સાચેસાચું કહી દે ને કે મારા આવ્યા સિવાય નહિ ચાલે ? ચાલે એમ હોય તો આ વખતે...

વિજયચંદ્ર: ના, ના, બહેન. ચાલે એમ નથી તેથીજ આસ તેડવા આવ્યો. નહિતો હું જાતે આવું પણ ખરો કે ? અમારો તદ્દન નાઇલાજ એટલે મારે આવવું પડ્યું. દાદાસાહેબ આપ બાંધતા

હસી કે અમારો અને પ્રતાપસિંહ મહારાજનો ઘરોખો ઘણો ઘાડો છે. ચંદ્રપ્રભા એ પ્રતાપસિંહ મહારાજની એકની એક લાડકવાઈ રાજ્યકન્યા-એણે હઠ લીધી કે એના લગ્નમાં એની માનીતી સહીઅર તો આવવીજ જોઈએ. એને પ્રતાપસિંહ મહારાજે ઘણી સમજાવી, બાપાએ સમજાવી, હું પોતે સમજાવી આવ્યો, પણ વ્યર્થ. રાજહઠ, સ્ત્રીહઠ અને બાળહઠ એ ત્રણે હઠ આગળ બલભલાનું ચાલતું નથી. અને ચંદ્રપ્રભાની બાબતમાં તો એ ત્રણે હઠ ભેગી થઈ છે. પણ દાદાસાહેબ, રમાબહેનને જેમ અને તેમ જલદીથી પાછી મોકલવાની જવાબદારી હું માથે લઉં છું. કેમ વિનયાબહેન, તમે તૈયારી કરી કે? આવવું છે ને?

વિનયા: મને શું? બાઈ અને બાબી જેમ કહેશે તેમ. મારી તો તૈયારીજ છે, કેમ બાઈ, હું બાબીની સાથે જાઉં કે?

રમા: વિનયાબહેન તો મારી સાથેજ આવવાનાં. એમને એકલાંને મુકીને મારાથી તો ડાહ્યું નહિ દેવાય. એતો આખો દિવસ કોરટમાં અને ઘેર કોઈ નહિ. ઘરમાં કોઈ માણસ સિવાય તો વિનયાબહેનને ઘડીએ એન પડે નહિ. જો બાઈ અડી હોત તો વાંધો નહોતો.

રમણચંદ્ર: હા, હા, વિનયાને તો એની સાથે મોકલવીજ પડશે. ઠીક ત્યારે વિજયચંદ્રજી, મારી ના નથી. મેં તો રાત્રેજ કહી દીધું છે પણ એ તો એના મનના શુંચવાડા એ જાણે. એનાં મનની વાત જાણવા માટે ઈશ્વરની કળા જાણવાની જરૂર છે. પણ જ્યારે એના સિવાય ચુલ્હે એમજ નથી તો પછી એ ના નહિ પાડવા જેટલી ઊઠી છે. ઠીક, પણ તમે બધા આજને બદલે કાલેજ જાઓ તો. આજેજ જવું જોઈએ? એટલી બધી ઉતાવળ છે?

વિજયચંદ્ર: દાદાસાહેબ, આપનો અને મારો સ્નેહસંબંધજ એવો છે કે આપને મને આમ્રહ કરવાની બિલકુલ જરૂર રહેતી નથી. મને દુસ્સહ હોત તો હું જરૂર આમ્રહ વગર રહેત. અમારી બિલ-માણેકાની દશા તો મજૂરોથીએ ખૂંદી થઈ છે. અમે તો મજૂરના મજૂર

થઈ ગયા છીએ. હાલમાં તો શેઠીઆ સોંધા અને મજૂર મોંધા થઈ ગયા છે. હાલની સ્થિતિમાં તો મિલનો માલેક એ મિલના દગ્ગર યંત્રોમાંનું એક યંત્ર થઈ પડ્યું છે. યંત્રની મારફત નહીં કૌણ અક્કર એને પણ ફરવાંજ પડે છે. અને દમણાં તો સ્વદેશી હિલચાલને ક્ષીધે મિલ ચોવીસે કલાક ચાલતી રાખવી પડે છે છતાં માગણીને પહોંચી વળાતું નથી.

રમા: બાઈ, મિલવાળાઓ જો યંત્રની મારફત હોત તો દેશને ફેટલોએ પ્રાયદો થયો હોત, અને દેશ ક્યારનોએ સુખી થઈ ગયો હોત. મિલમાલેકોએ એમના મનના સાંચા મિલના સાંચાની મારફત નિયમિત ફેરવના હોત તો ઘણું સાફ હતું, પણ એમણે એમનું મન ફેરવવાનું કંઈ ધોરણુજ નથી રાખ્યું. એમણે ધોરણુ માત્ર કરોડપતિ થવાનું રાખ્યું છે. પછી એમના કરોડપતિ થવામાં દગ્ગરો ગરીબો મરી જતા હોય અને આખો દેશ ખાડામાં પડતો હોય તો પણ તેનો એમને વાંધો નથી. મિલવાળાઓએ તો સ્વદેશીની નાહી જોઈ દેશીએને લૂંટવાનોજ ધંધો આદર્યો છે. જે સ્વદેશી હિલચાલ એમને લાખો રળી આપે છે, અને ખોટમાં ચાલતી મિલોને પણ અઢગક નફો વહેંચવાની શક્તિ આપે છે તે હિલચાલની છાતીમાં અતિસ્વાર્થની છુરી ખોસી એનું ખૂન કરનાર મિલમાલેકોજ છે.

રમણચંદ્ર: વિજયચંદ્રજી, આ બધું સાંભળો. હું આ નથી બોલતો હોં, નહિતો મારા ઉપર ખોટું લાગશે તમને. આ તો તમારી ખૂબ જ બોલે છે.

રમા: હા, હું કયાં છાનુંકુપકું કહું છું? મેં આ વાત તો બાપાને કહી હતી. અને હતું શ્રીથી કહીશ, અને આ સંબંધમાં કંઈ નહિ કરે તો એમના ઉપર ગુસ્સો પણ કરીશ. સાચી વાત કહેવામાં વળી વાંધો શો? બાઈ થયો એટલે શું સાચી વાત ના કહેવાય? સોનાની કટારી હોય તો પણ શું પેટ ચીમાં સિવાય રહેશે? જ્યાં દેશની વાત હોય—જ્યાં આખા દેશના સુખનો, સ્વતંત્રતાનો અને આખાદેશનો

સવાલ હોય ત્યાં તો હિંદના દરેક સંતાનને દેશહિનની સાચેસાચી વાત ખફા કે મરજીની દરકાર રાખ્યા સિવાય કહેવાનો જન્મસિદ્ધ લક્ષ છે. ભારતનું જ્યાં બહુ થતું હોય—જન્મભૂમિનું જ્યાં કલ્યાણ થતું હોય ત્યાં સાચી વાત કહેવામાં જે પાછી પાની કરે છે તે માતાની કુખ વગેરે છે—તે માનું દૂધ લરામ કરે છે. જે દેશનો લાભ થતો હોય અને દેશનું ગૌરવ સચવાતું હોય તો દરેકે પોતાનાં સગાંવહાલાં અને પ્રેમનાં માણસોને તે કામમાં મદદ કરવા ખાસ વિનંતિ કરવી જોઈએ, અને ન માને તો દયાળુ પણ કરાવવું જોઈએ. શું બાઈ, તમને નથી લાગતું કે આ વખતે દેશના બિવિખ્યનો સવાલ ત્રાજવે નખાયો છે? શું તમને એમ નથી લાગતું કે દેશને માટે આ ખરી અણીનો વખત છે? શું તમને નથી લાગતું કે મિલમાલેકોએ પોતાના માલના દામ માફક-સર લેવાં—માલમાં દગો ના કરવો અને લોકોના કિસ્સાનો લાભ લઈ સ્વદેશીનું ખૂન ન કરવું? અરે, હું તો એમ પણ કહું કે તમેબધા પૈસા ભેગા કરીને કરશે શું? લક્ષાધીશો અને કરોડપતિઓ જે દેશને દગો દેશે તો પ્રભુ એમને એ પૈસાનો ઉપયોગ કેમ કરવા દેશે?

વિજયચંદ્ર: જાહેન, તું કહીશ તે કરવા હું તૈયાર છું. હું પણ દેશનોજ દીકરો છું.

રમા: પણ પૂગરી પૈસાના છે તો.

વિજયચંદ્ર: જાહેન, તું જે કહે તે હું સમજું સાંભળી લઈશ. હું તારા કહેવા પ્રમાણે વર્તવા તૈયાર છું. પણ એટલું તો ખફેને કે બિચારા મિલમાલેકોને ધંધાનું હિત પણ જાળવવાનું હોય છે. લોકોને ટીકા કરવાનું સહેલું છે.

રમા: ધંધાનું હિત તમે લોકો નથી જાણવતા તે માટે તો તમારા ઉપર ટીકા થાય છે. ધંધાનું હિત જાળવનારાઓના આ લક્ષણ ન હોય. પોતાની મિલમાંજ તમે કાપડ બનાવો. સ્વદેશી હિલમાલથી તમારી

મિલે તમે ચલાવે. સ્વદેશી માટે હજારો જીવાનીઆઓ જેલમાં સડ્યાં કરે છે, અને તમે હજી વિલાયતી કાપડથી તમારી કાયા શણગારો છો. દેશનો પૈસો દેશમાં રહે તે માટે લોકો સ્વદેશી, પહેરી તમને ઉત્તેજન આપે. બિચારા પાઈ પાઈ ભેગી કરી. તમારા ગલ્લામાં નાખે અને તમે મોજશોખને માટે વિલાયત પૈસા રવાના કરો. પ્રજા તમારા ઉપર તે શી રીતે પ્રેમ કરે? સ્વદેશીની ખાતર જે જીવાનીઆઓ જેલમાં ગયા તેમનાં બાળબચ્ચાં ભૂખે મરે છે. તેમનું ભરણપોષણ કરવા માટે તમે મિલમાલેકો કરોડો રૂપીઆનું ૪૦ કેમ ઉભું નથી કરતા? ધંધાનું હિત જાળવતાં જે હિંદના મિલમાલેકોને આવડ્યું હોત તો કરોડો રૂપીઆ આ હિલચાલમાં રેડીને એ હિલચાલને એવી ખીલવી હોત કે જોતજોતાંમાં દેશ મજબૂત થઈ જત. અને તે એટલે સુધી કે પછી સ્વદેશી હિલચાલ તોડવાની તાકાત કોઈમાં આવી શકત નહિ. કરોડો રૂપીઆ ખરચીને તમે મિલમાલેકો તમારો ધંધો ધીકતો હંમેશ માટે ચાલુ રાખી શકત. તમારા ધંધાને પોષવા માટે તમે સ્વદેશી હિલચાલને પોષો અને સ્વદેશી હિલચાલને પોષવા મિલમાલેકોનું જીદું બંડોળ ભેગું કરો, અને સ્વદેશી હિલચાલની વચ્ચે નડતી નડતરો દૂર કરો.

વિજયચંદ્ર: ખેન, તું કહીશ તે કરવા હું તૈયાર છું. જાહેર રૂંડમાં તું કહીશ તે રકમ ભરવા કખૂલ છું. તેં તો મને શરમાવી નાખ્યો. પરદેશી કપડાં તો હવે ઘેર જઈને હું જરૂર કાઢી નાખીશ. તારો ઉપદેશ મારે ગળે ઉતરી ગયો છે.

રમા: ઠીક બાઈ, ત્યારે હું પણ જખરી ભાગ્યશાળી. જે ઉપદેશ ગળે ઉતર્યો હોય તો શુભસ્થ સીઘ્રં. તેમાં વળી વાર શી? હું તને સ્વદેશી કપડાં આપું છું તે હમણાંજ પહેર અને વિલાયતીને અહીંજ ત્યાગ કર.

રમણચંદ્ર: વિજયચંદ્રજી, મને પણ એવું એમન મડયો છે.

વિજયચંદ્ર: મને એમાં આનંદજ છે. ખેન, લાવ મને કપડાં આપ, હું હમણાંજ બદલી નાખું.

(રામા ખાદીનાં કપડાં આપે છે. વિજયચંદ્ર પહેરે છે.)

ભારતમાં આવી બહેનો ઘેર ઘેર હોય તો સ્વદેશીને જરૂર સરળતા મળે, અને જો સ્વદેશી સરળ થાય તો સ્વતંત્રતા ઘેર ચાલીને આવે. (કપડાં પહેરી રહ્યા પછી) લે, ખેન, થયું. હવે તો તું ખુશી થઈને ?

રામા: જરૂર ખુશી થઈ. હવે ખીજું. કેદમાં સડતા જુવાની-આઓનાં બાળબચ્ચાંના ભરણપોષણ માટે સારી રકમ આપવાની નક્કી કરો પછી તે યોગ્ય સ્થળે મોકલાવીશું.

વિજયચંદ્ર: ખેન, તું કહે તે રકમ મને કખૂલ છે.

રમણચંદ્ર: વિજયચંદ્રજી, એમાં છેતરાશો. ફંડના આંકડાની બાબતમાં એના ઉપર જરાપણ વિશ્વાસ નહિ મુકતા. મને કેટલીએ ફેરા ફસાવ્યો છે.

વિજયચંદ્ર: ભલે ફસાઈશું તોપણ કખૂલ. બોલ ખેન.

રામા: જોજો હોં ભાઈ, બોલેલું પાળવું હોય તો ખીજા મિલ-માલેકો આપે કે ન આપે તોપણ તું એકાવન હજાર રૂપીઆ સ્વદેશ ખાતર જલમાં સડતા દેશભક્તોના કુટુંબપોષણના ફંડમાં આપ.

વિજયચંદ્ર: રકમ મોટી તો છે પણ મને કખૂલ છે. લે, આ તને એક શાદી આપું છું. તને યોગ્ય લાગે ત્યાં મોકલી દેજે.

(એકપર સહી કરી શાદી આપે છે.)

રમણચંદ્ર: ત્યારે આજે તો મારે ત્યાં સખત લડાઈજ થઈ. અને ખેને ભાઈને જીત્યો. ઠીક. (રામાને બોલાવે છે. રામા આવે છે.)

રામા, ભ્રમણને બોલાવી લાવ. એમને બધાને જવું છે તેમની તૈયારી કરે.

વિજયચંદ્ર (ધડાઆગ જોઈને) ખેન, હવે તું વાતોમાં ના રોકાતી. ગાદીને વખત થવા આવ્યો છે.

રમણચંદ્ર: તૈયારી તો બધી એણે કરીજ મુકી છે. આ રાણી-સાહેબ પાસેથી હવે ઘરનો ચાન્ડ સંભાળી લેવાનું કામજ ફક્ત બાકી છે. કારણ હવે ચાર પાંચ મહિના સુધી ઘર સંભાળવાનું કામ મારે કરવું પડશે. એણે હક્કની માસિક રગ્ન ભેગી કરી મુકી છે, તે હવે સામગ્રી ભોગવશે.

રમા: (શરમાઇને) કંઈક તો જરા જીભ કિપર અંકુશ રાખો. બાપા આવે, ભાઈ આવે, બીજાં કોઈ આવે એ દરેક આગળ સરખી જ છુટ. મૂળ સ્વભાવજ નથી બદલાતોને.

(વિનયચંદ્ર અને વિનયા જાય છે.)

રમા: પ્રાણ શું કહું? મન નથી તોપણ જાઉં છું. પણ ચંદ્રકાન્ત-ભાઈએ કહ્યું હતું જતી વખતે તે યાદ છે ને? ત્યાં મારો જીવ તો અદ્ધરનો અદ્ધર રહેશે. ઘેર એકલાજને નાથ !

રમણચંદ્ર: (રમાનો હાથ પકડી) પ્રિયા, તું તદન ઘેલી છે. હું એકલો રહીશ તેમાં તને શિકર કેમ થાય છે. હવે હુંતો કંઈ નાનું બાળક છું? મને કોઈ બોલીંગમાં મુકવાનો તો તારો વિચાર નથી ને? પેલો ચંદ્રકાન્ત છે હાલો, અને તું છે દોહડાહી. પ્રિયા! આ જગતમાં તારા સિવાય એકે ચીજ એવી નથી કે જેનો મને મોહ ઉત્પન્ન થાય. તું સુખેથી શિકર ફેર્યા વગર જા.

રમા: નાથ! શરીરથી મળીએ ત્યાંસુધી તો આ હૃદયોજ મેળાપને.

(દંપતિ આશ્વિંગે છે. પડદો પડે છે.)

પ્રવેશ ૫ મો

સ્થળ:—મોહનબાગ.

પાત્રો:—પ્રાણશંકર અને સ્વયંસેવકદળ.

પ્રાણશંકર: (સ્વયંસેવકદળ હારબંધ બેસી જાય છે.) બહાલી ભરતભૂમિની આશાના તેજસ્વી કિરણો ! તમારા ઉપર-તમારા સ્વાર્થ-ત્યાગ ઉપર-તમારા આત્મભોગ ઉપર-તમારી સેવા અને ખાનદાની ઉપર દેશના ઉદ્ધારની આશા છે. તમારાવડેજ દેશનો ઉત્કર્ષ થવાનો છે. દેશને હંમેશને માટે સુખી કરવો કે ગુલામીની બેઠીઓમાં જકડેલો રાખવો એ હવે તમારે હાથ છે. દેશના દિતની ખાતર તમે તમારો વિદ્યાભ્યાસ છોડ્યો છે. દેશના ભવિષ્યની ખાતર તમે તમારા ભવિષ્ય ઉપર પાણી મુક્યું છે. તમારો સ્વાર્થત્યાગ કંઈ પ્રકારનો છે. પણ ખરો ત્યાગ તો હવે કરવાનો આવશે. કસોટીનો મામલો તો હવે નજદીક આવતો જાય છે. હવે બાજુ હાથવેતમાં આવી રહી છે. સ્વયંસેવક-ભાઈઓ, તમે બધા ભણેલા છો એટલે જાણો છો તો ખરા કે આપણા દેશની ખરાબીનાં અનેક કારણો પેદા દાડની બદી એ પણ એક છે. જે દાડની બદી અટકે અને આપણા દાડપીનાર ભાઈઓની આખો જીવડે તો તેથી દેશને ઘણો લાભ થવાનો સંભવ છે. આવતી કાલથી દાડનાં પીડાંઓ ઉપર આપણે પહેરો ભરવાનો છે અને તેના સંબંધમાં

તમને જે જે સૂચનાઓ કરવામાં આવે તે તે તમારે શિરસે પાળવાની છે. રાષ્ટ્રીયદળના બહાદુર સિપાહીઓ, તમે હવે તો પૂર્ણ રીતે બાણી ચૂક્યા છો કે આપણે હવે લડાઈમાં ઉતર્યા છીએ. આપણે સત્યને ખાંડે લડી અધર્મનો પરાજય કરવા ચાહીએ છીએ. ધર્મ આપણી ઢાલ છે, સત્ય આપણી તલવાર છે, આત્મબળ આપણું જોર છે. આ લડત આત્મશુદ્ધિની છે. આ લડત સત્ય અને અસત્ય વચ્ચે છે. આત્મશુદ્ધિદળના સૈનિકો! તમે તમારું અંતઃકરણ ચોક્કસ રાખજો. આપણે સંપ્રાપ્તમાં ઉતર્યા છીએ એટલે લશ્કરી તાલીમ મુજબ આપણે વર્તવાનું છે. તમને જે હુકમો આપવામાં આવે તે એકદમ તમારે માથે ચઢાવવાના છે. પીઠાની નજીક જ્યાં તમને તમારો નાયક ગોઠવે ત્યાં તમારે ઉભા રહેવાનું છે. તેનું ઉક્ષંધન તમે નથી કરી શકતા. આજે સાંજે છાપેલી સૂચનાઓની નકલો તમને આપવામાં આવશે. આવતી કાલે આપણે બધા દારૂનિષેધના કામમાં તિરસ્કાર અને દ્વેષ રહિત બની શાન્તિની લડાઈમાં જોડાઈશું. પ્રભુ! પીઠાવાળાઓના અંતઃકરણમાં પ્રેરણા કરો-પ્રભુ દારૂ પીનારાઓની મતિને સુધારો-આપણને અનેક જાતનાં દુઃખ, કષ્ટ અને જીલમો સહન કરવાનું ખૂબ બળ આપો, અને જે પ્રભુએ અનેક દેશનો ઉદ્ધાર કર્યો છે તે પ્રભુ ભારતને પણ છુટો કરો. (વંદે માતરમના પોકારો કરી સર્વે જાય છે. પડદો ઉપડે છે.)

[આર્યમહિશમંડળ—શાસ્ત્રીજી—જીદાબક્ષ—પીપાજી—સોમાભાઈ—રામજી —મગન—ભાઈસાહેબ વિગેરે સભાસદો બેઠા છે.]

રામજી: આપણો જલસો તો ભેગો થયો પણ...પણ બમણભાઈ સિવાય સઘળું લુપ્ત લુપ્ત લાગે છે. એ આવે ત્યારે આપણું ગાંડું આગળ ચાલે.

સોમાભાઈ: આખા દેશમાંએ આ મંડાકાણ બળી છે કે એકની ગેરહાજરીમાં બધુંએ કડડડબસ. આપણે તો આ જલસો અને મંડળ કરી દેશમાં સુધારો કરવો છે સુધારો.

મગન: લીધો ત્યારે આપણે જ દાખલો ખેસાડો.

પીપાળ: અલ્યો એક બ્રમણભાઈ વિના જો આંધળા થશે તો મંડળનું ચાકું શી રીતે ચાલશે ? અલ્યો એ તો કાલે કહીને માંદા પડ્યા કે મરી ગયા તો પછી શું ?

રામજી: તો પછી શું ? એની ઐરી રંડાશે. એમાં કંઈ મંડળ એાછું રંડાવાનું છે ? ચાલો ત્યારે આપણેજ શરૂ કરી દઈએ એ કામ. કેમ દાદાસાહેબ, ભાડિસાહેબ, કેમ ખોલતા નથી ? વાત ગળે કિતરીને, રાવસાહેબ ?

બધા સાથે: સાચી વાત. ખરોબર છે. કરો શરૂ.

મગન: અલ્યો, આટલા બધા દાબર છે અને એક ગેરહાબર છે, તો શું થયું ? એક બ્રમણ ન હોય તો તમને જાણે સંધીવા થયો સંધીવા.

રામજી: ચાલો ત્યારે કરો શરૂ.

શાસ્ત્રી: આપણે તમારી સાથે. કરો શરૂ.

ખુદાખંદ: હોતે દો જખ.

પીપાળ: હું તો એ મતનોજ છું. કરો શરૂ.

સોમાભાઈ: વળી વાર શું કરવા કરો છો ? કરો શરૂ. કરો શરૂ. વાર શું કામ કરો છો ? કરો શરૂ.

રામજી: અલ્યો, બધાએ કરો શરૂ, કરો શરૂ એમ ખૂબ પાડો છો તે શરૂ કરો. કેમ ખીખના મ્હોં સામે જોઈને બેસા છો ? કેમ મગન, દાખલો ખેસાડોને હવે. ખોલતા કેમ નથી ?

મગન: ખોલવાનું શું ? શરૂ કરો. મારે વાંધો નથી. આપણને નથી ફાવતું. એતો સોમાભાઈ કે પીપાભાઈને પીવાડો.

પીપાળ: ના. ના, ભાઈ અમને નથી આવડતું. શાસ્ત્રીજી અથવા ભાડિસાહેબ શરૂ કરે તે હીક દેખાય.

શાસ્ત્રી: એમાં મોટા ને નાના શું કરે. કરે. કરે. રામજીભાઈ, તમેજ શરૂ કરો. આપણને તો નથી કાવતું.

રામજી: મેં તો પહેલેથીજ કહ્યું હતું કે બ્રમજીભાઈવગર લુપ્ત લાગે છે. અને એ આવશે ત્યારે આપણું ગાડું ચાલશે. એ તો બધાને વાતો કરવી છે. કામ નથી કરવું. (સામેથી બ્રમજી આવે છે.)

મગન: હો-આવ્યા બ્રમજીભાઈ-કચારની વાટ જોતા હતા તે.

શાસ્ત્રી: શાખાસ, શાખાસ બ્રમજીભાઈ-તેં પણ આજે અમારી પરીક્ષા કરવાનો હીક ઘાટ ઘડ્યો. તારા વગર ગાડું ગમડે છે કે નહિ તે જોતા હતા, કેમ ?

પીપાજી: ભાઈ, એ મોટા ના આવે તો એમની કિંમત તમે જાણોએ શેના. જીવોને બધાએ ઉગાડીયા થયા અને બોલવા લાગ્યા. પણ જેનું કામ તેનાથી થાય. ખીજ કરે તો ગોથાં ખાય.

શાસ્ત્રી: અરે મૂર્ખા, ખરૂં જોનાં તો આજે તારે સૌથી પહેલાં આવવું જોઈતું હતું. આજે આપણા મંડળની સ્થાપના કરવાનો શુભ દિવસ અને આ વખતેજ મોડું કર્યું. તારૂં મન શી રીતે ઝાલ્યું રહ્યું ?

બ્રમજી: તમારે બધાને જોટલું બોલવું હોય તેટલું બોલી નાખો એક ફેરા, પછી હું તેનો જવાબ આપું. બોલો, બોલી રહ્યા ? સાંભળો ત્યારે હવે. હું આજે બહુજ જલદી આવવાનો હતો પણ આજે બનાવજ એવો બન્યો કે મને છુટકોજ નહોતો. મારી જગ્યાએ ખીજે કોઈ હોત તો એ આજે આવત પણ નહિ.

પ્રુદાબક્ષ: એસા તો ક્યા હુવા વો તો બોલ.

શાસ્ત્રી: ના, ના, શું બન્યું ?

લમજી: એ તો તમે મને કોઈ પુછતાજ નહિ.

રાવસાહેબ: લેને ત્યારે કોઈ નથી પુછતું. વગર પુછે તારી એજેજ કહી દેને એટલે થયું.

બ્રમણ: રાવસાહેબ, આ બનાવ મસ્કરી કરવા જેવો નથી, આજ અમારા સાહેબની સનદ મુન્સફે છ માસ સુધી રદ કરી છે.

શાસ્ત્રી: સાહેબ એટલે આપણા રમણચંદ્રભાઈને ?

બ્રમણ: હા..

પીપાળ: રમણચંદ્રભાઈ તો ધણા ડાહ્યા, સીધા અને ઠરેલ છે. એમને હાથે તે વળી શું બન્યું હશે ?

બ્રમણ: પીપાળ, મારા સાહેબ તો તમે કહો છો તેથીએ વધારે સારા છે, પણ એમનો સ્વભાવ બહોળ ગરમ—ગળત ગરમ—ગળે આગ.

શાસ્ત્રી: અરે જીવાનીનું લોહી છે. એને આટલો ક્રોધાળો તો હોયજ.

બ્રમણ: એ તમારું કહેવું ખરું છે, પણ હમણાં હમણાં તો એમને દુશ્મનોજ બહુ ઊભા થયા છે. કોણ ગળે કયો બ્રહ્મ નડે છે. બ્રહ્મશાળ ખેલી છે, બ્રહ્મશા.

સોમાલાઈ: આટલા બધા શત્રુ થવાનું શું કારણ ?

બ્રમણ: એમાં કારણ શું જોઈએ ? દુનીઆમાં ઈર્ષાખોરો કંઈ આછા છે ? કોઈ નવો વકીલ પોતાની અક્ષલ અને હોશિયારીથી આગળ જાય એટલે જીના ખડુ ઈર્ષાખોરો તેની ઈર્ષા કરવાનાજ અને તેને પાછળ ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરવાનાજ. અમારા સાહેબનો ઉત્કર્ષ તો કોઈ ખમીજ શકતા નથી.

સોમાલાઈ: ત્યારે મુન્સફે ગળી જોઈને એમને ખરાબ ક્યાં એમજ તમારું કહેવું છેને ?

બ્રમણ: ના. ના એમ બિલકુલ નહિ. મુન્સફનો તો એમાં જરાએ વાંક નથી. બન્યું એમ કે કોઈ મુદ્દા ઉપર મારા સાહેબ દલીલ કરતા હતા અને મુન્સફને ને એમને કંઈ મતબેદ થયો. હવે આવે વખતે ધીમે રહીને મુન્સફને સમજાવવાની જરૂર હતી, પણ જીવાનીનું ક્રોધાતુ લોહી એટલે ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં એમણે દલીલો આગળ ચલાવી, આ જોઈને ખીજ વકીલો મોઢેથી હસવા લાગ્યા અને

અમારા સાહેબની મસ્કરી કરવા લાગ્યા. આમ થવાથી સાહેબ વધારે ઉકળ્યા અને ગુસ્સામાં મુન્સરનું અપમાન કર્યું. આવું બન્યું એટલે મુન્સરને આગળ પગલાં લેવાં પડ્યાં. તો પણ હું તો કહું છું કે એતો બહુ સારો અને વિવેકી કે તેની છ માસનીજ મુદત મારી. એમને ટેકાણે કેઈ ખીજે હોત, અરે, લોને હુંજ હોત, તો હંમેશને માટે રદ કરત. આવું થયું એટલે ખીજા વકીલો તો જાણે વટોળીએ ચક્ર્યા. અને અમારા સાહેબને તો ધરતી માગ આપે તો સમાધી જઈ એવું થયું. આખરે ગમે તેમ કરી હું એમને ઘેર લઈ ગયો અને એમને ઘેર મુકી તરત ઉતાવળો ઉતાવળો અહીંઆ આવતો રહ્યો છું. ભાઈઓ, આ બનાવને લીધે મને આવતાં વાર થઈ. મારો જવાબ માગ્યો તેનો આ ખુલાસો છે.

શાસ્ત્રી: અરેરે, આ તો બહુજ ખોટું થયું. બનવા દાળ, ભાવિ ભુલાવે છે. ઠીક ત્યારે આપણે કામ શરૂ કરીએ. બોલો આ મંડળનું નામ શું રાખવું છે ?

જામણ: આ બાબતમાં થોડી સુચનાઓની ગોંધ હું લખી લાવ્યો છું તે હું તમને જણાવું છું. આ સંસ્થાનું નામ “ આર્ય-મહિરામંડળ ” પાડવું.

લગીરથ: “ આર્યમહિરામંડળ ” ? તમને નથી લાગતું કે આર્ય શબ્દનો એમાં દુરુપયોગ થાય છે. દારૂ જેવી નિંદા વસ્તુ જોડે આવે તો પવિત્ર શબ્દ જોડેલાં...

જામણ: અરે, ત્યારે તો તમે સમજ્યાજ નથી. દારૂ એ નિંદા વસ્તુ નથી એ લોકોને સમજાવવા માટેજ અમે આ સંસ્થા દાઢી છે. બદ્ધપાનના વ્યસનને સભ્ય સ્વરૂપ આવે એજ અમારો ઉદ્દેશ છે. ખીજા સભ્ય અને પવિત્ર બાબતોમાં જે શબ્દોનો ઉપયોગ થાય છે તેજ શબ્દો અમે દારૂની બાબતમાં પણ વાપરીશું એટલે ૫૦ ટકા કામ તો સરળ થયું.

ભગીરથ: ફક્ત શબ્દ ગોઠવ્યાથી અને વાપર્યાથી મધપાનને મહત્વ કેવી રીતે આવશે ? પવિત્ર વાતોમાંજ શોભનારા શબ્દો આવી આવી વાતોમાં મુક્યાથી પવિત્ર વાતોની પવિત્રતા છાંટાભાર પણ ઓછી થવાની નથી; હોળીનું દિવસોમાં અપાતી ગાજોથી મોટા આબરૂદારોની કિંમત ઘટતીએ નથી અને લુચ્ચા લકંગાઓની કિંમત વધતીએ નથી. કસબણો અને વેશ્યાઓ સુધરે તેથી શું પતિવ્રતાના પુણ્યનું પતન થાય છે ? શું કાગડાને કોટે હીરો બાંધવાથી કાગડો કબુતર થશે ? ગંધડીને ગંગાજીમાં ચોળીચોળીને ન્હવરાવ્યાથી શું તે ઘોડો થશે ?

ભ્રમણુ: ભગીરથ, મને માફ કરજો. આ બાબતમાં તમે તદ્દન અજ્ઞાન છો. દારૂને માટેજ આટલી બધી હલકાઈ કેમ આવવી જોઈએ ? અમે દારૂ પીનારાઓએજ જાણી જોઈનેજ અમારી ખોટી હલકાઈ કબૂલ કરવાની શરૂઆત કરી છે. ચીરટ, સીંગાર અને ખીડીના ધુમાડાના ગોટગોટા મ્હં વાટે નીકળે તેમાં પાપ નહિ. આત્મશુદ્ધિવાળા સ્વયંસેવકોના નાયકો મોઢાને મિલનું ભૂંગળ બનાવે તેમાં વાંધો નહિ. ભરેલી સભામાં લાલચોળ મ્હં નજરે પડે તો વાંધો નહિ. એવા પાન-તમાકુની સભાઓમાં મ્હાલતા રંગેલા ડાચાને રંગવાની કોઈની તાકાત નથી. હાંટેલોમાં સોડાવોટરની ઓટલો કુટે તો તેના વાંધો લેવાતો નથી. પણ ભોગજોગે એટલ સદ્ગુણસ્થને મ્હંડે જો દારૂનો જરા પણ વાસ આવે તો લોકો મ્હં મરડે છે અને નાક ચઢાવે છે. આ બધાનું કારણ શું ? કારણ આપણા બધાની સુસ્તી-નાલાયકા. સાહેબલોકોમાં શું દેખાય છે ? સભામાં-લગ્નમાં-મિળ્યાનામાં-મરણમાં-પાર્ટીમાં મુઘે સારે નરસે અવસરે ખુદ્દી રીતે દારૂ પીવાય છે. છતાં એમની કિંમત કેમ નથી ઘટતી ? અમારામાંજ ખામી છે. અમેજ કિંમતબાજ નથી બન્યા. રાવસાહેબ-દાદાસાહેબ-મગનભાઈ અને એવા એવા ખીજ મોટા મોટા બહેનવ માણસો બસ ધોળે દિવસે જાહેર રીતે કિંમતથી મન-માનતો દારૂ પીને-સભાઓમાં જઈને-બાપણો આપીને-સરકારદરવારમાં પણ છુટથી હરેફરે તો તે વાટધારો પડશે અને ખીજઓ પણ એનું

અનુકરણ કરશે. ચાનુંજ જુવેને. ચાના નામ ઉપર મોટા મોટા બખાળા કરી આખરે શું કર્યું ? જેમ જેમ વખત જતો જશે અને આપણે દારૂપીનારાઓ મક્કમ બનીને મનથી મંડ્યા રહીશું તો આ દારૂનું ચાના જેવુંજ થવાનું છે. (ભગીરથઃ કાંતો ચાનું દારૂના જેવું થાય.) અને જેમ આજે કોઇ ચાને માટે વાંધો ઉઠાવતા નથી તેમ પછી દારૂને માટે પણ કોઇ વાંધો ઉઠાવશે નહિ. જે દારૂ આપણને એશઆરામ અને આરોગ્ય આપે છે—મોજ બૂંધે છે—તે દારૂને હલકો ગણવો, નિંદા ગણવો એ નિમકલરામી છે. આપણે દારૂપીનારાઓ દારૂને કઠી હલકો કહીશું નહિ. માટે “ આર્યમહિરામંડળ ” એજ નામ આ મંડળને શોભે છે એવો મારો અભિપ્રાય છે.

પ્રુદાબક્ષ: શાખાશ-શાખાશ-જનાબ, આપ બી એક ઓર ઓલિયા હૈ.

શાસ્ત્રી: બરાબર હે. હવે આગળ ચલાવો.

બ્રમણ: હવે આ મંડળના હેતુઓ હું તમને તદ્દન હંકમાં કહું છું. દરરોજ દારૂ પીનાર માણસજ આ મંડળનો સભાસદ થઇ શકશે. પોતે દારૂ પીએ છે એ દરેક સભાસદે જાહેરરીતે, છત્રોક પોતાને મોઢે કબ્જા કરવું જોઇશે. મંડળના મુકામમાં હંમેશા ખાવાપીવાની ગોડવણ રહેશે. માંસાહારને આ સભા ટેકો આપે છે.

મગન: રોજ દારૂ પીવાની શરત તો સારી છે પણ દેશી-શુદ્ધ સ્વદેશી મહુડાનો દારૂ પીએ તો ચાલે કે નહિ ? બાવનાલ તરફ નજર તો રાખવીજ જોઈએ.

પ્રુદાબક્ષ: એ બનીઆ બડા મજબીયૂસ હૈ. ઈરકે હાથસે પૈસા નહિ છુટતા.

અમન: તમને શું મિયાબાહનિ—હાવું નહિને નીચોવવું નહિ. તમે મગ કરો પણ રડે કાલ પાવડીવાળો.

પ્રુદાબક્ષ: તો કયો સાલે લમક પેસા દેતે હૈં? કયા સખ બનીએ અંધે હૈં? કનક પ્રુદાને આંખા નહિ દા? લમક અછી તરહ પિછાનતે હૈં. ઔર કાયક પેસે દેતે હૈં, જમમારને કુ? લમતો લેંગે-કડાયેંગે-મજા કરેંગે. બનીઓકુ મરના હૈં, કલ મરના હૈં તો આજ મર જાવે?

મગન: હા, બાઈ હા. એતો વાણીઆ આધગા અને હૈયાકુટા ખે. બાઈ ખાનસાહેબ, તમારું કહેવું ખરાબર છે. એ હૈયાકુટાએએ જ બધી ખરાબી કરી છે. *

પ્રુદાબક્ષ: દેખ, મગનબાઈ, તુ તો મેરા ખિરાદર હૈં. તુ ખુરા મન માનીએ. મેં તો સચખાન કહેતા હું કે બનીએ લમક પેસા નહિ દેવે તો કરેખા કયા? દેખો, કુછ કૌમકા ચંદા હોવે તો દુકાન બંધ કરકે ભાગ જાવે, દેશકા ચંદા હોવે તો રો દેવે ઔર ધરમકા હોવે તો જમડા ડાલકે બી બીચમેસે છુટ જાવે. એતો પ્રુદાકી કુદરત હૈં. મગનબાઈ, એસે બેઠમિનોટી બસ્તીમે લમ લોક કખી ભુખે નહિ મરેંગે.

મગન: ખાનસાહેબ, આપ કહો છો તે તો હું કાન પકડીને કખૂલ કહું છું, પણ અમારા લોકો લજ ધરમને નથી ભુલ્યા, હોં. તમે ગમે તેમ કહો તો પણ એ એમાં તો નહિજ જાય.

પ્રુદાબક્ષ: રહેને દે, ખાલી ખાતાં મુજે મન સુનાવ. કયા ધરમમે સમજતે હૈં? મિયા, જરા તો ખ્યાલ કરી. તુમેરે બનીએલોક જાનવર નહિ મારતે એ ખાત સચ હૈં, લેજીન ચમડોં કે વેષારીઓકુ પેસે દેકે જાનવરકુ નહિ મારતે? જંગલકે ઢોકદારકુ લાખો રૂપીએ દે કર લીલે જાડ નહિ કટવાતે? તુમ કસાઈકો વ્યાજસે રૂપીએ નહિ દેતે હો? મેરી સામને એ સખ ખાત મન કરના, સમજા. મેં તો સખ જાનના હું. ધરમે નહિ ખાવે ઔર લડકોંકુ નહિ ખીલાવે, લેજીન લમેરે જાડકોંકે સિયે લખરો રૂપે દેવે. પ્રુદા એસે બેહેષારીકુ સલામન રખે. મગનબાઈ, ખુરા મન માનીએ.

પીપાણ: ખાનસાહેબ હવે એ ઝંઘડો તમારો મટાડો. હિંદુ-મુસલમાનની એકતા થઈ ગઈ અને આપણે તો એક થાગમાં એસીને જમી સાબિત કરી બતાવ્યું છે. મગન, તું પણ એમાં માહું નહિ લગાડતો. ખાનસાહેબ, મગનભાઈનું કહેવું બરાબર છે. એમાં ક'ન્જુ-સાઈનો સવાલ નથી. આ સવાલ આપણો પોતાનો નથી, મંડળનો છે. પાછા ખીજ ગરીબ લોકો આપણા મંડળમાં દાખલ થાય તેમની પણ જોગવાઈ આપણે જોવી જોઈએ.

મગન: મારે ખાનસાહેબને જવાબ દેવો હતો પણ પીપાણએ વચ્ચે પડીને વાત મારી નાખી. હિંદુમુસલમાનના એકતા એ તો દેશને જરૂર શાયદો કરે, પણ એકતા એ ખરી એકતા જોઈએ. બંનેએ એક ખીજને સરખા ગણવા જોઈએ. એક એમ સમજે કે હું બળવાન છું એટલે ગમે તેમ તોફાન કરું અને નબળો જરા બચાવમાં માથું ઉંચું કરે તો તેને માથે એકતા ભંગ કર્યાનો આરોપ મુકું એ એકતા તો ધૂળ પરનું લીપણ છે. વગર તાકાતે માણસ છાનો રહે એ એકતા નથી પણ તાકાત હોય અને ભાઈ ગણીને છાનો રહે એ એકતા છે. બલે, પણ આપણા મંડળમાં તો ભાઈચારો આપણે ખાસ વધારવાનો છે એટલે હું એ નથી બોલતો. આપણા મંડળે ખીજનું એક કામ હાથમાં લેવું જોઈએ. દારૂના ઉત્તેજનાર્યે જે જે કામ કરવાનું હોય અથવા કાયદા ધડાવવાના હોય તેને માટે સરકારને વિનંતિપત્ર મોકલવા જોઈએ.

સોમાભાઈ: શુભ કામની શરૂઆત આજે શુભ દિવસે જ કરો. અને મોકલો એક અર્જ સરકારમાં કે રાત્રે સાડા આઠ વાગે દારૂની દુકાનો બંધ કરવાનો કાયદો છે તે સરકારે રૂયતની સગવડ ખાતર રદ કરવો અને દારૂની દુકાનો ચોવીસે કલાક ખુલ્લી રાખવી.

રામણ: અને સરકાર તો તરત મંજૂર કરશે. કારણ એમાં એની તિજોરીને શાયદો છે. સરકાર તો તિજોરી તર કરવો તરફ ખ્યાન દઇને બેઠી છે.

શાસ્ત્રી: હું આજે બીજી સુચના કરું છું અને તે એ છે કે વહી સરકાર તરફ આપણે એક મોટો અર્જ મોકલવો જોઈએ જેના ઉપર બનતાં સુધી બધા દારૂ પીનારાઓની સહીઓ કરાવવી અને એમાં સરકારને વિનંતિ કરવી કે દારૂ વેચવા માટે લાઇસન્સ એટલે પરવાનો આપવામાં આવે છે તે રીત ઠાઠી નાખવી. જેને જોઈએ તે વેપારી દારૂ વેચે એવી છુટ આપી સરકારે પોતાની ઉદારવૃત્તિ જાહેર કરવી જોઈએ.

મગન: સરકાર આ વાત કબૂલ રાખે એ અમને નથી લાગતું. પણ આપણે અરજ તો કરો. આપણી સંસ્થા કંઈ કામ કરે છે એમ લોકોમાં જણાશે અને આપણા મનને સંતાપ વળશે. કંઈ કામ કર્યું છે એવું કાગળીએ બતાવવાને માટે ઘણી ખરી સંસ્થાઓ એંશા કરાવ આવાજ પસાર કરે છે.

લાડિસાહેબ: સરકાર કેમ મંજૂર ના કરે? અમે ગોવે ગયા હતા ત્યાં તો દરેક વેપારીની દુકાને દારૂ વેચાતો હતો. દારૂ વેચવા માટે ત્યાં પરવાનાની જરૂર જ નથી. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે પોર્ટુગીઝોની રાજનીતિજ બહુ ઉદાર.

મગન: પોર્ટુગીઝોને તો ગોવામાં રાજ્ય કરવું છે પણ અંગ્રેજોને તો હિંદુસ્તાનમાં વેપાર કરવો છે.

અમલુ: ધીમે ધીમે દારૂ પીનારાઓની સર્વે અડચણો મંડળ દૂર કરશે અને દારૂને ઉત્તેજન મળે અને એનું વ્યસન વધે એવાં પગલાં મંડળ લેવા ચુકશે નહિ. મારા મગજમાં હજુ કેટલીએ કલ્પનાઓ ઉભી થઈ છે. પણ તે બધું ધીમે ધીમે થશે. અમારા બહાદુર ભગીરથ જેવાઓને દારૂના વાસનો બહુ ડર રહે છે. તો જેમ લડાઈ માટે વગર છુમાડાનો દારૂ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે તેવીજ રીતે પીવા માટે વધારે વગર વાસનો દારૂ તૈયાર કરવો એટલે દારૂમાંથી વાસ નાબૂદ કરવાની યુક્તિ શોધી કાઢવા કેટલાક ઉમેદવારને સ્કોલરશીપો આપી

પરદેશ મોકલવાની વ્યવસ્થા પણ આ મંડળ કરશે; એવી મારી આશા છે. બીજું દરેક સભાસદે નવા સભાસદો બનાવી મધ્યપાનનો પ્રસાર વીજળીને વેગે કરવો જોઈએ.

શાસ્ત્રી : આ કલમ બહુજ મહત્વની છે. કારણ આજકાલ લોકોમાં એક પ્રકારની ઘેલછા ઉભી થઈ છે, દરેક પ્રકારના મંડળમાં—દરેક સંસ્થાઓમાં—ન્યાતના પંચોમાં અમુક વ્યસનો બંધ કરવાં, અમુક ચીજો છોડવી વગેરે ઠરાવ બેવકૂફે પ્રસાર કરે છે. કોઈ કહે છે ‘મે’ આ છોડી’—કોઈ કહે છે ‘મે’ બીડી’—કોઈ કહે છે ‘તમાકુ છોડી’—કોઈ કહે છે ‘પાન છોડ્યું’.

મગન : પણ કોઈએ ‘ખાવાનું છોડ્યું’? વહેવાર છોડ્યો? સોદા છોડ્યા? વ્યાજ છોડ્યું? બસ આવી ઘેલછાને જલદીથી નાબૂદ કરવા માટે સખત પગલાં આપણા મંડળે તુરત જ લેવાં.

જામણ : હવે વખત બહુ થઈ ગયો. પ્રમુખ, ખજાનચી, મંત્રી વિગેરે ચુંટવાનું કામ આવતી સભા ઉપર મુલતવી રાખીશું. હવે તો ખાણું તૈયાર છે તેને ધનિસાફ આપીએ. કેમ ખાનસાહેબ, તમારો હુમેન કેમ નથી આવ્યો?

ખુદાખંદ : અગ દુસરી દફે લે આઉંગા.

જામણ : કેમ ભડીઆરાની યોજના બધાને પસંદ પડી કે નહિ? જર્મને આ યોજના પસંદ હોય તેમણે હાથ ઉઠા કરવા.

(સર્વે હાથ ડંચા કરે છે.)

સર્વાનુમતે પ્રસાર.

(પડદો પડે છે.)

પ્રવેશ ૬ ઠો

સ્થળ:—રમાવિલાસ.

પાત્રો:—રમણચંદ્ર અને જમણ.

રમણચંદ્ર: (મનમાં) મારી તો મલદશાજ બેસી છે. શું થવા બેઠું છે તેની કંઈ સમજણ નથી પડતી. માથામાં તો જાણે હથોડા વાગી રહ્યા છે. હાથપગમાં તો હાથ હાથ થઈ રહી છે. અંગ ઉપર તો જાણે અંગારાજ મુક્યા હોય એમ બળતરા થાય છે. આવે વખતે શું નશીબનો મેળ કે પાસે પ્રિયા નથી. પ્રિય ચંદ્રકાન્ત પણ દૂર. એ અહીં હોય તો ગાંઠ મન ગમે તેમ કરી શાંત કરત. આ વેદના તો નથી સહન થતી. એ હરામખોરો મારી ઈજ્જત લે. એ ઈર્ષાખોરો મારી હઠામચકરી કરે. પ્રભુ આને હું શી રીતે સહન કરું? અરે, ગર્હન કાપવા આવનારને માટે મને આટલું ન લાગે. ગર્હન ઉપર ધા થાય તે હું સહન કરું, પણ આ તો માંડ નાક કાપ્યું. શું હું આત્મહત્યા કરું? ના, મારાથી છુટા પડતી વખતે વિયોગ દુઃખથી દઝાતે હૃદયે જેણે મને પ્રેમથી આલિંગન આપ્યું તે પ્રિયાના મનની સ્થિતિ મારા આપઘાતનું સાંભળીને શી થશે? મારો પ્રિય ચંદ્રકાન્ત, વિલાયત જતી વખતે મારે માટે જેણે પોતાની આંખોને તળાવ બનાવ્યું હતું તે મારા આપઘાતનું સાંભળી જરૂર પ્રાણત્યાગ કરશે. નહિ—આત્મહત્યા તો

નહિજ કંઈ. એ તો કાપરોનું કામ છે. અરે, માઈ માથું શાટી પડે છે. ઉપર પાણી રેડી રેડીને થાક્યો. બ્રમણ ! બ્રમણ ! બ્રમણ !

બ્રમણ : સાહેબ, સાહેબ, ગભરાતા નહિ. આપને આરામ થશે. આ સંસારમાં આવી આપત્તિઓ તો આવવાની

રમણચંદ્ર : અરે હું આપત્તિથી ડરું એવો. માણસ નથી. હું આપત્તિઓની દરકાર પણ નથી કરતો. હું આપત્તિઓ સહન કરી શકું પણ મારાથી અપમાન સહન નથી થતું. એ હલકા દિલના લોકો મારી મરકરી કરે. દુશ્મનોને રાજી થવાનો વખત આવ્યો. અરે ! પૈસો અને સંપત્તિ એ બન્નેને તો હું ડોકરે માઈ એવો છું. અરે, હું તો કુબેર જેવાની સંપત્તિને લાત મારીને કાઢું, અને હાથ ઝાલીને ખેંચી લાવું એવી શક્તિ ધરાવું છું; પણ મારાથી આ અપમાન સહન નથી થતું.

બ્રમણ : સાહેબ, ચાર દિવસે આ વાત આપ બૂલી જશો. આ વાત વિસારે પડી એટલે આપને આરામ થશે.

રમણચંદ્ર : આ વાત વિસારે પડશે ? આ બાબતો બૂલી જવાશે ? અરે, એતો બનેજ કેમ ? અરે આ વાતે તો મારા પગની પાનીથી તે શિખાની અણી સુધી અંગાર પેદા કર્યો છે. જ્યાંસુધી હું જીવતો છું ત્યાંસુધી આ વાત બૂલાયજ કેમ ? એને અને ચંદ્રકાન્તને દુઃખ થાય તેથી આત્મહત્યા હું નથી કરતો. આ વંખતે તો મને જીવતા રહીને મરણુ આવે એવું ઝેર જો કાંઈ હોય તો જરૂર પડે.

બ્રમણ : (મનમાં) આ સિકાર હાથ લાગે તો તો મંડળનું કામજ થઈ ગયું. મંડળના બધાએ હેતુ સરળ થઈ જાય અને મારા જીવ્યાનું એ સાર્થક થાય. આ મૂર્તિ તો આર્યમહિરામંડળમાંજ રોકે. દેશનું બહું ભગવાનને કરવું હશે તો એ સંધિ રસ્તે ચઢશે. (જાહેર) સાહેબ, એવું ઝેર તો નહિ, પણ કુનિયામાં એવું અમૂત છે. હું આપને એજ કહેવા માટે આવ્યો છું. પણ... નથી

કહેતો...મારે કહેવું એ ઠીક નહિ; મનમાં એ પણ આવ્યું, માટે આપને એ વાત જ ન કરવી, પણ વિચાર કરતાં પાછું એમ લાગ્યું કે મારે આપને આપના હિતની વાત કહેવી એ મારી ફરજ છે. તેથી આપને માફ લાગે તો મારે તે સહન કરી લેવું. અને તેમાં વળી મને એ પણ યાદ આવ્યું કે આપ તો તદ્દન સ્વતંત્ર મિળજના છો, આપ તો કોઈની ટીકા કે નિંદાથી ડરતાજ નથી. આપના દિલને જે ખરું લાગે તેજ આપ તો કરવાના. તેથી એ આપને કહેવાનો મારો વિચાર થયો. પણ...

રમણચંદ્ર: જો પાછો પણ ઉપર અટક્યો. મારો જીવ જાય છે. જે હોય તે કહી નાખ. એ લીધાથી મારા જીવને આરામ થતો હશે તો હું જરા લાઇશ.

બ્રમણ: જરૂર આપને આરામ થશે. એમાં તો શંકાજ નહિ. સેંકડો મોટા મોટા પુરોએ એ અજમાવેલી દવા છે.

રમણચંદ્ર: બ્રમણ, બોલી નાખ એ કંઈ દવા છે તે.

બ્રમણ: મને કહેવામાં જરાએ વાંધો નથી, પણ આપ ગુસ્સો કરો તો નાહક મારે જીવ બાળવો પડે.

રમણચંદ્ર: ભાઈ, નહિ ગુસ્સે થાઉં. જે હોય તે બોલને ઝટ.

બ્રમણ: કહું ત્યારે. જરા-ચોડો-સહેજ પીને આરામ લો, તો આ બધું ભૂલી જશો.

રમણચંદ્ર: અરે, પણ પીવાનું શું તે બસી નાખને જલદી.

બ્રમણ: સાહેબ, ચોડો દારૂ પીને આરામ લો. અને પછી જીઓ એની અસર.

રમણચંદ્ર: (ચમકીને) શું દારૂ! બ્રમણ તું શું બોલે છે? દારૂ-દારૂ!

બ્રમણ: ચમકવાનું કંઈ દારૂજ નથી. અસન તરીકે દારૂ ભયંકર અને નિંદ્ય છે એ મારે કબૂલ છે. પણ આપને તો તે કંઈ દવા

તરીકે લેવાનો છે. અને તે પણ કેટલો—સહેજ—અમથોજ—લગાર. આપ કંઈ બીજા જેવા નાદાન નથી કે આપને બીજાની માફક એકદમ વ્યસન થઈ જાય. આપને તો જરાએ ડરવાનું કારણ નથી.

રમણચંદ્ર: ના, ના, હું નથી ડરતો. મને ટેવ એવ કંઈ પડેજ નહિ. હું લોકનિંદાથીએ નથી ડરતો, કારણ કે હું શોખ માટે તો લેતોજ નથી. શક્ત દવા ખાતર થોડો લઉં છું. મારે મોજશોખ ખાતર તો કંઈ કરવુંજ નથી. પણ પ્રિયા અને ચંદ્રકાન્તનું મન મારાથી એ બાબતમાં નહિ મનાવાય તો...તો...(વિચાર કરે છે.)—હીક છે. એ તો જોઈ લઈશું. પછી આગળ ઉપર બધું થઈ રહેશે. પણ મારા મનને જરા આરામ થશેને ? આજે તો મનને આરામ થવોજ જોઈશે.

બ્રમણ: શું સાહેબ, એ આપ શું બોલ્યા ? આરામ તો તુરત થયો એમજ સમજો. નહિ તો હું આપને નામ પણ સૂચવું ખરે કે ?

રમણચંદ્ર: લાવ ત્યારે થોડો. હું કંઈ એવો નબળા મનનો નથી કે મને તેની ટેવ પડે. હું એવો બેવકૂફ નથી કે આટલાથીજ હું વ્યસની બની જઈશ. મારે મોજશોખની ખાતર તો કંઈ કરવુંજ નથી. શક્ત દવા તરીકે લેવો છે. એટલે વાંધા છેજ નહિ. લાવ ત્યારે—બ્રમણ—લાવ.

બ્રમણ: (મનમાં) માફે કામ પ્રત્તે!! આજે આ મોટો મહાન મહાગજ આખરફાર ઐરાવત આર્યમહિરામંડળને તાંતણે બંધાય છે. હજારો આંખો જેની તરફ તાકી રહી છે. તે વિદ્વાન નર આજે નવા મંડળનું અમૃત પ્રદણ કરે છે. આજથી એ આર્યમહિરામંડળનો સભાસદ થયોજ સમજવાનો.

હું વ્યસન રહિત છું એવું કહી મગરથી માથું ઉંચું રાખનાર, અને વ્યસનીઓની ઠકામંડરી ઉડાવનાર આજે આ મહિરાનો સ્વીકાર કરે છે.

આ ચોંટાડીકં કાન્તિનું છે. આ નગરનું નાક-વિદ્વાનોનું બૂધણ સુવકોનો નાયક એવો જે રમણચંદ્ર તેની જીંદગીમાં આજે કાન્તિ થાય છે. મદિરાનો આજ પ્યાલો મદિરા મંડળ માટે એક મોટી જગીર મેળવશે. મદિરાની બાબતમાં આખા દેશને ધડો આપે એવી વ્યક્તિની જીંદગીમાં આજે ફેરફાર થાય છે. મદિરા ! મદિરા ! તું આજે તારો પ્રભાવ પાડજે અને આ નવા થતા ઉમેદવારને તું હંમેશને માટે તારો બનાવજે.

(પ્યાલો આગળ ધરે છે.)

રમણચંદ્ર: બહુજ થોડો આપજે, હોં ! સહેજ-જગીર-વધારે નહિ. મારે કંઈ મેજશોખ માટે નથી પીવો.

અમણ: ના, ના, હું વધારે નથી આપતો. આપને માટે તો બસ એકજ પ્યાલો.

(રમણચંદ્ર પીએ છે.)

થયું, સાહેબની આજથી શરૂઆત થઈ. પધારી છે કાઠીને વેગે, પણ વધશે સસલાને વેગે.

(પરદો પડે છે.)

અંક બીજો

પ્રવેશ ૧ લો

રથજી:—રમાવિદાસ.

પાત્રો:—રમણચંદ્ર અને રમા.

રમા: (મનમાં) મને લાગે છે કે નક્કી કંઈ દાળમાં કાળું છે. શું છે, એ તો પ્રભુ જાણે ! મને જોતાંની સાથે આનંદથી સ્મિત કરતી તે નાથની મૂર્તિ ક્યાં, અને આજે અમને દેખી ત્રાસથી મ્હેં કટાણું કરી અમને તરછોડતી આ મુખમુદ્રા ક્યાં ? ધરનાં માણસો તરફ કેટલો બધો તિરસ્કાર ! મને તો લાગતું હતું કે આ લાડકવાયા અરવિંદને લીધે તો એ ધરજ છોડશે નહિ. એને રમાડવામાં • અને એનું કૌતુક કરવામાંજ અમારો ધણો વખત નીકળી જશે. પ્રભુ મારા મનની આશા તો મનમાં જ રહી. જરાવાર પણ ધરમાં બેસવું નહિ ! ધરન્યા માણસો સાથે તો વાતજ કરતા નથી. કોણ જાણે શેનો તિરસ્કાર અને કંટાળો ભરાયો છે ? જરાવાર પણ ધરમાં બેસવું નહિ. મારા નશીબમાં શું લખ્યું છે, કોણ જાણે ? વિધિના લખ્યા લેખ તો ટળવાના નથીજ. (રમણચંદ્ર કપડાં પહેરી બહાર જવા નીકળે છે તેની નજર દીનપણે રમા ઉપર રહે છે.)

રમણ: દીક લારે, હું બહાર જાઉં છું.

રમા: નાથ, વિનયાળ્હેન ભાઇને ત્યાં ગયાં છે. મને એકલીને ઘરમાં આજે નથી ગમતું. હમણાં નહિ જાઓ તો નહિજ ચાલે ? જો બની શકે તો આજે જવાનું માંડી વાળોને. મને આજે જરા એકલીને એન નથી પડતું.

રમણુ: બહુ જરૂરના કામ સિવાય હું ખાસ ઉતાવળથી જવા નીકળ્યો છું. મારે હમણાંજ જવું જોઈએ. ગયા સિવાય ચાલે એમ નથી. અને હું આજે વાળુ નથી કરવાનો. મારી રાહ નહિ જોતાં. તમે તમારું કામકાજ આટોપીને સૂઈ જાઓ. હું મોડો પણ આવું.

રમા: પ્રાણેશ, હું ખિચેથી આવી છું તે દિવસથી જોઉં છું તો આપ રોજ વાળુ તો બહારજ ગમે ત્યાં કરો છો. ફક્ત બે ત્રણ ફેરાજ ઘેર વાળુ કર્યું છે. હું પુછું કે કંઈ આપને ? આજા આપો તો પુછું. બહુ દિવસ સુધી હું પિયેર રહી તેથી તો મારા ઉપર રીસ નથી ને ? જો તેમજ હોયતો, નાથ, હું તે માટે ક્ષમા માગું છું. હું અપરાધી છું. મારો અપરાધ માફ કરો.

રમણુ: તું સમજતી નથી. આ સનહના કામ માટે મારે બીજા-ઓને ત્યાં જવું આવવું પડે છે, અને તેને તેજ કામમાં હું રખડી રહ્યો છું. આ કામ માટે મારે ઘણાનાં ઘર ગણવાં પડે છે, અને કાંઈને કાંઈ ઢેકાણે વાળુ માટે આગ્રહ તો થાય જ, અને એવું મદત્તવું અને જરૂરનું કાંઈ મૂકી વાળુ માટે મારે ઘેર ચાલી અવાય ખડું ? અને આ કામમાં તો મારે રાત્રે બે બે વાગ્યા સુધી બેસવું પડે છે. આવા કામમાં રોકાવાથી આવું બધું બને છે, તેથી તારા ઉપર ગુસ્સે થયો છું એવું તેં મારી કીધું ?

રમા: (રડતાં રડતાં) એમજ હોયતો પ્રાણેશ, આપના બોલવામાં કેમ એટલો બધો ફેર પડ્યો ? પ્રાણેશ, પહેલાં તો આપના અવાજમાં કેટલું માધુર્ય હતું. ઘરનાં માણસો સાથે બોલતી વખતે તો આપના દરેક શબ્દમાં પ્રેમ અને કૌતુક દેખાતાં હતાં. હવે તેનો તો ભોખણ થઈ ગયો,

હવે તો જાણે અમારાથી-ધરનાં માણસોથી ત્રાસીજ ગયા હો, એવુંજ આપના બોલવા ઉપરથી જણાય છે. આ ન્હાના તરફ નજર કરીને કોઈ દિવસ જોયું પ્રભુ નથી. આપને અત્યંત પ્રિય એવું “અરવિંદ” નામ રાખ્યું, અને કોઈ દિવસ એક શબ્દથી પણ આપે એને બોલાવ્યો નથી. નાથ! આવો ગજબ ફેરફાર થવાનું શું કારણ છે?

રમણુ: તારી સાથે વાત કરવી એ ધણું અઘરું કામ છે. હું તને કેટલી ફેરા કહું કે તારા ઉપર મારો પહેલાં જેટલો અને જેવો પ્રેમ હતો તેટલો અને તેવો હજું છે. અને ન્હાનાના સંબંધમાં મને કહેવાની જરૂર હોય? હીક, પણ હવે તું રડવાનું રહેવા દે. કાલે પાછી સનદ મળશે એટલે પછી પાછું બધું પહેલાં જેવું ગાંડું ચાલશે. હવે હું જાઉં છું, સમજ. તું તો અમથી તર્કવિતર્ક ચલાવી તારા જીવને ત્રાસ દઉં છું. અને બીજાને પણ દઉં છું. (જતાં જતાં સ્વગત) ચંદ્રકાન્તે એને તાર કરીને એકદમ બોલાવી લીધી તેથીજ એ ચિંતામાં પડી છે. આ ચંદ્રકાન્ત ઇંગ્લાંડ ગયો હતો તે વળી પાછો આવ્યો. એના આવ્યાથી આ બધો ગોટાળો થયો. હવે આ રમત છાનીમાની છુપકીથી ક્યાં સુધી રમાશે? કોને ખબર? (જાય છે.)

રમા: નાથે વાત કરી, પણ મારા મનનું સમાધાન થતું નથી. હે પ્રભો! દીનદયાળ! મારી સર્વે શિકર હવે તનેજ છે. જગદીશ, તું જે કરે તે ખરું.

(ચંદ્રકાન્ત અને વિનયા પ્રવેશ કરે છે)

રમા: જોયું ભાઈ, આ હમણાંજ ગયા. રોજ એમજ કહે છે. કે “ કામ માટે જાઉં છું અને વાળુ માટે નહિ આવું, મારી રાહ જોતાં નહિ. ”

ચંદ્રકાન્ત: આ શો અમત્કાર છે! મને કાંઈ સમજણ પડતી નથી. સનદ હમણાં રદ થઇ છે તેથી કાંઈ પૈસાની અડચણમાં તો એ નથી

ને ? એનો સ્વભાવ બહુ શરમાળ અને અભિમાની છે. તે ખુદ્દી રીતે કાઠની આગળ નહિ બેસે.

વિનયા : નારે, એ અડચણ તો સમુજગી નથી. રમણભાઈની સનદ રહ થઈ છે એવું જે દિવસથી સાંભળ્યું છે તે દિવસથીજ ભાઈ ના, ના, લખે છે; તોપણ ભાભીના બાપાએ છુટે હાથે નાણાં મોકલવાની શરૂઆત કરી છે.

રમા : ના, ના, ભાઈ પૈસાની અડચણ તો બિલકુલ નથી. કંઈ પણ કાળું છે. માફ મન એ કાળાની કલ્પના કરી રહ્યું છે. ભાઈ, હવે કેમ કરીશું ? હવે આ બાજુ શી રીતે સુધરશે ? (રડવા લાગે છે.)

ચંદ્રકાન્ત : રમા, બહેન રમા, તું આમ તદ્દન ઘેલાં જેવું થું કરે છે ? તું ડાહી અને હિંમતવાળી થઈને આવું કરે છે ? ધીરજ પકડ. હું એક બે દિવસમાં બહુ ઝીણવટથી તપાસ કરી ખરું થું છે તે શોધી કાઢું છું. જા-જો, વિનયા અરવિંદને બહારથી ફેરવી લાવી છે. એને પારણ્યામાં સુવાડ. જા-ઠીક ધીમેથી સુવાડજો હોં. જો પાછી-આંખો લૂંછી નાખ. તદ્દન આનંદમાં તારે રહેવું જોઈએ. નહિ તો આપણે આ કામમાં નહિ પડીએ. હજી કંઈ કામ નહિ, ઠેકાણું નહિ ને કક્કા કલ્પના કરીને મૂર્ખાની માફક રડવાનું ! જા, એને લઈ જા.

રમા : ભાઈ ? તું ગમે તે કહે, પણ માફ મન તો મને કહે છે કે કંઈ કાળું છે. (રમા અરવિંદને લઈ સુવાડવા બિય છે.)

ચંદ્રકાન્ત : બેટા વિનયા, જા-તું-જા. રમાબહેન પાસે; એને સમજાવીને છાતી રાખ. એના મનનું સમાધાન કર, જા, એને અમથી રડવા નહિ દેતી.

(વિનયા બિય છે, ચંદ્રકાન્ત જવા લાગે છે એટલામાં કમળા પાછળથી આવે છે.)

કમળા: ભાઈસાહેબ ? ભાઈસાહેબ ?

ચંદ્રકાન્ત: કોણ કમળા ? તેં મને બોલાવ્યો ?

કમળા: હા, તદ્દન શરમ મૂકીને મેં આપને ઝૂમ પાડી છે; ક્ષમા કરજો. વિનયાશ્રેણી માફક હું પણ આપની દીકરીજ છું. એમ મને ગણજો. ભાઈસાહેબ, રમાબાની વાતો હમણાંજ મેં સાંભળી અને માફ હૃદય ભરાઈ આવ્યું. માફ મન એટલું અધીરું થઈ ગયું કે બોલ્યા સિવાય રહેવાય એમજ નહોતું, તેથી મેં દોટ મૂકી. સાહેબ શું કરે છે, કોની સાથે જાય છે, ક્યાં જાય છે, એ બધી મને ખબર છે.

ચંદ્રકાન્ત: એમ કે ? શું શું કરે છે, તે મને માંડીને વાત કર.

કમળા: શું-માફ કપાળ કહું ? હમણાં હમણાં તો એમણે પીવાની શરૂઆત કરી છે-(બહુજ ધીમે) દારૂ પીવાની.

ચંદ્રકાન્ત: શું દારૂ ? (નિસાસો મૂકે છે.) હર, હર ! શિવ શિવ ! કમળા, આ તું ખાત્રીથી કહે છે ?

કમળા: ખાત્રીનું શું પુછો છો, આંખે જોઈને જે ખાત્રી અપાય તેવી હું આપું છું. મારા ઘરમાંથીજ સાહેબને આ •રસ્તે.....

ચંદ્રકાન્ત: થોભ, થોભ, અહીં ના બોલ કંઈ. રમા કંઈ સાંભળી જશે તો પોતાના જીવને અનર્થ કરશે. તું જરા બહાર ચાલ. જરા પેલી બાબુઓ, અને તને જે ખબર હોય તે બધું મને કહી દે. ચાલ. • (બંને જાય છે. જતાં જતાં)

અરે કર્મજાડાળ, હીનભાગી, આ તો શું કર્યું ? તારે માટે અમે શી શી આશાઓ બાંધી હતી ? રમા ! કમનશીળ રમા ! તારે નશીબે

શું લખ્યું છે એ કાલ્ય નાણું ? અરે ! તારા પિતાને આમ્રહ કરી મેં તને આ અભાગી જોડે પરણાવી ! હર હર ! અનળતાં પણ મેં તને વિશ્વાસઘાત કર્યો છે. પ્રભુ, હજી પણ બિગડી સુધરશે ? અમારા સર્વેના તકદીરનો ખેલ આવી રીતે ખતમ થશે ? ભરતભૂમિની સેવાની જોમની પાસેથી પૂર્ણ આશા રખાય, એવા વિદ્વાન અને ઉત્સાહી યુવકોને શું મહિરા મોતાના મ્હોંમાં સપડાવી દેશસેવા માટે અપવિત્ર અને નાલાયક બનાવશે ? એા હતભાગી હિંદુસ્તાન ! તારા સેંકડો સેવકોને મહિરા મોહી રહી છે. તારા હજારો સિપાહીઓને સુરા સતાવી રહી છે. તારા લાખો સંતાનોને દારૂ દબાવી રહ્યો છે. એા પ્રભુ, દીનદયાળ, પતિતપાવન ! તું મહિરાના મોહમાંથી-સુરાના સકંજમાંથી-દારૂની જળમાંથી-તાડીના ફાંસામાંથી-હિંદીઓને બચાવ-બચાવ.

(પડદો પડે છે.)

પ્રવેશ ૨ જો

સ્થાન:—રાજમહેલરાડ.

પાત્રો:—ભગીરથ અને ચંદ્રકાન્ત.

ભગીરથ: (મનમાં) દારથી સુખ નથી એ વાત ખરી; પણ દુઃખી જીવને દાર સુખનું સ્વપ્ન બતાવે છે, એ વાત તો તદ્દન ખરી જ. આ પાપ-પૂર્ણ સંસારમાં કોઈ કોઈ વખતે કોઈ કોઈ પ્રસંગે દુઃખનો અર્ક ગમે તેવી રીતે કાઢીને પીવાની જરૂર પડે છે, એ ખરૂં છે. એ સંસાર, સંસાર ! હે પ્રભુ ! મારા જેટલો સંસારનો કડવો અનુભવ હવે પછીથી તું કોઈ પણ યુવકના લલાટમાં લખતો નહિ. એને તે લખવાની જ તારી મરજી હોય, તો તે કમનશીબ પ્રાણીને મનમાં ને મનમાં બળીને ભરૂંમ થઈ જવા માટે લાંબુ આયુષ્ય આપતો નહિ.

ચંદ્રકાન્ત: (મનમાં) એની સાથે એકદમ એજ વાત ઉપાડીએ, પણ કમળાએ કહેલી વાત ખરી ન હશે તો ? ના, ના, પણ ધણે ભાગે તો એનું કહેવું ખરૂં જ હોવું જોઈએ. જો એ વાત કરવી જ છે તો એમની ટોળામાં એમનાથી વધારે લાયક આ વાત કરવા માટે બીજો માણસ કોણ છે ? એની સાથે મારી થોડી બણી ઓળખાણ તો છે. (ખુલ્લી રીતે) નમસ્કાર, ભગીરથભાઈ, નમસ્કાર.

ભગીરથ: ઓહો, કોણ ડાક્ટરસાહેબ! આવો આવો, તમે વિલાપતથી ક્યારે પાછા આવ્યા? તમે બહુ જલદી પાછા ફર્યા.

ચંદ્રકાન્ત: હા. હું જલદી તો પાછો આવ્યો, પણ ભગીરથભાઈ, હું તો તમારી પાસે એક ખાસ કામ માટે આવ્યો છું. ખુલ્લા દિલથી અને સીધી સીધી વાત મારે તમારી સાથે કરવાની છે. કંઈ કે?

ભગીરથ: ખુશીથી, ડાક્ટરસાહેબ, ખુશીથી કરો. આપ જરા પણ આંચકો ખાતા નહિ.

ચંદ્રકાન્ત: જો જો, ભગીરથભાઈ, હા પાડીને પછી ફરવાનું નહિ. કબૂલ છે ને?

ભગીરથ: હા, હા, સત્તર વખત કબૂલ. હવે કહેવું છે શું છે તે?

ચંદ્રકાન્ત: તો આજે સાંજે તમારા મંડળમાં મને પણ દાખલ કરાવજો. આમાં વિસ્મય પામવાની જરૂર નથી. હું સર્વ કાંઈ જાણું છું. હું તો એકલો પણ જઈ શકું. હું જાઉં તો મને કોઈ ના ન પાડે, પણ કોઈ જાણીતાની સાથે દાખલ થઈએ તો વધારે સાફ. મારા એક બે સ્નેહીઓ પણ છે. એટલે શરમને લીધે કોઈ આનાકાની કરે તેથી તમને તસ્દી વ્યાપું છું. કેટલાક મારા સ્નેહીઓ મારાથી શરમાય છે એટલે બરોબર ચૂંક્યા પછી જ જઈએ તો ઠીક.

ભગીરથ: પણ ડાક્ટરસાહેબ, તમે એ પંથમાંના છો એમ મને નથી લાગતું.

ચંદ્રકાન્ત: હા, તમારી વાત ખરી છે. પહેલાં હું નહોતો એ પંથમાં; પણ વિલાયત ગયા પછી આ પંથમાં નજીક પ્રવેશ કર્યો. ત્યાંના ઠંડા મુલકમાં એના સિવાય નથી ચાલતું. અહીં આવ્યા પછી છવોક સેવાની જરા હરકત પડવા લાગી છે. તેથી આ માર્ગ શોધી કાઢ્યો છે. કરશે ને આટલું કામ?

ભગીરથ: મારી કંઈ ના નથી, પણ ત્યાંના પ્રકાર તમને કેટલે સુધી રૂચશે ?

ચંદ્રકાન્ત: ના કેમ રૂચે ? આ છુપકાથી પીવાનો, સંતાતા ફરવાનો અને ચોરીની દાનત રાખવાનો ત્રાસ તો મટી જશે.

ભગીરથ: એમ હોય તો ચાલો હમણાં જ.

ચંદ્રકાન્ત: નહિ. તદ્દન શરૂઆતથી તો નહિજ. રનેહીઓ ખૂબ રંગમાં આવે, ત્યારે જઈએ તો હીક. એટલે પછી ખીજનઓ શરમાય નહિ અને આપણે પણ શરમાવાનું નહિ.

ભગીરથ: ભલે ત્યારે, તેમ કરીશું. પણ ડાક્ટર સાહેબ, તમે એવા છો એવી મારી હજી ખાતરી થતી નથી. આતો મને તદ્દન નવાઈની જ વાત લાગે છે.

ચંદ્રકાન્ત: અરે! નવાઈ હોય તો તે મારા સંબંધમાં કે તમારા સંબંધમાં ? ખરું પૂછો તો તમે તદ્દન જીવાન અને તેમાં વળી પછીધર, પણ તમે.....

ભગીરથ: ડાક્ટરસાહેબ, માફ કરમનશીય એટલે મારી દિશા-બૂલ થઈ છે, અને હું આ આડે રસ્તે દોરાયો છું. સંસારની શરૂઆતમાંજ મારો પ્રેમ ભંગ થયો છે. જે કન્યા ઉપર માફ થઈ મોહિત હતું તેને ખીજ સાથે પરણાવવામાં આવી. અને તેથી સંસારને છેલ્લા સલામ કરી હું આવો ફકીર બન્યો છું. હશે, પણ એ વાત જ જવા દોને. મારી કર્મકથા તો દુઃખનું પુરાણ છે. એ તો કુરસદે તમને કહી સંભળાવીશ. હમણાં તો આપણે ઉતાવળા જઈએ.

ચંદ્રકાન્ત: ચાલો ત્યારે તેમ.

(બંને જાય છે.) •

પ્રવેશ ત્રીજો

સ્થળ:—તિલકચોક.

પાત્રો:—હીરાશંકર, મળીશંકર.

હીરાશંકર: (સભા વેરાયા પછી એક પથર ઉપર બેસી ચિંતામાં વિચાર કરે છે.) આજે મારી આંખ પુરેપુરી ખુલી ગઈ. ડીટેક્ટીવ આત્મામાં અનેક પાપ'ડ અને કાવત્રાં કરી આજ સુધી મેં દળનરો પાપ કર્યાં. મારા પાપના વીંધુ મારા અંતઃકરણને આજ પંદર દિવસથી ડંખી રહ્યા છે. (વિચારમાં પડે છે. હંડો નિસાસો મુકે છે.) એ વિચાર મનમાંથી કાઢી નાખવાનું ઘણું કંઈ છે, પણ પેલા લોક-નામક પ્રાણશંકરનું ભાષણ કાણ જાણે શી રીતે ઉડું પેસી ગયું છે તે નીકળતું જ નથી. જેમ જેમ મનમાંથી કાઢી નાખ્યો તે પ્રયત્ન કંઈ છે તેમ તેમ મન દઢ થતું જાય છે. તકદીર અને જીવનને શરતાં વાર નથી લાગતી. જેતજેતામાં ફરી જાય છે. વ્યભિચાર, ગર્વ, પાપ, પાપ'ડ જેવા દુર્ગુણોમાં દટાઈ ગયેલા પ્રાણશંકર આજે શો ગજબ કરી રહ્યા છે ! જેનાં પગલાં હંમેશાં દારૂના પીઠામાં પડતાં, તેની આજે પાવલીઓ પૂજાય છે. આ બધું સત્સંગતિનું ફળ છે. કહેવાય છે કે:

“કિતમ નરની સંગતિ પારસમણિનો પાસ;
લોદાનું કંચન કરે, આપી કિતમ કિનશ.”

એમનું ચારિત્ર્ય સુધર્યું એમ લોકોને લાગ્યું, એટલે હજારો માણસો એમના ખેલ ઉપર ચારે કોર માથાં ધુણાવી રહ્યાં છે. શક્ત કેવળ સત્સંગતિના જોર ઉપર એમણે લોકો ઉપર સજડ કામું મેળવ્યો છે. એમની સાદી ભાષામાં પણ મહા શક્તિ રહેલી છે. અરે ! થોડા વરસ પહેલાં જુગાર ખેલવા માટે બગીચાઓમાં શરતો પ્રાણુ-શંકર, મોજશોખ અને લહેરૂતમાં મશગુલ રહેવા માટે હોટેલોમાં જઈ ખાટલોને ગટગટાવતો પ્રાણુશંકર, વૈભવ, વિદ્વતા અને આવડતના અધિકારમાં અધ બની ગઈ હતી જઈ ગરીબોનો તિરસ્કાર અને ઠેકઠી કરતો પ્રાણુશંકર, જોતજોતાંમાં પોતાનું ચારિત્ર્ય સુધારી શક્યો ! મારા જેવા જુનામાં જુના અડગ ડીટેક્ટીવના હૈયાને પણ એ પ્રાણુ-શંકરના ભાષણે પરમેવો આણ્યો. (પત્થર ઉપર આંટો સુઈ આંખો મીંચી વિચાર કરે છે; મણીશંકર પ્રવેશ કરે છે.)

મણીશંકર : અમારા ડીટેક્ટીવોના ધંધાને હવે કંઈ મહત્ત્વ આવતું જણાય છે. અમારી ગરજ સરકારને હવે ભાસવા લાગી છે. આ છુપી પોલીસના ધંધામાં આજકાલ જેમ કમાણી વધી, તેમ ચાર ગણી જોખમદારી પણ વધી છે. અમારા ધંધાદારઓનો ખરો ખોરાક તો ફ્રેન્ચ બેરંઓ પાણી ભરતાં હોય ત્યાં, તળાવ ઉપર બેરંઓ ઘૂંટાં હોય ત્યાં, હોટેલોમાં અને દારૂનાં પીંડાંઓમાં ન્યાં ઉલ્લુઓ ભેગા થાય છે ત્યાં. સારે નશાએ હવે તો અમારૂં એક ઠેકાણું ચોર વધ્યું. “આર્યમહિરામંડળ” સ્થાપીને તેના ચાલકોએ તો અમારા ખાતાને માટે સદાવ્રત જ ખુલ્લું મુક્યું હોય તેમ થયું છે. નશાળીઓ નિશાળમાંથી છૂટી ધેર જતા હોય, ત્યારે પણ અમને તેમના ટોળામાંથી ઘણી ખબરો મળે છે. આવા આવા પ્રસંગો સાધીને જો ડીટેક્ટીવ કામ કરે તો રોજ કંઈને કંઈ નવી ખાતમી લેતોજ આવે. ઉપર

જાણવેલે સ્થળે ભેગા થનારાઓ, અને જવાબદારી જાણ્યા સિવાય બકવા કરનાર માણસો, જે હોશિયાર બની જાય તો બિચારા પોલિસ-વાળાઓને બાતમી મેળવવા માટે ધૂળ ફાકવી પડે. અને બાતમી ન મળે એટલે નવી બાતમી કબી કરવાની તકલીફ લેવી પડે. અરે! પણ અમારા પાસા તો પોઆર છે. પેલા ભાખણીઆઓની નજર આ તરફ નથી પડી, નહિ તો શોરબકોર મચાવી ભાખણો કરી લોકોને ઉંધુંચતું સમજાવી એ બધાંએ સ્થળો અમારે માટે નકામાં કરી મૂકે. પ્રભુ એમને તાગડે નથી એટલુંજ અમારું ભાગ્ય! આજે મહિરામંડળમાંથી કંઈ નવી ખબર મળશે ખરી. વિલાયતથી પાછા આવેલા ભામટાઓ બહુ ઉપદ્રવ કરે છે. ચંદ્રકાન્તની કંઈપણ વાત રમણચંદ્ર દારૂની ધેનમાં બોલશે તો ખરોજ. હવે હું મહિરામંડળમાંજ જાઉં. (જવા લાગે છે. પથરને જોઈ) અરે! પણ આ પથર ઉપર તો હીરાશંકરકાકા સૂતા છે. કંઈ મનસુબો કરી રહ્યા છે. કોઈનું કાટલું કરવાનું હશે, સાંભળીએ તો ખરા એ શું બોલે છે ને.

હીરાશંકર: બસ, હવે ઝાઝો વિચાર શો? જીવનને પલટાવી નાખવુંજ જોઈએ. અનેક પ્રકારનાં પાપી કૃત્યો કરતાં કરતાં કાળાનાં ઘોળાં થઈ ગયાં. આ પાપી પેટ બાળવાને માટે આ હીરાશંકરે—અરે! શી રીતે કહું? આ પથરાશંકરે, અનેક નિરપરાધીઓને બંદીમાં સડાવ્યા. બાલ્યવચ્ચાંઓને મુખી કરવા, ધનના ઢગલા સર કરવા માટે ધણીનાં રાલતાં ઘર ભગાવ્યાં. જુદું મનાવી ખોટો ગુન્હો સાબિત કરાવી પગાર વધારી લેવાની લ્હાવથી અનેક અબળાઓ ઉપર અત્યાચાર કરાવ્યા. મારા પાપનું સરવૈયું કાઢતાં તો હું ગાંડોજ બની જઈશ. મફત મારી ખાવાની મારી દાનવની આડે જે જે આવ્યા તેમના પર ખોટા ખોટા બનાવટી અને તર્કી રિપોર્ટો કરી મેં જસાવ્યા. એમના દેશભક્તિના પવિત્ર ભાવણોમાં મેં દેવપુલ્કિથી રાજદ્રોહ ઉમેર્યો. અમત વેર લેવાના ઇશદાથી જુદું ઉભું કરી, એને જુડથી શણગારી, સાચાસી

ભાસ કરાવવાની કળા તો પ્રભુએ અમારામાં જ મુકી છે. એટલે મેં એવાં કામતો ખૂબ કર્યા છે. મેં અત્યાચાર કર્યા છે, પાપ કર્યું છે, દેશદ્રોહ કર્યો છે! શું હવે મારી બાકીની જીંદગીમાં મારે હાથે થએલાં ભયંકર પાપો ધોવાઈ જાય એવાં સુકૃત્યો, મારાથી નહિ થાય? (વિચાર કરે છે.)

મણીશંકર: કાકા તો કંઈ ચપક્યા લાગે છે. એમનો શો દોષ? ઉમર વધતી જાય તેમ બુદ્ધિ નાસતી જાય. હવે સાંડે વરસે કાકાને રામજીમંદિર સૂળ્યું છે.

હીરાશંકર: પ્રાણશંકરનો જીવતો જનગતો દાખલો મારી નજર આગળ છે તો મારે શા માટે નિરાશ થવું જોઈએ? આજની આ ઘડી હીરાશંકરની જીંદગીમાં ક્રાંતિ કરનારી ઘડી છે. આજની આ પળ આ પાપીને પાપમુક્ત કરનારી છે. આજનો દિવસ મારી જીંદગીમાં અત્યંત મહત્ત્વનો છે. થયું, નિશ્ચય થયો. હવે આજથી હું ભારત-માતાનો ખરો સંતાન થયો. આજથી હું દેશનો કેપૂત મટી ગયો. પ્રભુ! મારે હાથે દેશમેવાનાં અનેક સારાં કામો કરાવ. મેં કરેલાં ઘોર પાપમાંથી છૂટવાને માટે દેહદંડ તરીકે મારા ઉપર, હે દીનદયાળ! તું મદાભારત સંકટો નાખ. કૃપાળુ! તું પતિતપાવન છે. આ પતિત ઉપર અનેક કાંટો નાખી પાવન કર. સર્વે અડચણો, આજ્ઞા, સંકટો, કષ્ટ અને દુઃખ હસતે મ્હોંડે સહન કરવાની શક્તિ પ્રભુ! મારામાં મુક. હે ભક્તવત્સલ ભગવાન! આજની મારી આ ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા તું સફળ કર.

મણીશંકર: (વિસ્મય પામી) આ હું શું સાંભળું છું! આ તો ગજબ કહેવાય. જો હીરાશંકરકાકાને આવી અવળી બુદ્ધિ થાય તો તો અમારા ખાતાની પોલ બહાર પડીજ સમજવી.

હીરાશંકર: છૂપી પોલિસમાં રહીને પણ જેમણે અસત્ય નથી કર્યું તેમને હું જરૂર પૂજ્ય માનીશ. છૂપી પોલિસની નોકરી જો બરાબર સત્યથી માણસ કરે, તો વાલું પુણ્યનું કામ કરી શકાય. છૂપી

પેલિસનો વીર સત્યનો ત્યાગ ન કરે તો દેશનો ખેડો પાર પાડી શકે. પણ એવા ઉંચા દિલના માણસો ક્યાં છે ? એ ઉંચું ખમીર ક્યાં છે ? એ ઉંચી ભાવના ક્યાં છે ? અમે તો નીચ કુલાંગાર દેશદ્રોહી નીવડ્યા છીએ. દેશદ્રોહ જેવું મહાપાપ આ જમાનામાં દુનિયામાં પીળું કોઇ નથી. દેશની ભવિષ્યની પ્રગતિ અને અમારાં બાળપણ્યાંઓને સુખી કરવા માટે મથન કરનારનાં મૂળ ઉખેડી નાખવાનું મહાપાતક અમારે ડીટેક્ટીવોને હાથે થાય છે. જેમ નિર્દોષ પ્રાણીઓનો વધ કરતાં કસાઇના હૈયાને આંચકો નથી આવતો, તેમ નિર્દોષ માણસોને અમારા પ્રમેશન અને પૈસા માટે રૈંસી નાખતાં અમારા હૈયાને આંચકો નથી લાગતો. પ્રભુ ! મને ખરો માર્ગ બતાવ.

મણીશંકર : કાકા ! શા મનસુબા ચલાવી રહ્યા છો ? તમે કહો કે ના કહો પણ મેં સઘળું જાણ્યું છે. કાકા ! તમે અમારા જેવા બધાને શું આ ખાતું છોડાવવા કહો છો ? આ ખાતાની શું દેશને જરૂર નથી ?

હીરાશંકર : ભાઇ ! જરૂર કેમ નથી ? તમે ખાતું ન છોડો, પણ ખાતામાં રહી દેશને સુખી કરવાનાં કૃત્યો કરો. જુહા રીપોર્ટ ન કરો. ખોટી ન્યાડીચુગલીથી દૂર રહી, દેશભક્તોની સેવા ઉઠાવો, અને દેશની ચડતી કરવામાં તમારી સેવાનો ફાળો આપો. મણીશંકર, તારા જેવા ઉમંગીને તો મારે ઘણું કહેવાનું છે. તું નોકરીમાં રહી દેશસેવા બજાવી શકીશ, એવી યુક્તિ હું બતાવીશ. ચાલ, હવે ઘેર જઈને વાત કરીશ. દેશની ઉન્નતિ માટે ઘટિત કરવા માટે દરેક ડીટેક્ટીવના હૈયામાં પ્રભુ, પ્રેરણા કર !

(બંને જાય છે.)

પ્રવેશ ચોથો

સ્થળ:—આર્યમહિરામ'ડળ.

પાત્રો:—હુસેન, શાસ્ત્રી, ખુદાખાન, રમણચંદ્ર, ભ્રમણ વગેરે.

હુસેન: રમણચંદ્રસાખ, આપ થોડી લિજીએ. નહિ, મેરી કસમ, એહી તો લેનાહી ચાહીએ.

રમણ: હુસેન, હવે મને નથી જોઈતી. ખસ, ખૂબ થઈ, હવે નહિ.

શાસ્ત્રી: વાહ, રમણભાઈ વાહ. તમારાથી ના કેમ કહેવાય ? આ શી વાત છે, તમારા જેવાને એક બે બાટલીના શરબાર છે ? તમારે તો થોડી લેવીજ પડશે.

રમણ: (બેઠાં બેઠાં ઝોમાં ખાય છે.) અરે ! મને તો ખૂબ-માફક-સર થઈ છે. ખૂબ ચઢ્યો છે. થોડી ચઢી છે, ચઢી છે, ચઢી છે. નથી ચઢી-નથી ચઢી. હવે ખસ-હવે ખસ. ના, ના, ખસ.

ખુદાખાન: નહિ, રમણસાખ, એ નહિ ચલતેકા. આપ અગર એસા કરો તો જલસેકા રંગ બિગડ કર બેરંગ હો જાયગા.

ખાધુસાહેબ: લો, લો, હવે જરા તો લો. થોડી તો લો, એમ ન ચાલે, સમજ્યા ? આવતી કાલે તો તમને તમારી સનદ પાછી

મળવાની, અને આજથીજ આવું મંદુ કામ કેમ ? આવું દીલું કામ નહિ ચાલે, સમજ્યા ? શુકલપક્ષના ચંદ્રની મારક આપણી ટેવનો તો વિકાસજ થવો જોઈએ.

રાવસાહેબ : રમણચંદ્રભાઈ, તમે અમને તો અમારા સગા ભાઈ જેવા અને અમારૂં કહેવું તમે નહિ માનો ? અમારી ખાતર તો એક પ્યાલો વધારે હુકાવો. અહ, બસ હુકાવો. એમાં વિચાર શો ? અમને ના પાડી, અમારૂં અપમાન કરો, તો તો દુનિયાનો છેડો આવ્યોજ સમજો.

રમણ : હીક ત્યારે, તમારા બધાનો આગ્રહ માથે ચઢાવું છું. હુ-સેન, ઓ હુસેન ? પ્યારા હુસેન, જીવગન હુસેન, લાવ, એક પ્યાલો લાવ. બસ, હવે વધારે નહિ. આ છેલ્લોજ પ્યાલો. આ એકજ પ્યાલો. હવે નહિ, બસ, એકજ પ્યાલો. (પીએ છે.)

શાસ્ત્રી : ઓહો ! રમણભાઈ એયજ કે ? બસ. અમે તો તમારા ખરા દોસ્ત છતાં પેલા હુસેનનું માન, અને અમારૂં માન તમારી પાસે નહિ કેમ ? હુસેનના હાથથી એક પ્યાલો તો મારે હાથે નહિ ? ના. બસ, આ એકજ પ્યાલો. વધારે નહિ. પીઓ હં. આ એકજ પ્યાલો. (પાય છે.)

રમણભાઈ, તમારા ખરા દોસ્ત તો અમે. તમારી ખરી વખતે તો તમને અમે કામ લાગ્યા; અને તમારી સાથે દોસ્તીનો હક રાખનારાઓ તો તમને એવકા નીવડ્યા. તમારી સનદ ગયાથી તમે દાંર પીવાનું શરૂ કર્યું છે, એમ તમારા નામથી ખૂબો પાડવા લાગ્યા. આતો એમણે મિત્રદ્રોહ કર્યો, એાખ્ખો મિત્રદ્રોહ !

ખુદાખક્ષ : અબ કલ તો તુમકું સનદ મિલ જાયગી. સનદ મિલે પીછે તુમ ઉનકું જવાબ દેના. લિજીએ ઔર એરે યાર, એક નિવાલા ! (પાય છે.) વાહ, વાહ ? એરે યાર, તેરી તો દોસ્તી ખરી

મીઠી હૈ, મીઠી, બોલ યાર, તું બડા બાંકા હૈ. તું 'ઓ બદમાસોંકુ જવાબ દેગા યા નહિ? જવાબ તો દેના ચાલીએ.

રમણુ: ખાનસાહેબ, મારા યારો, દોસ્તો, મારા હૈયાના દાર-કલેજાં, તમે કેમ ગભરાઓ છો? હું એમને બરોબર સીધા કરીશ. અરે, એકલો જવાબ શું? હું તો એમની ખાસડાથી પૂજા કરીશ. દરમખોરો બહુ શટચા છે.

ભ્રમણુ: નહિ, નહિ. સાહેબ, એમ શબ્દોથી અને ગાળોથી એ પાંસરા થાય એમ નથી. એમનું જો નાકજ કાપવું હોય તો કાલે દાર પીને જ કોર્ટમાં હાજર થાઓ. પછી જુઓ મજા. એ દરમખોરો તો હીલાદસ થઈ જશે. કેમ ખાનસાહેબ, કેવી યુક્તિ? હવે ગાળો દેવાનો કાળ વહી ગયો છે. બોલવાનો વખત નથી. કૃતિ કરી બતાવો એટલે દુશ્મન નાસવાજ લાગશે. આ કેવી મજા! કેવી મજા!

રમણુ: (ઝેંકાં ખાતો) આનો મજા કેવી મજેદાર! ખરેખરી યાર, મારા સ્નેહી સરદાર, આતો મજા કેવી મજેદાર! મજેદાર, મજેદાર! (બકવા લાગે છે.) હા, હું દાર પીને કચેરીમાં જઈશકું છું. કાલે દાર પીને કચેરીમાં જઈશ અને પગમાંનું કાઢીને લાથમાં લઈશ. એ દરમખોરો માટે હિંમત છે મારી. હું હિંમતખાજ છું. અને પછી કેવી મજા! મજેદાર! મારા હૈયાના દાર, વાહ-વાહ-વાહ.

પીપાલુ: ત્યારે જરૂર દાર પીનેજ જજો, કોર્ટમાં.

રાવસાહેબ: તમે એમને સગા બાઈ જેવા, તમારે માટે એમ પ્રાણ પાથરીશું. તમે દાર પીનેજ જજો કોર્ટમાં. તેમ કરવામાં સનદ હંમેશની રદ થાય તોપણ વાંધો નહિ. તમે કહેશો તેવી નોકરી તમને અપાવીશું. લો આ વચન. તમને જોઈએ તે વખતે તમે માગશો તેટલી મોટી નેમ્કરી તમને અપાવા માટેનું, લો આ વચન, બાકિસાહેબ, આપુ સાહેબ, આપ જણ એમને વચન આપો. (બધાં વચન આપે છે.)

શાસ્ત્રી: બુઝો, રમણભાઈ, હવે પાછી પાની કરવાની નહિ !

“ આગે પગ તો પત રહે, પીછે પગ પત જાય. ”

રમણ: (બકે છે.) પાછી પાની કરવાની મને દિંમત નથી! હું દારૂ પીને કોરટમાં જવા તૈયાર છું. દારૂ પેસો છે, દારૂ સનદ છે, દારૂ કોરટ છે, દારૂ જજન છે, હું દારૂ છું, દારૂ મારી છે...મ...મા...આ...રી.

ખુદાબક્ષ: જખતો દોસ્તો ઐસાદી કરેંગે. કલ કોરટકા બખત હોવે તખતક યહાં પીતે બેડેંગે, ઓરે હમ સખ તુમકુ છોડનેક કોરટમાં આયેંગે.

શાસ્ત્રી: વાહ, બહુજ ઉત્તમ કલ્પના. મિયાંભાઈનું બેજું કંઈ જેવું તેવું છે ! દોસ્ત ખુદાબક્ષ ! તું તો આ મંડળનું એક રતન છે, રતન. તું ના હોય તો મંડળની શોભા જતી રહે. લોકોના ભલા માટે ખુદાએ તને મંડળને બક્ષ્યો તેથીજ તારું નામ તારી ફાઈએ ખુદાબક્ષ પાડ્યું, નહિ યાર ?

પીપાણ: ખુદાબક્ષની ફાઈના માનમાં આ મંડળના દરેક સભા-સદે હમણાંજ દારૂ પીવો. મારી દરખાસ્ત છે. એકજ પ્યાલો બધાએ, એકજ પ્યાલો; લાવો, એકજ પ્યાલો.

રમણ: અરે હુસેન, ખુદાબક્ષની ફાઈને નામે સાહેબને આપ એક પ્યાલો. સાહેબ, આ એકજ પ્યાલો.

રમણ: યાર ? હવે નહિ. હું બેશુદ્ધ થઈ જઈશ. નહિ, હવે નહિ, મને ન આપો.

પીપાણ: અરે ! તમે બેશુદ્ધ થશો તો અમે તમારા દોસ્ત, અમે તમારી સાથે મરીશું. અમે પણ બેશુદ્ધ થઈશું. ત્રણશુદ્ધ થઈશું. ચારશુદ્ધ થઈશું. પણ તમને પાઈશું, લો આ એકજ પ્યાલો.

રમણ: (ખૂબ ચઢે છે, બકે છે.) ના, ના, હવે નહિ. આ તો કેવી મજા ? મજેદાર. મને દિંમત છે. હું વધારે પીશ, પીશ, બસ.

પીશ. લાવ, લાવ, દારૂ લાવ, ખુદાબક્ષની ફેઈ લાવ. બંધું લાવ, પીશ, પીશ, અરે પીશ !

ભ્રમણુ : (ચઢે છે, બેઠે છે.) સાહેબ, આ હવે એકજ પ્યાલો લો. લો, હવે આ છેલ્લો છેલ્લો લો. પ્યાલો લો. એકજ પ્યાલો લો.

(પ્યાલો પીએ છે, રમણુ બેથઈ પડે છે. ચંદ્રકાન્ત અને ભગીરથ એક બાજુએ આવી ઉભા રહે છે.)

ચંદ્રકાન્ત : (ભગીરથને એક બાજુએ) થોડીવાર આપણે અહીંજ બાજુએ ઉભા રહીશું, અને બરોબર રંગ જનમશે એટલે આપણે શામિલ થઈ જઈશું.

ભગીરથ : આપણે જરા મોડા આવ્યા. (બાજુએ ઉભા રહે છે.)

સોમાભાઈ : (મોટેથી રહે છે.) પીપાણ, ઓ પીપાણ, અહીં આવો રે, ઓ પીપાણ. હાય-હાય રે. પીપાણ. (પીપાણને ગળે વળગી રહે છે.)

પીપાણ : અરે સોમા, આમ રહે છે કેમ ?

સોમાભાઈ : મને તો ખૂબ ચઢી છે. ખૂબ ચઢી છે. પીપાણ ઉપર ચઢી છે. મારા ઉપર ચઢી છે. દારૂ-મદિરા. ઓ મારા પીપાણ રે, હાય હાયરે પીપાણ. ચઢી છે.

પીપાણ : સાળા, તેને હું શું કહું ? તને ચઢી છે તે બોલ તારા. હું શું કહું ?

સોમાભાઈ : મને વધારે પીવાડ.

પીપાણ : લે ત્યારે, પી વધારે. હવે તો એકજ પ્યાલો.

સોમાભાઈ : (પીએ છે.) મને વધારે ચઢતો નથી. નથી ચઢતો મને વધારે. મને ચઢતો નથી તેથી શું કહું મારા પીપાણભાઈ ?

પીપાણ : તમને ના ચઢતો હોય તો વધારે પીઓ અને મરે મારા સોમાભાઈ.

ચંદ્રકાન્ત: ભગીરથ, જુઓ આ મહિરાભકતોની લીલા ! તમે બહુ આશ્ચર્ય અને વિસ્મયથી ક્યારના મારી સામે જુઓ છો નહિ ? હવે તમારી આગળ બધા ખુલાસો કરું. એક ખાસ કારણને ક્ષીધિ તમારી સાથે તે વખતે હું જુહું બોલ્યો. મને માફ કરજો. હું મધપી નથી. મારો પરમાપ્રય મિત્ર, જે આ નગરની શોભા અને મારા જેવા દુઃખીના જીવનનો આધાર, તે મારા આ કમનશીબ, હતભાગી રમણચંદ્રને હું અહીંથી પાછો લઈ જવા માટે તમારી સાથે આવ્યો છું. તમને મેં કસાવ્યા તેની ક્ષમા કરો. મારા પરમાપ્રય મિત્રની આવી દુર્દશા ! આ જેવાનું વિધિએ શા માટે મારા નશીબમાં લખ્યું. ? અમો સેંકડોને શિખામણ આપનારો, શાણો, હજારોને હથેલીમાં રમાડનાર હિંમતવાળો હીરો, લાખોની લ્હાય બોલાવવા હંમેશ તત્પર રહેતો મારો લાડીસો, આજે આ “મહિરામંડળ” માં મધપી થઈને બેથુદ્ધ પડ્યો છે ! પ્રભુ આવો ચિતાર બતાવવા કરતાં તેં મારી આંખો ફોડી નાખી હોત તો હું વધારે સુખી હોત. (બંને દિલગીરીમાં હેભા રહે છે.)

સોમાભાઈ: દારૂ એ ખરાબ ચીજ છે. દારૂ એ દરિદ્રતા છે. દારૂ ખરો છે. દારૂ દુઃખનું મૂળ છે, સંકટનું શળ છે.

પીપાણ: સોમાભાઈ, આ શું બકો છો ? કંઈ ખાન છે કે નહિ ? અમૃતની નિંદા ? દારૂ તો પૃથ્વી ઉપરનું અમૃત છે.

સોમાભાઈ: હું ચળવળ કરું છું. હું હિલચાલ કરું છું. હું મધપાનનિષેધ કરું છું. હું પીડા ઉપર પહેરો ભરું છું. હું સભામાં બાવળુ કરું છું.

પીપાણ: અરે પાપી, મધનો નિષેધ કરનાર, મધનું પાન કર. દારૂ પીશો તો સુખી થશો.

સોમાભાઈ: (બકે છે.) ભાઈઓ, દારૂ પીતા નહિ, દારૂ તો માઠો લાગે છે. દારૂ તો કલાલનો પિશાબ છે. પીશો તો મરશો રે ભાઈ !

પીપાણ: સોમાભાઈ તમે તો બકવા લાગ્યા હવે. જાના રહો. દારૂની નિંદા કરશો તો નરકમાં પડશો.

સોમાભાઈ: દાર અશુદ્ધ છે. દાર ગરીબ છે. દાર ગટરનું ગંધાતું પાણી છે, હે મારા ભાઈઓ! મારે દાર કદી ના પીનારે, ઓ ગા...મ...ડી...ઓ...ઓ.....

શાસ્ત્રીજી: બેવકૂફ, શું બકી રહ્યો છે? બંગીની માફક ગામમાં સાફ પાડવા નીકળ્યો જાણે? દાર તો શુદ્ધ છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—
तीर्थोदकं च वह्निश्च नान्यतः शुद्धिमर्हतः । વહેતું પાણી અને અગ્નિ એ તો જાતેજ શુદ્ધ અને પવિત્ર. દારનો પ્રચંડ ધોધ ચારે બંડમાં વહી રહ્યો છે. અને તેના પેટમાં આમ છે એટલે દાર તો બમણો શુદ્ધ અને બમણો પવિત્ર છે. એ બમણો પવિત્ર છે મારેજ અને ‘બેવડો’ નામ આપ્યું છે. પવિત્રતા વધારવી હોય તો તેને બમણો પીવો.

સોમાભાઈ: દાર અધર્મ છે. ધર્મથી દાર પીવાની બંધી છે.

શાસ્ત્રીજી: ધર્મથી બંધી તો નથીજ પણ છે એમ માનો તો પણ તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત રહેલું છે. રાત્રે દાર પીને સવારે બ્રાહ્મણને એક કાંસાનો કકડો આપી દીધો કે થયું! હવે જો તું મ્હોડું નહિ બંધ કરે, તો પ્રાયશ્ચિત્ત તારે ભોગવવું પડશે.

રામજી: (બકે છે.) અરે, દારથી તો અંદર અંદર કજીઆ થાય છે. કુસંપને ઘરમાં ધાણનારી મદિરા મા છે. તે તમારી મા છે. દાર પીનારાઓની મા છે. સાંભળજો. ઓ ગામડી...ઈ...ઓ.....

પીપાજી: રામજી, હવે જો દારની નિંદા કરશો, તો હું તમારો બોધરો થૂંસી ખાઈશ. દારના મદત્તા તમે નથી જાણી હજી? અરે, દારના દરબારમાં તો આગ અને પાણી એ બંને સાથે રહે છે. પાણીના પેટમાં આગ ખરાઈ બેસે છે. બોલો આવું દૈતક બીજે કંઈ નજરે પડે છે?

(પીપાજી અને સોમાભાઈ એકબીજાને ગળે વળગી ખૂબ રડે છે.)

અંકાન્ત: ભગીરથ, પ્રેમભંગથી સંચાર થએલા પ્રધ્વાતાપનો અમિ દારવા માટે આપને આ દારના પીઠા સિવાય બીજો ક્યાંયે સ્થાન ન મળ્યું ? શિવ ! શિવ ! પ્રભુ, દેશની આ દશા !

ખુદાબક્ષ: અરે પીપાળ, તુ ક્યું રોતા હય ? રોનેકા કામ તો હમારા હૈ. બાત કરને મેં હમ તો રાગ્ન હૈ. કામ કરને કે બખ્ત રોતા હય ? રોનેકા હમારા કામ તુમ ક્યું કરને હો ? રામજી, તુ બી રોને લગા ? બસ રોના. મેં બી રોતા હું. કુંવરજી કાકા કે નામ પે મેં બી રોતા હું. (રડવા લાગે છે.)

રામજી: હું તો રડું છું એટલા માટે કે દારના બધા લાભ મરહો ખાટી ગય છે. મરહો એકલપેટા છે. સ્ત્રીઓને એ લાભ નથી ખાટવા દેતા. માટે સ્ત્રીઓને છયોક દાર પીતી કરવી જોઈએ. સુંધારકોએ આ કામ અરધું પડતું મૂક્યું છે. ઓ મારી બહેનો, તમારે માટે રડું છું. (ખૂબ રડે છે.)

પીપાળ: હવે, જરા ઠીક બોલવા લાગ્યો. ડાચો થયો ખરો.

શાસ્ત્રીજી: (ખાલો પીને.) સુંધારકો ઉપર તો મારો ખાસ આક્ષેપ છે. સુંધારાના નામથી એ સુંધારકો તો અધર્મ કરવા લાગ્યા છે. ધર્મ ઉપર ઘાડ એ લોકો લાવ્યા છે. એ તો સગવડીઓ સમાજ છે. એ અમને નથી જોઈતો. સુંધારાને બહાને તમે કાલે દાર પીઓ તો કેમ ચાલે ? ધર્મ-શાસ્ત્રથી માંસાહારની બંધી છે. તમે સુંધારાના નામે માંસ ખાશો, તો કેમ ચાલશે ? હુસેન, ભાઈ હુસેન, જરા મટન લાવ. (ખાવા લાગે છે.) તમે એમ કરશો તો અમે સુંધારકોને દોષ દઈશું. અમારા ધર્મને ડુબાડનારા કહીશું, ધર્મભ્રષ્ટ કહીશું. આગરકરને અમે વખોડીએ છીએ તેનું કારણ આજ છે. તિલકને માટે તો અમને માન છે. સુંધારાના નામથી તમે કાલે ટેડલંગીને અડકશો, તો તે અમને નહિ ગમે. કશના, ઓ કશના, મને પાણી પા. (પીએ છે.)

ગાંધીને અમે વખોડીએ છીએ, તેનું કારણ આજ છે. માલવિયને માટે તો અમને માન છે.

પીપાણ: તિલક માટે તમને માન છે, તો તમે શાસ્ત્રીકોકે એમની ગીતારહસ્યની કુથલી કરવા કેમ મંડી પડ્યા છો ?

શાસ્ત્રીજી: કેમ ના કરીએ ? ગીતારહસ્યમાં તો નિલકે શંકરાચાર્યને છેડ્યા છે. સનાતન ધર્મ ઉપર ધા કર્યો છે.

પ્રુદાબક્ષ: લિખોગે પટોગે તો હોગે ખરાબ,
દાર • પીવોગે તો હોગે નવાબ;
ગુસ્સને ચમનમેં વો ખુલ્લખુલ જનાબ ?
જમી આરમાંપે પ્રુદા હૈ શરાબ.

એ સચખાત હૈ. શાસ્ત્રી કહેતા હૈ એ ખાત સચ હૈ. એસાજ હોના ચાહીએ.

શાસ્ત્રીજી: •શાખાસ. પ્રુદાબક્ષ આજ તો તે સનાતન ધર્મને મદદ કરી. (તેને બેટ છે.) બાઈ, મારી પાઘડી તું લે. તારી ટોપી મને આપ. (બદલો કરે છે.) અરે, મારી ચોટલી કોઈ પ્રુદાબક્ષને ચોંટાડો, હું એની દાદી લઉં છું. હિંદુમુસલમાનની ખરી એકતા તો આપણેજ કરી.

અંકકાન્ત: અરે, આજે આ હું શું સાંભળું છું ? મારી નજર આગળ આ હું શું જોઈ રહ્યા છું ? અરે ભરતખંડ, તારી આ દશા ! જે દેશમાં રાજ, પ્રજનાં વ્યસનોનો તોડનાર અને દુર્ગુણોને દૂર કરનાર મટી મદિરાનો, ભાંગનો, ગાંગનો વેપારી બને; જે દેશમાં દારૂની દલાલીમાંથી પ્રજા કેળવાય તે દેશની દશા આથી વધારે બગડે પણ સુધરવાની નહિજ. ભરતખંડનું ગૌરવ સાચવવા માટે જે વીરપુરૂષો આ લોક છોડી આદારમાંના તારા બની આજે આભમાં ચમકી રહ્યા છે, તે મૃતઆત્માઓ ! જો આ દેખાવ ઉપર નજર નાખે તો જરૂર રક્તનો વસ્સાદ વરસે. અરેરે ભગીરથ ! સંસ્કારથી પવિત્ર યાને પોતપોતાના

ધર્મ માટે ઉભું થએલું પહેલાંના હિંદુમુસલમાનો વચ્ચેનું લાડવેર પણ આ નરપશુઓના સ્તેલ અને આવી હિંદુમુસલમાનએકતા કરતાં વધારે આનંદદાયક અને બંનેને માનભરેલું હતું. હરહર ! ક્યાં તે યોગ્યતાવાળો ગીતારહસ્યનો મંથ ? ક્યાં જગદ્ગુરુ શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યજી ? ક્યાં મહાન્ સનાતન ધર્મ અને ક્યાં આ રૌરવ નરકમાંના કીટકો ? ક્યાં સમાજભક્ત આગરકર, અને ક્યાં લોકમાન્ય તિલક ? ક્યાં મહાત્મા ગાંધીજી, અને ક્યાં માનનીય માલવિયજી ? એ મહાન પુરૂષોના પરસ્પર વિરોધ અને પ્રમાણિક મનભેદ, એ તો આકાશમાં ચમકનારા નક્ષત્રોની સરતો છે. તમારા મારા જેવા પામરોએ તો પોતાને સ્થા-
નેથીજ એ સરત જોવી ઘટે. એ મહાન પુરૂષોનાં ચારિત્ર, વિદ્વત્તા અને પરાક્રમના તેજ વડે આપણે આપણો માર્ગ શોધી લેવો એજ આપણા જેવા ક્ષુદ્રક જીવોને ઘટે. પૂજ્ય અને વંદનીય વિદ્વાન કર્મકાંડી બ્રાહ્મણોએ પણ સંધ્યાના ચોવીસ નામની સાથે તિલક-ગાંધી-આગ-
રકર અને માલવિયાજીનાં નામોનો ઉમેરો કરવો. ક્યાં એ પ્રાતઃસ્મરણીય પૂજ્ય નામો, અને ક્યાં આ અધર્મીઓની અપવિત્ર જીવ્હા ? ભગીરથ તું જો તો ખરો, આ કંગાલોનો ગલીચ દેખાવ ? ભગીરથ, ભગીરથ, હદ થઈ, હવે બસ થયું એ જોવાનું.

ભગીરથ : ડાકટરસાહેબ, હું શરમાઉં છું. પણ હું તમને સાચી વાત કહું છું, કેટલોજ પીવામાં હું શરઆતથીજ હોઉં છું. તેથી આ અત્યંત નીચ અને નિંદ્ય પ્રકાર કોઈપણ દિવસે મારા ધ્યાનમાં નથી આવ્યો.

ચંદ્રકાન્ત : ભગીરથ ! જુવો આ મુડદાંઓ તરફ. એમની સાથે તમે દારૂ પીને બેસો છો. અરે ? એવાઓની જોડે આખરે તમે તમારું પાનું પાડ્યું ! આ અધર્મીઓના હારમાં તમે આવી બેસા ! આ કલ-
ભાગી ભગીરથ ! તું તાજ લોહીનો તરણ છે. તારી ખુદી તીવ્ર છે. તારૂં અતઃકરણ ઉચું છે. તારા રોમે રોમ જીવતા છે. તારી આંખમાં

હજી ખાનદાની દેખાય છે. તારા મ્હેં પરના તેજથી આશાના અંકુરો
 ફુટે છે, અને તેથીજ તારે માટે મારો આત્મા દુભાય છે. તારા ઉપર મને જે
 પ્રેમ થયો છે તેજ મને તને કડવી પણ સાચી વાત કહેવાની ધરજ પાડે છે.
 સંસારમાં તારો પ્રેમભંગ થયો તેથી તે આ દારૂના વ્યસનનો સ્વીકાર કર્યો!
 અરેરે ભગીરથ ? આ ઓગણીસ સો મૈલ પહોળો અને અદ્વારસો માઇલ
 લાંબો-નાના પ્રકારની આપદાથી ભરેલો-હજારો પીડાથી હેરાન થયેલો,
 ગુલામીની બેડીથી જકડાએલો તારો સ્વદેશ, તેત્રી પકરોડ દયાજનક ચીસોથી
 મદદ માટે તને ખૂસો પાડી રહ્યો છે. અરે ! તારી જન્મભૂમિની આવી
 દશા હોવા છતાં, પ્રેમભંગથી થયેલું તારું નિરાશ જીવન વ્યતિત કરવા
 માટે તને દારૂ સિવાય બીજો માર્ગજ ન જડ્યો કેમ ? અત્યંત અવ-
 નતાવસ્થામાં, અત્યંત આપહકાળમાં તારી માતૃભૂમિની-જન્મભૂમિની
 ઉત્તમ સેવા કરવા માટે આવાં પ્રેમભંગે સ્વાર્થના સંસારમાંથી તને છૂટો
 કરી, માતૃસેવાની તને સુંદર તક આપી તે માટે ભાગ્યશાળી ભગીરથ,
 આનંદથી ભગવાનનો પાડ માનવાને બદલે તેં કાયર બની મદિરનો સ્વીકાર
 કર્યો ? મદપી બની આ નરપશુની માફક પતિત થયો ? પવિત્ર અને પ્રિયતમ
 ચીજને સંકટ વખતે સહાય કરવાની ઉત્તમ યાને સોનેરી તક પૂર્વ જન્મના
 સખજ પુણ્ય સિવાય કોઈ પણ પ્રાણીને મળતી નથી. ભગીરથ ! ભગીરથ !
 તું સાબળ. પતિતોના ઉદ્ધારને માટે, સાધુઓના સંરક્ષણને માટે
 વારંવાર અવતાર ધારણ કરવાનો મોહ ખુદ ભગવાનને પણ હોય છે.
 ભગીરથ ! દીન-દીન-પંગુ-અનાથ એવી આપણી આ ભારતમાતા,
 દેશના યુવકોના-તરુણોના તાજ અહેરા તરફ આશાથી નિહાળી રહી
 છે. પાણિગૃહણ વગરનો તારો ખાલી હાથ, એ જૂલા પડેલા ભાઈ !
 જન્મદાત્રિ સ્ત્રીજાત, હિંદમાતા-ભારતમૈયા-ગુલામીમાં જકડાઈ છે.
 લાખો નિરક્ષર ભારતીય સંતાન જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે ભટકી રહ્યાં છે. લગ-
 ભગ છ કરોડ બિચારાં માણસો ફક્ત હસ્તસ્પર્શ માટે દીન વદને વાટ
 બેઠાં રહ્યાં છે. એમાંથી કેઈને પણ તું તારા હાથનો ટેકો આપ.

ભગીરથ: ચંદ્રકાન્ત! આ ભગીરથને પૂનર્જન્મ દેનારાઓ પરમેશ્વર! હું અન્નણુ છું, રસ્તો ભૂલ્યો છું. હવેથી આપ મારા માર્ગદર્શક બનેા. આજથી આ ભગીરથ ભારતમાતાનો દાસાનુદાસ બન્યો.

શાસ્ત્રી: ભગીરથ, શી ગડબડ મચાવી છે? બ્રમણ, ભગીરથને આપો, અને આગ્રહ કરીને આપો. (બ્રમણ પ્યાલો ધરે છે.)

ભગીરથ: મિત્રો, મારે માટે હવે તસ્દી લેતા નહિ. ધાગું થયું. આજ સુધી ધાગું કર્યું. આજથી આ ભગીરથને તમારો અને તમારી મહિરાનો બહિષ્કાર છે.

શાસ્ત્રી: ભગીરથ, શું આ બકે છે? આકરી પ્રતિજ્ઞા શું કામ લે છે? તે તોડ્યા સિવાય ચાલવાનું જ નથી.

બ્રમણ: અરે ભગીરથ! આજે વધારે નહિ તો મિત્રોના માન ખાતર રક્ત એકજ પ્યાલો. બસ વધારે નહિ; આ એકજ પ્યાલો. લો, બસ પીઓ, આ એકજ પ્યાલો.

ભગીરથ: (પ્યાલો જમીન ઉપર ફેંકી) ઓ એકજ પ્યાલો, આજથીજ તારો બહિષ્કાર, તારે નામે સ્નાન. મહિરા આજથી હરામ છે. દારૂ આજથી હરામ છે.

અંક ૩ નો

પ્રવેશ ૧ લો

સ્થળ:—રમાવિલાસ

પાત્રો:—રમા, વિનયા, કમળા, અરવિંદ.

રમા: (ખોળામાં સુવાડી અરવિંદને દૂધ પાય છે.) વિનયા! બ્રહેન જોયું. જુઓ આ તમારો અરવિંદ કેટલું તોશન કરે છે તે જરા પણ જાપતોજ નથી. ઉંધીને ઉઠ્યો કે ચઢ્યો પાછો તોફાને. ઉંધે છે એટલી વારજ જરા શાંત હોય છે. (અરવિંદ લાતો હાથાળી દૂધ મ્હોંમાંથી બહાર કાઢે છે.) હવે, આને શું કહીએ? દૂધની સાથે પણ આવી મસ્તી. લોટીને લાત મારી લોટી ઉંધી વાળી દીધી. હવે તને જરા ચૌદમું રતન બતાવવું પડશે ખરું. માર વગર તું નથી માનવાતો. જોને, જોને, એને થયું છે શું? દરમખોરના કુમળા કાંન આમ ખેંચવા જોઈએ! તે વગર ઠેકાણે નથી આવવાતો. જો ભાઈ, તું ડાહ્યો તે આટલો કોળીઓ લેવો પડશે. હં! જો મ્હોં ઉધાડ. લુચ્ચો બહુ ડગ છે. કોળીઓ મ્હોં આગળ ધર્યો કે મ્હોં બંધ કર્યુંજ છે. જો-બાપુ-આમ જો. આટલું જમી લે. પછી મારા ભાઈને હું દાહરડાં ગાઈશ, હોં. આંધ, ઝટ કર. હં-ઉધાડ મ્હોં. ભાતનો આ આટલો કોળીઓ લઈશ તો દૂધ મળશે, સમજ્યો. મ્હારા હાથનું નથી ખાવું

હરામખોરને. તને ખવડાવવા માટે તારી ફાઈ જોઈએ, કેમ ? જુવો, હવે લુચ્ચો કેવો હસે છે ? લો વિનયાખ્દેન, હવે સંભાળો તમારા આ રતનને, મારાથી નથી જમતો.

વિનયા : બાપુ, આવ. આવ. બાપુ તને માર્યો બા. એ તો એવીજ છે. આવ મારા ભાઈને હું જમાડીશ. (લે છે.) લો, આ એક કોળીઓ જમો મારા ભાઈ બા. (કોળીઓ લે છે.)

રમા : જુવો હવે, મ્હોં ખોલ્યું લુચ્ચાએ ? મારી પાસે જાણે એને કંટા લાગે છે. ખરાને ? વિનયાખ્દેન, તમે ગમે તે કહો પણ તમારાં બધાં માણસોજ આવ્યાં તોફાની ? (બંને હસે છે.) “પુત્રના લક્ષણ પારણામાંથી.”

વિનયા : એ ભાઈ, બા તને તોફાની કહે છે ? છો કહેતી. આપણે આટલું લઈ લો. પછી મારા ભાઈને હું થોડીઆમાં સુવાડીને હીડોળીશ. ખસ હવે. હવે આટલોજ કોળીઓ. અને પછી દૂધ લે, હવે આ દૂધ લે. જોને જોને, દૂધની લોટી ઉંધી કરે છે. અરે ! થોભ, થોભ. તને હું પીવાડું છું. (પાય છે, કમળા આવે છે.)

રમા : હવે લાગ્યો પાછો તોફાન કરવા. આ કમળાએજ એને બહેકાવ્યો છે લો હવે કમળા, તમેજ એને પારણામાં સુવાડો. કમળા-બાઈ મળ્યાં એટલે એને તો જાણે જોગનું ગાડું મળ્યું. આખો દિવસ ભટકવાનીજ ટેવ પડી છે. જા લુચ્ચા, હવે જરાવાર સુઈ જા. (કમળા લઈ જાય છે.) વિનયાખ્દેન, આજ સવારથી ભાઈને ત્રણ ચાર તેડાં મોકલ્યાં પણ આવું છું આવું છું કહીને હજી આવતોજ નથી. કોણ જાણે શો ગોટાળો છે ? ખ્દેન, મને તો કંઈ કંઈ અશુભ સ્વપ્નાં આવે છે. વિધાતાએ ભાવિમાં શું લખ્યું છે કોણ જાણે ? છટ્ટીના લેખ મિથ્યા તો થવાના નથીજ, પણ મન ઘેલું છે. નાહક ચિંતા વણાંજ કરે છે. મારા મનનું એમ સમાધાન કરવાનો હું બણો પ્રયત્ન કરું છું પણ ચિંતાની ચિંતા આલાતીજ નથી. વિનયાખ્દેન, ચિંતા

કરવાનુંજ સ્ત્રીઓના નસીબમાં છે. ચિંતા સિવાય સ્ત્રીઓ બીજું શું કરી શકે ?

વિનયા: ભાભી, તમે નાચકની ફિકર કરો છો. ચિંતામાં ને ચિંતામાં તમે શરીરને સુકવી નાંખ્યું. તમારા ચહેરા ઉપરથી લાલી જતી રહી છે. તેની જગ્યા ગ્લાનિએ લીધી છે. તમે તો કલ્પનાના ઘોડા દોડાવી દિલને અમથું દુઃખી કરો છો. ચિંતાની ચિંતા ખાધેલા અનાજને બાળી ભસ્મ કરે છે. તમે કંઈ જનજ્યા કર્યા સિવાય એમ ફિકરમાંને ફિકરમાં સુકાયાંજ કરશો તો તમારું શરીર બગડશે. ભાભી, ડાહ્યા માણસને તે વળી વધારે શું કહેવાય ?

રમા: વિનયાજીન, તમે ગમે તે કહો, રૂઢાય તે બોલો, પણ મારી તો ધીરજ જ ખૂરી ગઈ છે. મારા મનને મનાવવા હું કંઈ ઓછા પ્રયત્નો કરતી હોઈશિ ? પણ એ બધાંએ ફેગટનાં ફાંફાં નીવડ્યાં ! ભાઈ ચંદ્રકાન્તનો તાર મને મળ્યો તે ઘડીથીજ મારા અંતઃકરણમાં ધ્રાસકો પડ્યો છે. અને અહીં આવ્યા પછી અને અહીંનું વર્તન જોયા પછી તો મારી કલ્પના ખરી ઠરી છે.

વિનયા: પણ ભાભી, શરીરની આવી સ્થિતિ કરી લેવા જેવું તમે કંઈ જોયું છે કે સાંભળ્યું છે ? તમારી ખાત્રી થઈ છે ? માણસ તર્ક કરવા બેસે એટલે તર્કવાદી બને છે. અને તર્કવાદી માણસ તર્ક અને કલ્પનાથી સંકટો અને અડચણો ઉભી કરે છે.

રમા: જીન, હું સમજું છું. તમે મારા મનનું સમાધાન કરવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કરો છો. હું કલ્પનાશક્તિથી સંકટો ઉભા નથી કરતી. મારી નજર આગળ કેવાં કેવાં ચિત્રો ખડાં થાય છે, તેની કોઈને કલ્પના પણ નહિ થાય. (આંખો લૂછે છે.)

વિનયા: ભાભી, ભાભી, આમ રડયાથી આપણાં સંકટો કંઈ જતાં રહેવાનાં છે ? તમે આમ રડશો તો મારી ધીરજ કેમ ટકશે ?

(આંસુ પોતાનાં લઇ છે.) ભાભી, જુવો પેલા ચંદ્રકાન્તભાઈ આવ્યા. ભાભી આમ છેક થેલાં શું કરે છે? (ચંદ્રકાન્ત આવે છે.) ચંદ્રકાન્તભાઈ, જુવોને મારાં ભાભી તો ક્યારનાં રડ્યાંજ કરે છે. તમે એમને જરા સમજાવો.

ચંદ્રકાન્ત: (મનમાં) ગઈ રાત્રે નજરે જોએલો ચિતાર હું રમાને શી રીતે કહું? જીભ નથી ઉપડતી. હું તો કેંચીમાં આવી પડ્યો છું. મારી સ્થિતિ તો કફોડી થઈ છે. “કહું તો કહા ન જાય, ન કહું તો રહ્યા ન જાય.” ગમે તેવાં અંદા ફંદા કરીશ, તો પણ આ મરણની ચુંગાલમાંથી હું નથી છટકી શકવાનો.

રમા: ભાઈ, કંઈ ખબર પડી? કંઈ ખતીવા જેવું તો નથી ને? એમ તદ્દન મુંઝો મુંઝો કેમ ઉભો છું? શું છે, મારા તકદીરના બવાડા મને કહી દે. ભાઈ, વાર ના કર.

ચંદ્રકાન્ત: રમા, તું શું કામ આમ ઉતાવળી થાય છે? તારા તકદીરનાં થણું સાંભળવાનું છે.

રમા: ભાઈ, મને આમ ગોટાળામાં શું કામ અડડાવે છે? મારા બાવિમાં શું લખ્યું છે તે મને એકદમ કહી દે.

ચંદ્રકાન્ત: રમા, કાલે શું થવાનું છે તેની જો આજેજ ખબર પડી જાય તો સંસાર નીસ બની જાય. માણસને પોતાના ભવિષ્યની ખબર ન પડે, તેથીજ પ્રભુએ માણસનું બાવિ લલાટમાં લખવાની વિધાતાને વિનંતિ કરી છે.

રમા: ભાઈ, હવે તો મારા પ્રાણ આ નીકળી ચાલ્યા. વગર વિલંબે તું કહી દે, મારા નશીબમાં શું છે તે મને જાણુવા દે. તું વાર ન કર. ભાઈ તને પગે પડું છું.

ચંદ્રકાન્ત: ખેન રમા, હું તને શું કહું? આપણા આરાં રમણચંદ્ર, એક વ્યસન-એક અતિભયંકર વ્યસન-(સ્વતઃ) એ નિર્દય

તકદીર! આખરે આવું કહેવાનું મારે ભાગ આવ્યું? દારૂ, એ અતિ-અમંગળ શબ્દ આ સાધ્વી, આ પવિત્ર દેવી આગળ હું શી રીતે ઉચ્ચારું? એ વ્યસનોમાં મશગુલ બની જનારા ચાંડાળો! તમે તમારા કૃત્યોથી તમારા ખરા અને જીવજન દોસ્તોને કેવાં સંકટોમાં ઉતારો છો તેની તમને કલ્પના પણ છે કે નહીં? દારૂની વાર્તાથી તીક્ષ્ણ બનેલા વાગ્યાણુથી આ કોમળ સાધ્વીનું હૃદય વીંધવાના કામ કરતાં એકાદ ઝેરી બાણથી આ મારી બહાલી બેન રમાનો વધ કરવાનું કામ મારે માથે આવ્યું હોત તો જરૂર હું આના કરતાં એછો દુઃખી થાત. ના મલાજ છે. કલ્યા સિવાય છૂટકોજ નથી. મન તું મક્કમ બની જા. જીભ તું તૈયાર થા. (રમાને) બહેન રમા, આપણો ચંદ્રકાન્ત દારૂનો વ્યસની બની ગયો છે.

રમા: (ચમકીને) પ્રભુ, આ મેં શું સાંભળ્યું? (મૂછાં આવે છે. વિનયા અને ચંદ્રકાન્ત સાવધ કરે છે)

ચંદ્રકાન્ત: રમા, બહેન રમા, સાવધ થા. આવી રીતે હિંમત હારે હવે નથી ચાલવાનું. તારા દુઃખનો યુગ શરૂ થયો. આ તો પા શેરામાં પહેલી પૃષ્ઠી છે.

રમા: ભાઈ ચંદ્રકાન્ત, હવે કેમ થશે? તું કંઈ બહાજ તો ખોળી કાઢ. મારો બવ સુધારવો હવે ભાઈ, તારાજ હાથમાં છે. મારે માટે તું દુઃખ ખમતોજ આવ્યો છું. ભાઈ, હવે સુધારો કરવાનું કહ્યું કામ તારા સિવાય કોણ કરે? ભાઈ, આ બહેનનો સંસાર તે માંડી આવ્યો, શરીરથી તુંજ બગડેલી બાજી સુધારી આપ. હું કોની પાસે જઈને આ વાત કરું. ભાઈ, તું કેમ નથી બોલતો? શું બાજી સુધારવા જેવી નથી? (બગીચ પ્રવેશ કરે છે.)

બગીચ: (બહુજ ઉતાવળમાં આવે છે.) ભાઈસાહેબ, અનર્થ થયો. ગળખ થયો. રમણચંદ્ર દારૂ પીનેજ કાંટામાં ગયા અને

મમે તેને ગમે તેવું બોલવા લાગ્યા. મુનસફે એમને શાન્ત પાડવાના ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ મિથ્યા ? આખરે મુનસફે એમની સનદ હાંમેશને માટે રદ કરી.

ચંદ્રકાન્ત: ભગીરથ, આ વાત સાચી છે ? રમણચંદ્ર ક્યાં છે ? સંકટો સીમા એળંગી આ તરફ આવવા લાગ્યાં.

ભગીરથ: રમણચંદ્રભાઈને તો બ્રમણ અહીં લઇ આવે છે. આ વાત સાચી છે. હું તેના ખાત્રી કરીનેજ આપને કહેવા આવ્યો છું. તેમાં જરા પણ શંકા નથી.

ચંદ્રકાન્ત: સંકટો સામે બાથ ભીડવા હવે મારે કમર કસવીજ જોઈએ. દુઃખનો દરિયો હવે ચારે તરફ ફરી વળશે એમ સમજીનેજ મારે તરવાની તૈયારી કરી રાખવી જોઈએ. રમાજીને, તું હવે હિંમત પકડ, હિંમત હારે હવે નહિ ચાલે. (રમણચંદ્રને બ્રમણ અંદર લાવે છે.)

રમણચંદ્ર: (દારૂની ઘેનમાં બેઠે છે.) ઘરમાં કોણ છે ? રડવાનો અપ્પાડો ઘરમાં કોણે જમાવ્યો છે ? સનદ ગઈ તેથી કોણ રડે છે ? સનદની શી પરવા છે ? દારૂ સનદ છે. બ્રમણ, મારો ભાઈ છે. નામદ રડે છે. બૈરી નામદ છે. રમા નામદ છે. ચંદ્રકાન્ત નામદ છે. બ્રમણ મદ છે. બ્રમણ, ભાઈ બ્રમણ, દરેક જણને એક એક લાત માર. ચાલ ઘરમાંથી ભીડ ઓછી કર. ચાલ, લગાવ લાત. લગાવે છે કે નહિ ? (નીચે બેસે છે.)

ચંદ્રકાન્ત: બ્રમણ, તું અને વિનયા બંને મળી રમણચંદ્રને અંદર લઈ જઈ સુવાડો.

રમણચંદ્ર: (બેઠે છે.) સનદ ગઈ તો શું થયું ? આ ચંદ્રકાન્ત નામદ છે. રમા નામદ છે. સનદ નામદ છે. મુનસફ નામદ છે. હું નામદ છું. બ્રમણ મદ છે. ઓ બ્રમણ, ચાર, તું આ બધાને એક એક લાત લગાવ. લગાવ એક એક બધાને. હુસેન, હુસેન, મને હવે

એકજ પ્યાલો, ફક્ત એકજ પ્યાલો. આપ-આપ-એકજ પ્યાલો આપ, હવે બસ ફક્ત એકજ...પ્યા...લો.

.

(રમણચંદ્રને અંદર લઈ જાય છે.)

ચંદ્રકાન્ત: બહેન, તારૂં તકદીર. બગડી સુધારવા માટે પ્રયત્નો કરવા એ આપણો ધર્મ છે. આમ રડતી બેસીશ તો આપણાથી પ્રયત્નો થવાનાજ નથી. માટે તું આંસુને ખાળ. રડવાનું મુકી દે. (તેમને પાસે લઇને.) બહેન, પરમેશ્વર આપણી કસોટી કરે છે. તું ન ગભરાતી. ઈશ્વર સૌ સારાં વાનાં કરશે. હિંમત રાખ. (બ્રમણ આવે છે.) બ્રમણ લુચ્ચા, હરામખોર, નિમકહરામ, તેજ આ બધી ખાનાખરાખી કરી છે. ઓ બદમાશ દારૂડીઆ, તું હમણું ને હમણું આ ઘરમાંથી નીકળી જ. ખબરદાર, જો ફરીથી આ ઘરમાં પગ મૂક્યો તો. જા, બ્રમણ, તારૂં કાળું કર. જા. (ધક્કો મારી કાઢી મૂકે છે, પડદો પડે છે.)

પ્રવેશ ૨ જે

સ્થળ:—બ્રમણું ઘર.

પાત્રો:—બ્રમણ અને કમળા.

બ્રમણ: કેમ સાંભળ્યું કે નહિ, કાન ઝૂટી ગયા છે? ચૌદમું રતન તને પરખાવ્યા સિવાય તું પાંસરી નથી થવાની. કમળત, તારાં લાડ ક્યાં તેથી તું બહુ શટી છું. ઉઠ, આમ તોબરે! ચઢાવીશ એટલે તારાથી કોઈ ડરવાનું નથી. ઘરમાં જે કાંઈ સામાન હોય તે બધો મારી સામે લાવી મુક. જે ઘરમાં કંઈ જરાએ રહ્યું તો ચાંમડાં ચીરી નાંખ્યાં સમજજે. મારા મંડળનું લવાજમ મારે ભરવું છે. આજે જ્યાં મંડળનો સવાલ આવ્યો ત્યાં તો હું પરમેશ્વરને પણ નથી માનવાનો. વાર કેમ કરે છે? કુબળ-ઉઠ. મુરત શેનું, જુવે છે? તારા બાપના બારમાનું. જે હશે તે બધું આપ. ઘરમાં રાખીને શું તારે છાતી ઉપર બાંધીને જવું છે?

કમળા: ઘરમાં શું છે લાવવાનું, માયું? અમથો બકવાહ ચલાવ્યો છે. જાણે ઘરમાં કમાઈ કમાઈને ઢગલાજ કરી મુક્યા છે! બધી ધૂળધાણી કરી, ધન તો ચોખ્ખું ચટ કરી મુક્યું છે. ઘરમાં તો જ્યાં જુવે ત્યાં તમારા મંડળની મૂર્તિઓજ માલુમ પડે છે. આખા

ધરમાં ખેળવા જેવું તમે રાખ્યું છે શું ? પાણી પીવાનું પવાહુંએ મુવા કલાલના ધરમાં ધાડ્યું છે. સત્યાનાશ જન્મે એવા મુવા કલાલનું મારા જેવા કેટલાંનાં ધર મુવાએ ભગાવ્યાં હશે. ભગવાન, એમને કેમ સજા નથી કરતો ?

ભ્રમણુ: તારા જેવી શંખણીને શ્રાપે તો કાગડાએ નથી મરવાના. કલાલોએ તારા બાપનું શું બગાડ્યું છે, તે તું એમને ગાળો દે છે ? હવે બધી લાંબી હુંડી વાત જવા દે ને ધરમાંનું જે કંઈ હોય તે લાવ અહીં. હું આજે બધું લીધા સિવાય તને છોડવાને નથી. આજે સાંજે મંડળમાં મારે લવાજમ ભરવું જ જોઈએ. ધણીને અડચણ વખતે મદદ ના કરે તો જૈરી શા કામની ? મારા મંડળમા મારી કેટલી બધી આબરૂ છે તેનું તને ક્યાં ભાન છે ? માફ લવાજમ જે વખતસર હું ન ભરું તો મારી આબરૂ જાય, અને મારી આબરૂ જાય એટલે થયું. ગરીબ લોકોનું ધન તો આબરૂજ છે. માટે ધરમાં જે હોય તે તું મારી સામે લાવીને હાજર કરી દે.

કમળાં: ધરમાં હોય તે લેજો. મેં કંઈ છુપાવી નથી રાખ્યું. આ ધર ખુલ્લું પડ્યું છે. ધરમાંની જે ચીજ હાથમાં આવી તે બધી લઈ જઈને રૂપીઆનો માલ બે પૈસે વેચી નાંખ્યો ત્યારે મને ક્યાં પૂછ્યું હતું ? હવે મને શું કામ કહો છો ? આ તમારું ધર અને આ તમે. તમારે જે કરવું હોય તે કરજો. મને તેમાંનું કંઈ પૂછતા નહિ. તાંબાપિત્તળનાં વાસણુ ધરમાંથી જઈને માટીનાં કલેડાં ધરમાં આવ્યાં તોપણ હજી આંખ નથી ખુલી.

ભ્રમણુ: મને તું ગુસ્સે ના કર. નહિતો ત્રીજી બનશે. હું તને પહેલેથી કહું છું. એ બીજા ના સમજીશ. હું તો સોટીથી જ વાત કરીશ. કુભારજી, તને શરમ નથી આવતી ? તું જુહું બેસે છે. ધરમાં કેમ નથી કંઈ ? હજી તારાં ધરેણાં પુરેપુરાં ક્યાં મેં લીધાં છે ?

તારી પાસે કશું નથી ? કશું નથી, કેમ ? સોટી બધું તારી પાસેથી કઢાવશે. માર ખાઈને ચીજ આપવી પડશે તો સીધી રીતે જ આપી દેને. “ મારી પાસે કશું નથી. હાં.....આં...કશું નથી ? ”

કમળા: હા, હા, તમે ચાગા પાડોને. મારી પાસે કશું નથી, સમજ્યા. તમે સોટી ચલાવો કે જીભ ચલાવો.

જમણુ: પેલો નાકમાંનો કાંટો હતો તે તેં મને ક્યાં આપ્યો છે ? તે ક્યાં સંતાડી મુક્યો છે ? લાવ. ઘરેણું છુપાવી રાખવાં છે કેમ ? મહિરામંડળનું લવાજમ માફ ખાઈ રહે અને તું નાકનો કાંટો સંતાડી મુકે કેમ ? હું કંઈ કાચો નથી. મને બંધી યાદ છે. ચાલ છૂટ, હવે લાવ એ કાંટો ક્યાં છે તે ? તારા મનમાં હું તો કંઈ પણ જણુતોજ નથી. લાવ એ કાંટો, લાવીને અહીં હાજર કરી દે. પછી ખીજ વાત.

કમળા: હવે તો કાંટો લાવવાનો ખાઈ રહ્યો છે. તે લઈ જાઓ અને તેથી તમારા મંડળનો ખગ્નનો ન ભરતો હોય તો ફાફડા યુવરના કાંટા તેમાં ભરો. બધા કાંટાજ મંડળમાં ભેગા ભરાયા છે ને, ખીજું શું છે ? એ મંડળ ઉપર દેવતા કેમ નથી ફરતો ?

જમણુ: ઓ કુંભારજ, આડી આડી વાતો ન કર. તું નાક-માંનો કાંટો હમણું ને હમણું આણી આપ.

“ કમળા: ક્યાં સંતાડી મુક્યો છે તે આપું ? તે દિવસે દાણુ-વાળાએ તમને બજારમાં પકડ્યા ત્યારે ત્યાંથી તમને છોડાવવા માટે મેં મારો કાંટો કાઢીને વાણીઆના હાથમાં મુક્યો એ બૂલી ગયા ? એ કાંટો ત્યારે ન આપ્યો હોત તો મંડળનું લવાજમ ભરવા છુટાએ ન હોત, સમજ્યા. પેલા ચુનીલાલ હોટલવાળાએ તમને મારવા લીધા ત્યારે કનમાંનું લોળીઈ કાઢીને આપ્યું. મગન વાણીઆને કાંટો આપ્યો. અને ચુનીલાલ હોટલવાળાને લોળીઈ આપ્યું. એલો હવે મારી પાસે

શું રહ્યું ? મરદ જેવા મરદ થઇને કંઈ ધંધો કરવો નહિ, ખેતી ખેતીને મંડળનાં લવાજમ ચઢાવવાં અને દારૂના સીસા ખાલી કરવા.

બ્રમણ: ને, જીભ વધારે લાંબી કરી, કેમ ? માઈ અપમાન કરે છે, જંગલી કુતરાની ત્વત. ખેશરમ.

કમળા: હવે શરમ ક્યાં સુધી રાખું ? તમારા ક્યા ગુણની શરમ હું રાખું ? પોતાના સંસારનું સત્યાનાશ કર્યું, ખીખનો સંસાર બગાડ્યો. ધંધો તો આવા ને આવા કરો છો. હવે આજે ચુલામાં બાળવા લાકડાં નથી. શું મારા હાથપગ ચુલામાં ધાત્રીને સળગાવું ? હું તે શું કરું ? પેટનું લવાજમ ભરવા પૈસો નથી, અને કહે છે પેલા સત્યાનાશી મંડળનું લવાજમ ભરો. પેટે પાટા બાંધીને કલાલને ખવડાવવાનો ધંધો હું નથી કરવાની. મંડળનું લવાજમ ભરવું છે ?

બ્રમણ: હા, હા, ભરવું છે. ભરવું છે. ઘરમાં કંઈ નહિ હોય તો તું છે ને ? તને લાવ બજારમાં લઈ જઈ દરારી કરીશ. અથવા કલાલને ત્યાં તને ઘરાણે મુકીશ, સમજ ? ‘ મદિરામંડળ ’ ના લવાજમ માટે બ્રમણચંદ્રે પોતાની ખેતી કલાલને ત્યાં ઘરાણે મુકી, અથવા કસાઈને વેચી એમ જગતમાં કહેવડાવીશ, સમજ ? હરિશ્ચંદ્રે તારા મતિને સંકટ વખતેજ વેચી હતી.

કમળા: તમારા એ મંડળ ઉપર દેવના મુંકોને. એ દારૂજ મુવો સત્યાનાશ વાળે છે.

બ્રમણ: એમ, કલાલને ગાજો દીધી, મંડળને ગાજો દીધી, હવે તું વધારે શટ્ટી, અને દારૂને ગાજો દેવા લાગી, કેમ ? તે મંદિરને ગાજો દીધી, પૂજારીને ગાજો દીધી, ત્યાં સુધી હું નહિ બોલ્યો પણ હવે તો તે ખુદ દેવને ગાજો દેવાની શરૂઆત કરી છે. બસ, હવે તો હું તનેજ દારૂ પાકાશ. બોલ, પીવો છે કે નહિ ? ન પીવો હોય તો ઘરમાંથી નીકળી જ. (ખાલો બરી હાથમાં લે છે. અને એનો હાથ

પકડે છે.) ખોલ, હવે તું પીવાની કે જવાની ? બદમાસ, મારી ચા-
 ડીઓ કરીને રમણચંદ્રસાહેબને ત્યાંથી મને તે કઢાવ્યો કેમ ? હવે તો
 તને પુરીજ કરીશ. ચાલ-પી. (પરાણે પાવા નય છે.) મ્હોં ખોલ,
 આ તો માનાજીનો પ્રસાદ તને ચખાડું છું. (કમળા મ્હોં ફાળી દે છે.)
 બસ, બસ, હવે હું તને નહિ છોડું. આ એકજ પ્યાલો. આટલો
 તો પીવેજ પડશે. વધારે આજે નહિ. લે-મ્હોં ખોલ, આ ૪૫૫
 એકજ પ્યાલો. (કમળા પ્યાલો ફેંકી દે છે.) બ્રમણ તેને મારીને કાઢી
 મુકે છે. (કમળા નય છે.)

બ્રમણ: જા, કમળાત જા, જોણે દારૂનું અપમાન કર્યું, તે
 મારા ઘરમાં નહિ, જા-જા-જા.

પ્રવેશ ૩ ને

સ્થળ:—ચંદ્રમંદિર.

પાત્રો:—ભગીરથ અને વિનયા.

ભગીરથ: કવિ નર્મદાશંકરની કલમ તો અજબ શક્તિ પેદા કરે છે. જે વિષય એમણે હાથમાં લીધા તેને કેવો રસમય બનાવી મુકે છે! એમની કલમ લેખમાં જીવન રેડે છે, અને તેની અસર વાંચનારા ઉપર થાય છે જ. નર્મદાશંકરનું જીવનું નર્મગદ્ય મારા વાંચવામાં આવ્યું, ત્યારેજ મેં એમના લેખની ખૂબી જાણી. વિનયા, આજેજ આપણે જે નિબંધ વાંચ્યો તેમાંજ કેટલું રહસ્ય એમણે રેડ્યું છે. ગુજરાતમાં કવિઓ અને લેખકો તો ઘણા છે, પણ નર્મદાશંકરની કલમ તો ગુર્જર સાહિત્યના સેવા અને ગરવી ગુજરાતનું ગૌરવ છે. કેમ, તને શું લાગે છે વિનયા? તેં ગુર્જર સાહિત્યનાં ઘણાં પુસ્તકો વાંચ્યાં છે. તેં તો વળી મરાઠી અને બંગાળી સાહિત્ય પણ વાંચ્યું છે. હિંદીના તારે અભ્યાસ પરમ દિવસે આપણે ત્યાં આવેલા પંડિત જવાલા-પ્રસાદજી પણ વખાણતા હતા. તેં ઘણું વાંચ્યું છે.

વિનયા: આ બધાં વખાણ મને ઉત્તેજન આપવાના હેતુથીજ તમે કરો છો એટલે હું સાંભળી લઉં છું. હા, મેં મરાઠી અને બંગા-

ગા કવિઓની પણ કવિતાઓ વાંચી છે. કવિત્વશક્તિ ગુજરાતમાં કંઈ કમ નથી. પણ પરતંત્રતા અને ગુલામીનાં જો કોઈએ વખાણ કર્યાં હોય તો તે મને ગુજરાતી પુસ્તકોમાંથીજ મળ્યાં. દેશની ધૂળધાણી અને રાખપાણી કરનારાઓનાં સ્તોત્રો જો કોઈએ ગાયાં હોય તો મને તો ગુજરાતી કવિતાઓમાંજ જડ્યાં. પછી ખીજી ભાષાઓનાં ધણાં પુસ્તકો મારા વાંચવામાં ન આવ્યાં હોય તેથી પણ હોય. બાળકોનાં કુમળાં હૃદય ઉપર ગુલામીની છાપ પાડનારી કવિતાઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી મને જડી આવી. કવિ નર્મદાશંકરની હલમ ગુજરાતને ચઢાવે છે. એમણે ગુલામીનાં ખોટાં વખાણ ન કર્યાં. પરતંત્રતાની ધુંસરીમાં આનંદ માનવા લોકોને ઉપદેશ ન કર્યો. તેથી એ લક્ષ્મીના દુસ્મન મરતાં મુઠ્ઠી રહ્યા.

ભગીરથ: વિનયા, તેં પણ કવિઓ ઉપર ઠીક સપાટો લગાવ્યો. પણ ગદ્યકાલનો નર્મદાશંકરનો નિબંધ તને કેવો લાગ્યો? મને તો એ બહુજ અસરકારક લાગ્યો. (મનમાં) અરે, હું કેવો મૂર્ખ? મને જ્ઞાન પણ ન રહ્યું કે હું કોની આગળ બોલું છું. વિધવા વિચાર અંબંધી વિવેચન હું એક બિચારી બાળવિધવા સમક્ષ કરું છું, તેનું તો મને જ્ઞાનજ ન રહ્યું. એ બિચારી શું ઉત્તર આપે? શરમાય છે. કેવી ગંભીર ભૂલ! (વિનયાને) વિનયા, ચંદ્રકાન્તને આવવાનો વખત થયો છે, ખરો? આજે આપણે ખૂબ વાતો કરી. વાતોમાં ને વાતોમાં એ કલાક વહી ગયા. મને લાગે છે, વખત ધણો થયો છે. હવે આપણે કસ્યન અને વિવેચન બંધ કરીએ.

વિનયા: (સ્થેજ હસીને.) ઠીક, તમારી મરજી. આજે વિવેચન બંધ કરીએ, કાલ ઉપર રાખીશું. પણ ભગીરથ, મારે તમને એક સવાલ પુછવો છે. મારી શંકાનું સમાધાન તમારાથીજ થશે. ખીજું કોઈ એનું સમાધાન કરે એમ નથી. આ પ્રશ્ન પુછવાનો વિચાર ધણા દિવસથી છે. પુછવાનું કેટલીએ ફેરા જીભ ઉપર આવ્યું, પણ મેં ન પુછ્યું. પુછું કે આજે તમને ?

ભગીરથ: સુખેથી પુછ. શંકા પુછવામાં શું કામ સંકોચાય છે ? મારાથી સમાધાન થાય એમ તને ખાત્રી છે તો આજ સુધી કેમ શંકામાં ને શંકામાં તું રહી ? પુછ તારે શું પુછવું છે તે ?

વિનયા: ભગીરથ, આપણો ધણા દિવસનો ઘાડો પરિચય છે. વિનયભંગ થાય તો ક્ષમા કરો. રમણભાઈની સ્થિતિ તરફ નજર કરું છું ત્યારે મને આ પ્રશ્ન પુછવાનું મન થાય છે. પુછું ત્યારે ? મારે માટે માહું નહિ લગાડતા હોં.....

ભગીરથ: ના, ના, એમાં માહું શું લગાડવાનું ? તું ગમે તે પુછ.

વિનયા: ભગીરથ, મઘપાનનું વ્યસન છુટવું શક્ય છે ? એ છુટી શકે ખરું ?

ભગીરથ: એનું સમાધાન હું શબ્દોથી નહિ કરું, મનેજ જીવો અને સમજો. હું પણ એક વખત મઘપી હતો, દારૂડીઓ હતો. પણ ચંદ્રકાન્તે મને સુધાર્યો. મેં નિશ્ચય કર્યો, અને દારૂ છુટ્યો. માફ મન મક્કમ હતું તેથી વ્યસન છુટી શક્યું.

વિનયા: છોડ્યા પછી તમને કોઈ દિવસે દારૂની તલપ નથી આવી ? કોઈ દિવસ દારૂની યાદ નથી આવી ?

ભગીરથ: ના, મને સ્વપ્નમાં પણ દારૂની યાદ નથી આવી. વિનયા, આ બધું મનની શક્તિ ઉપર આધાર રાખે છે. ગમે તેટલો દુરાચરણી હોય પણ જેનું મનોબળ મજબૂત હોય છે, તે મનથી સુધરે તો પછી બગડવાનો નહિ. વ્યસન છાતી ઉપર ચઢી બેસે છે. સદાચરણી પણ નબળા મનના માણસને બગડતાં વાર નથી લાગતી. પણ મક્કમ મનનો દુરાચારી જે અમુક ચીજ નહિ કરવાનું મનમાં લે તો પછી એને પતિત કરવાના ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરવામાં આવે તો પણ તે પતિત થતો નથી.

વિનયા: ભગીરથ, તમે કહો છો એ વાત મને સત્ય લાગે છે. બધું મનોબળ ઉપરજ આધાર રાખે છે. ધણા સદાચરણી અને વખણાતા

નેતાઓ સ્વાર્થસાગ કરી દેશકાર્ય કરે છે, પણ રાહની તલપ તે નથી જીતી શકતા. ઘણા આગેવાનો-સ્વાર્થસાગીઓ દેશભાટે જાત હામવા તૈયાર થયા છે પણ બીડી અને રાહ નહિ પીવાની પ્રતિજ્ઞાઓ વારંવાર કરે છે, અને તોડે છે. બદમાસમાંનો બદમાસ માણસ મનમાં આવે બીડી, દારૂ તાડી અગર ગમે તેવું નાનુંમોટું વ્યસન પ્રતિજ્ઞા લઈ છોડે છે અને પ્રતિજ્ઞા પાળે છે. સારા માણસો મન નબળું હોવાથી પતિત થાય છે. અને પ્રતિજ્ઞા તોડ્યા પછી પોતાની નબળાઈ કબજા કરી જાણે બધી જવાબદારીમાંથી મુક્ત થયા હોય એમ સમજે છે. (ચંદ્રકાન્ત આવે છે.)

ચંદ્રકાન્ત: હમણાં જે ત્રણ દિવસથી રમણચંદ્રે તો ઘરમાંજ દારૂનું પીકું જમાવી દીધું છે. વિનયા, મને તો તે વાત પણ ના કરી? હમણાં કમળા મને મળી હતી, તેણે મને બધી વાત કરી. આ સંબંધમાં રમણચંદ્રને સમજાવવા હું ગયો હતો. પણ એ તો મારી વાત કાંતે ધરતોજ નથી. ભગીરથ! વિનયચંદ્રને અને બાબાસાહેબને હમણાંજ એક તાર મોકલ કે તુરત અહીં આવે. એમના કહેવાથી વળી કંઈ સુધરી જાય તો હીક. હવે બીજી તો કંઈ આશા નથી. મેં સર્વ પ્રયત્નો કરી જોયા. બધા રસ્તા અજમાવ્યા, હવે આ છેલ્લો બાકી છે. વિનયા, તું હમણાંજ ઘેર જા. કમળા તમારે ત્યાં બેઠી હશે તેને ત્યાંજ રાખી લો. બિચારીને બ્રમણે કાઢી મુકી છે. જે તમારે ત્યાં રહેવાની એની મરજી ન હોય તો તેને અહીં મોકલી દે. જા, જલદી જા, નહિ તો બિચારી નકામી મુંઝાશે.

વિનયા: હા, હું આ ચાલી. (જાય છે.)

ભગીરથ: તાર હમણાંજ કંઈ કે થોડીવાર પછી કંઈ તો ચાલશે?

ચંદ્રકાન્ત: પછી કરજો. બલે પછી કરજો, તોપણ ચાલશે.

ભગીરથ: ભાઈસાહેબ, તારે તો ગઈ કાલનું વિવેચન આપણે આગળ ચલાવીએ. કાલે અધવચમાંજ આપ ઉઠી ગયા. મંથ

કાલની વાતોએ તો મને આખી રાત ઉંઘ નથી આવવા દીધી. એ વાતો મગજમાંને મગજમાં ધુમ્યાંજ કરતી હતી. લોકકલ્યાણની અને દેશભક્તિની વાતો આપે કહી; પણ લોકકલ્યાણનો માર્ગ આપે ગઇ કાલે નથી કહ્યો, ત્યાંથી આપણું વિવેચન બાકી રહ્યું. હવે આજે મને લોકકલ્યાણના માર્ગ સમજાવો.

ચંદ્રકાન્ત: ભાઈ ભગીરથ, હાલમાં હિંદુસ્થાનનો સિતારો પાધરો નથી. હિંદીઓ પડતી દશામાં છે. લોક બિચારા દૂખતા નાવડામાં ખેઠેલા છે. કમનશીબ દેશનું, કે હિંદમાં લોકકલ્યાણ માટે કોઇ રાજમાર્ગજ નથી. અનેક રસ્તા છે. રાજદારી દિલચાલની તો ખાત્ર જરૂરજ છે. સામાજિક સુધારાની ચળવળ સિવાય હવે ચાલે તેમ નથી. ધાર્મિક અને ઔદ્યોગિક દિલચાલ તરફ લોકોનું ધ્યાન હવે ખેંચાયું છે. એક તરફ કેળવણીનો પ્રશ્ન માથું ઉંચું કરી રહ્યો છે. તો બીજી તરફ સ્ત્રીઓની ઉન્નતિનો પ્રશ્ન ઢુંકી રહ્યો છે. અસ્પૃશ્યતાનો સવાલ ગંભીર રૂપ પકડતો જાય છે. જાતિભેદનો સવાલ ઉઘ્ર બનવા લાગ્યો છે. આમ અનેક પ્રશ્નો ઉભા થયા છે. અનેક દિલચાલો પેદા થઈ છે. અમુક એક માર્ગ ખીજા કરતાં વધારે સુંદર એમ કહેવું, એ તો મોટું સાહસ ખેડવા જેવું છે. કરોડો સંતાનોને ખોળામાં સુવાડી હજારો વરસોના ભાર નીચે દબાતી કચરાતી અમારી ભારતમાતાને ટેકા આપી તેને ટટાર રાખવા માટે ભલે જુદીજુદી દિશામાં પણ દેશનું કામ કરનારી જેટલી વ્યક્તિઓ તૈયાર થાય તેટલાની આ કાજે દેશને જરૂર છે. આ વાત જાહેર જીવનમાં ઝંપલાવવા ઇચ્છા રાખનાર દરેક ઉમેદવારને ખાસ જાણવાની જરૂર છે. પોતાથી જુદી રીતે લોકહિત સાધવાનો પ્રયત્ન જો કોઇ કરે તો તે તરફ સહાનુભૂતિ ન બતાવવી, ખીજાના પ્રયત્નો માટે આદર પણું ન બતાવવો, દેશ-હિતનાં કામ ક્યાં કહેવાં, અને ક્યાં ન કહેવાં, એ બુદ્ધિવાદમાં સ્પર્ધા કરી, એકબીજાને હલકા પાડી નીચે ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરવો એ

વિગેરે બાબતોથી આજે અમારી જોટલી અવનતિ થઈ રહી છે તેટલી અવનતિ બીજા કશાથી થઈ નથી. ભગીરથ, હું કંઈ મોટો મહાત્મા નથી. અને તેટલી શાંતિથી અને મગજને સમતોલ રાખીને નિષ્પક્ષપાત નજરથી આવી બધી બાબતો નિહાળું છું, તેથીજ મને તમને હમણું જ જણાયું તેમ લાગે છે.

રાજદારી દિલચાલના ચાલકો પોતાની દિલચાલને આગળ ધપાવતી વખતે તે માર્ગ દેશની બિચારી વિધવાઓને કેટલી વખતે અન્યાય થાય છે તેનો વિચાર સરખો પણ નથી કરતા. સમાજ-સુધારાવાળાઓ તો રાંડેલીને માંડેલી બનાવવામાં એટલા મશગુલ બની ગયા છે કે પોતાની માતૃભૂમિની કેવી દુર્દશા ચાલી રહી છે તેનો ખ્યાલ સરખો મગજમાં નથી આણુતા. આર્ય ધર્મના અભિમાનીઓ પોતાના ધર્મની ધ્વજા ઉંચે ચઢાવવા માટે અનેક પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. એ ધ્વજા બહુ ઉંચે દેખાય તેથી ધર્માભિમાનના ગુસ્સામાં દેશના લગભગ ૬ કરોડ અસ્પૃશ્ય દેશબંધુનાં હાડકાંનો ઢગલો કરી તે ઉપર પગ મુકી નિશાન ઉંચે ચઢાવવાનો વિચાર કરી રહ્યા છે. અંત્યજ ઉદ્ધારકો અને અસ્પૃશ્ય ઉદ્ધારકો અંત્યજ અને અસ્પૃશ્ય જાતિને ઉંચે ચઢાવવાને બદલે બિચારા બ્રાહ્મણવર્ગને નીચે ખેંચી પાડવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

હિંદુસ્થાનમાં તો આજે “ બાર લૈયા અને તેર ચોકા ” એવી દશા થઈ રહી છે. જોટલી વ્યક્તિ તેટલી પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિ તેટલા મત. વળી મત તેટલા માર્ગ, એવી સ્થિતિ થઈ છે. “ ત્રિસત-કોટિકંઠકલકલ નિનાદકરાલે ” આટલી બધી ખૂંચો અને કલ્લોલના અવાજમાં હે માતા ! તારો અમુક સંદેશો શી રીતે સાંભળી શકીએ ? ભગીરથ, હાલના સંજોગો અને સ્થિતિ જોતાં મને તો તારે માટે લોકશિક્ષણનો માર્ગજ વધારે અનુકૂળ લાગે છે. ભારતમાતાનું ભવિષ્ય ચળકાવનારા, માર્ગ બતાવનારા મહાત્માઓ

હિંદમાં અવતર્યા છે પણ જનની જન્મભૂમિની ગુલામીની સાંકળ તોડનારો અવતાર હજુ થવાનો બાકી છે, એમ મને લાગે છે. વખતે થઈ પણ ગયો હોય. ઉદ્ધાર કરવા માટે અવતરેલો અવતારી પુરુષ પોતાનું કામ તો કરશેજ પણ ઉન્નતિના અનેક રસ્તાઓ છે. તેમાંથી દરેક પોતાને પસંદ પડેલો રસ્તો ચોખ્ખો અને સીધો બનાવી દે તો ઉન્નતિ અને ઉત્કર્ષ જલદીથી નજીક આવે.

ભગીરથ, આજે આપણને બીજાં ઘણાં કામ છે, એટલે લોક-શિક્ષણની બાબતમાં હું ફરી કોઈ દિવસ કહીશ. હમણાં તો માઈ ચિત્ત રમણચંદ્રના કમનશીબમાં ગુચવાયું છે. લેને, વિજયચંદ્ર ઉપર હું આ તાર લખી આપું તે તું કરી આવને.

ભગીરથ: હા, આપો. હું જાઉં છું.

(બંને જાય છે.)

પ્રવેશ ચોથો

સ્થળ:—રમાવિલાસ.

પાત્રો:—રમણચંદ્ર, બ્રમણ, વિનયા, રમા વગેરે.

બ્રમણ: સાહેબ, કહેવાનું તો થયુંએ છે પણ જીભ નથી કપડતી. હું તો તદ્દન મૂઢળ બની ગયો હતો. મને તો લાગ્યું કે હું નજરે શું જોઈ રહ્યો છું! કેટલીક વાર સુધી તો મને સ્વપ્ના જેવુંજ લાગ્યું. જગતમાં કનક અને કાન્તા દેખી ન ચળે એજ ખરો વીર. મને તો તેજ દિવસથી ખાત્રી થઈ કે દુનીઆ તો વિશ્વાસઘાતી છે. બીજાને વિશ્વાસે કનક મુકાય પણ કાન્તા તો નજર મુકાય. શિવ! શિવ! સાહેબ, મને તો લાગ્યું કે આવું જોવા કરતાં ઇશ્વરે મને અંધાપો આપ્યો હોત તો ઠીક થાત.

રમણચંદ્ર: દોસ્ત, એવું તો તે શું જોયું? મારાથી વળી છાનું હોય? બ્રમણ, મારાથી છુપી વાત તારા હૃદયમાં રહી શકે ખરી કે? તું એવી વાત જોઈ શક્યો તો કહી કેમ નથી શકતો?

બ્રમણ: સાહેબ, આંખો કરતાં જીભ વધારે શરમાળ હોય છે, અને તેથીજ કેટલીક વખતે શરમને લીધે જીભ બોલવાની ના પાડે છે ત્યારે માણસો આંખોથી વાતો કરે છે. સાહેબ, એ દેખાવ તો

અચાનક નજરે પડી ગયો. જોયા પછી તો મને અતિ દુઃખ થયું. મનમાં તે મનમાં મુંઝાઈને બેસી રહ્યો. અમારાથી બીજું શું થાય ? સાહેબ, લો આ પ્યાલો. પછી નીરાંતે વાતો કરીશું. (દારૂનો પ્યાલો આપે છે.)

રમણચંદ્ર: ચાર, આજે તો તું મને વધારે આગ્રહ ન કરતો. આજે તો ફક્ત આ એકજ પ્યાલો હોં. (પીએ છે.) તારા જેવો નિમકલલાલ દોસ્ત મને શરૂઆતથી ન મળ્યો. મારા પૂર્વ જન્મનાં પાપ એટલે એ ઘોવાયા પછી પુણ્ય પ્રગટ્યું અને આપણી જોડી બંધાઈ. પણ ચાર, પેલી વાત તો મને કહે. જનની દોસ્ત બન્યા પછી શરમ અને આંચકો શો ? એ તો સ્નેહમાં ખામી. સ્નેહીથી છુપું રાખવું એ સ્નેહમાં કચાશ છે.

બ્રમણ: ઠીક સાહેબ, કહું છું. પણ મારી વતીનો હવે આ એકજ પ્યાલો, વધારે નહિ. આ આટલો લો એટલે આપને કહું.

રમણચંદ્ર: બ્રમણ, તારો પ્રેમ કંઈ અજળ છે. ના પાડું તો તંત્ર મારું લાગશે. હશે, લાવ ત્યારે, તારી ખાતર આ એકજ પ્યાલો. (પીએ છે.) બ્રમણ, બોલ હવે શું કહેતો હતો તે.

બ્રમણ: સાહેબ, આ ઘરમાં હવે આપનું માન ઉતર્યું. આપની કિંમત તદ્દન ઉતરી છે. મોતીનું પાણી તદ્દન ઉતરી ગયું છે. આપની દરકાર કોણ રાખે છે ? આપનું કોઈ માનવું એ નથી. આપનું ઘરમાં ચલણ તો હાલમાં ચંદ્રકાન્તનું છે. એ કહે તે પૂર્વ દિશા છે. સાહેબ, આ તો શરૂઆત છે. હજી બાજુ હાથમાંથી છટકી નથી. જે શરૂઆતમાં જ ચેતી જશે તો જીતશે, નહિ તો પાછળથી પસ્તાવું પડશે. સાહેબ ચેતો-હજી ચેતો-સમજ્યા ?

રમણચંદ્ર: (દારૂ ચઢે છે. ઝોકાં ખાય છે.) બ્રમણ, તું હજી મને સાહેબ કહે છે ? ચાર, હું તારો સાહેબ છું ? દોસ્ત, આપણે તો

એકખીનના બાની દોસ્ત. હવે તું મને સાહેબ કહીશ તો મને દુઃખ થશે. જો તું મને સાહેબ કહીશ તો મને પ્રેમથી રમણ કોણ કહેશે ? મને રમણ કહીને બોલાવ. હવે આજથી ભૂલેચૂકે મને સાહેબ નહિ કહેતો હોં. તું બ્રમણ અને હું રમણ. આપણી જોડી કેવી શોભે છે. (બકવા લાગે છે.) તું...મારો બ્ર...મણ છે. હું તારો રમણ છું. લાવ એક પ્યાલો. યાર, તું મને આજથી રમણ કહીશને ?

બ્રમણ: સાહેબ, આપ મોટા માણસ છો. અમે ગરીબ માણસ. હું શી રીતે આપને રમણ કહું ? અમે તો આપને માટે અમારા પ્રાણ પાથરવા તૈયાર, વખત આવ્યે આપને માટે જન લાગર કરવા તૈયાર છીએ, તો પણ મને ઘરમાં આવવાની મનાઈ ! સાહેબ, શું કહીએ ? એક વખત જો કોઈ માંડ જરા અપમાન કરે તો તેના ઘર તરફ નજર સરખી પણ ન કરું એવો હું માણસ છું. સમજ્યા સાહેબ ? પણ આપના પ્રેમથી ખેંચાઈને, આપના જીવની ખાતર ગાળો અને અપમાન સહન કરીને આપને ત્યાં આવ્યો છું.

રમણચંદ્ર: શું મારા ઘરમાં તને મનાઈ ? તારું અપમાન !!

બ્રમણ: સાહેબ આપનું શું છે ? આપનું તો કંઈ નથી અને કોઈ નથી. બધું ચંદ્રકાન્તનું છે. હું ક્યારેના નથી કહેતો. બાકી સાંભળો તો આપનો તો મિમ્મજ જ ખસી જશે. એ ચંદ્રકાન્ત તો આપના ઘરનો માલિક છે, માલિક. આપ શાળુ છો, સાનમાં સમજી જાઓ. ચંદ્રકાન્તને તમે તમારો દોસ્ત કહેતા હતા ને ?

રમણચંદ્ર: બ્રમણ, એ તો બધા અણસમજના સંબંધો. યાર, તારા સિવાય મારો દુનિયામાં ખીજો દોસ્ત નથી. એ ચંદ્રકાન્તની મને જરાએ દરકાર નથી. મને એની શી પરવા છે ? એની મારા ઘરમાં શી કિંમત છે ?

બ્રમણ: સાહેબ, તમને એમની કિંમત ભલે જ હોય, પણ રમાખાને તો એમની જ કિંમત છે. એ તો એમના સિવાય ખીજ કોઈને

દેખતાંજ નથી. ને ઘરમાં આપનું ચક્ષુ હોય તો મને આવવાની મનાઈ હોય ? સાહેબ ! મને ચંદ્રકાન્તે ઘરમાં આવવાની મનાઈ કરી.

રમણચંદ્ર : એ કોણ ? ઘર માં ? છે. એનું તું શું કામ માને છે ?

અમણ : સાહેબ, ન માનીને શું કહું ? રમાબાતો એમને ખોખે પાણી પીએ છે. વિનયાબહેન પણ એમને અનુકૂળ છે. સાહેબ, આપના જીવને આરામ આપવા હું આપું છું, તેથી મારા કપર આટલો બધો ગળ્ય. અને આપના કપર પણ ગળ્ય આજે થવાનો છે. એ બધાં એક થઈ ગયાં છે અને બધાંએ મળી વિજયચંદ્રને તાર કર્યો છે. એ આજે આવનાર છે, અને મને ધક્કા મારી આપની પાસેથી કાઢી મુકનાર છે. આપને ગાંડાની ઇસ્પનાલમાં મુકવાનો ઘાટ ઘડી રહ્યા છે. આ બાજુ સર થાય કે પછી રમાબા—અને ચંદ્રકાન્ત.....નથી કહુંતો. પાપ એની મેજે ફટશે. સાહેબ, મારી દશા તો ઘોખીતો કૂતરો નહિ ઘરનો કે નહિ ઘાટનો એવી થઈ છે. સાહેબ, મને ધક્કા મારીને ઘરમાંથી કાઢી મુકવાનું એમણે નક્કી કર્યું છે.

રમણચંદ્ર : યાર, તું શું કામ ગભરાય છે ? હું એમના કોઈના આપને ગાંડું એવો નથી. ચંદ્રકાન્ત, વિજયચંદ્ર. રમા, વિનયા સઘળાં લુચ્ચાં છે, ચોર છે, દરામખોર છે. તું જને તો ખરો હવે કેવી ઉઠે છે તે. એક એકને લાન મારી ઘરમાંથી બહાર કાઢી મુકું છું.

અમણ : સાહેબ, આપના મ્હોનું જોર નથી ચાલવાનું. એમનો સંપ આપને ખેંચી જશે. વિજયચંદ્ર તો વળી આપની બહુજ નિંદા કરે છે. એ તો કહે છે કે પૈસા તો હું આપું છું બધા, અને ઘર પણ માંડું છે. ને નહિ માને તો એ તો કહેતા હતા કે આપને પણ રોકડું પરખાવવાના છે.

રમણચંદ્ર : અમણ, શું એ વિજયચંદ્ર પૈસાથી શાટચો છે ? મને કોઈની પરવા નથી. હું તો જ્યાં લાન મારીશ ત્યાં પાણી કાઢીશ.

શું હું નામદ્દ હું ? મને પેસાથી ડરાવનાર એ મૂખાને તો હું લાત મારીને ઘરમાંથી કાઢી મુકીશ. તને કાણ સતાવે છે હું જોઈ તો ખરે! બ્રમણ, હવે જરા લહેજુત પડે છે. લાવ, એક પ્યાલો આપ.

બ્રમણ: સાહેબ, રમાબા આવે છે, હું તો નહિ આપું. એ જોશે તો મારી ધૂળ કાઢશે સાહેબ. સમજ્યા ? હું ગરીબ નાહક માર્યો જઈશ.

(રમા અને વિનયા આવે છે.)

રમણચંદ્ર: બ્રમણ, ચાર, તારે તો માફ માનવું જોઈએ. તું શું કામ ડરે છે ? હું તને કહું છું, એક પ્યાલો દારૂનો મારે માટે ભરી લાવ. જલદી કર-લાવ-ઝટ કર.

(બ્રમણ પ્યાલો ભરીને આવે છે.)

રમા: બ્રમણ, આ શું તમે કરો છો ? જરા તો શરમ રાખો. આખા ઘરની ખાનાખરાખી થઈ. મારા મંસારની ધૂળધાણી થઈ. હવે તો જરા વિચાર કરો. બ્રમણ, આમાં સાફ નથી. આ તો પડતી-નું પાણી છે.

રમણચંદ્ર: બદમાસ, એક અક્ષર ન ખેલ. બન્ને ત્યાંજ ઉભાં રહો. ખબરદાર, જે એક ડગલું આગળ આવ્યાં તો. હું આ દારૂ પીઈ છું તે તમે બન્ને દસતે મોઢે જુઓ. બ્રમણ, બીજો પ્યાલો તું લે. પછી મને આપ.

વિનયા: બ્રમણભાઈ, આટલી ખરાબી કરી તેથી સંતોષ નથી વળ્યો? હજી શું કરવાની ઇચ્છા છે ? અરે ! જરા તો પ્રભુની ખાતર વિચાર કરો. આ બહુ ખોટું થાય છે. જરા તો વિચાર કરો. શોકોનાં ઘર ન ભાંગે.

બ્રમણ: સાહેબ, તમારા આગ્રહથી હું આ પ્યાલો તો પીઈ છું, પણ તમારા ઘરનાં ખેરાં મને ગાળો દે છે. આપણે એવી ગાળો હવે ખાવાના નથી. (પીએ છે.)

રમણચંદ્ર: રમા-વિનયા...ખબરદાર, જે જરા પણ ખોટાં તો. દરેકને ચાર ચાર લાતો મારીને ઘરમાંથી કાઢી મુકીશ. (દારૂ ચઢે છે.)

બ્રમણુ: સાહેબ, હું તો કોઈના શબ્દો સાંખવાનો નથી. મેં આપને પહેલેથીજ કહ્યું હતું કે આપનું કંઈ ચાલવાનું નથી. મારા ઘરની બૈરી એક શબ્દ મને બોલી તો તેનો ચુડો ભાંગી તેને ઘરમાંથી કાઢી મુકી, ઘરને તાળું મારી ફરું છું, પણ ઘરમાં નથી આવવા દેતો. એક શબ્દ માટે પાણેલી બૈરીનો ચુડો ભાંગી તેને કાઢી મુકનાર તે હું. હું કંઈ જોવો તેવો નથી. મને તમે કંઈ લુલીઓજમાલીઓ નહિ સમજતા. સમજ્યા! સાહેબ, તમારું ઘરમાં ચલણુજ ક્યાં છે? તમને તો એક ગાંડાની માફક ગણી કાઢે છે. હું ગરીબ છું. પણ બૈરી જરા બોલી તો 'બસ, મારા નામનો ચુડો કાઢીને ચાલીજન' એજ અહીં તો વાત.

રમણુચંદ્ર: (દારૂમાં બેઠો છે.) બ્રમણુ, તું મારો ભાઈ છે. રમાના લાથમાંનો ચુડો ભાંગી નાખ. બ્રમણુ ઉઠ, તને મારા સમ છે. તું મારો બહાલો દોસ્ત છે. યાર...તું-રમાના લાથમાંનો ચુડો ભાંગ-ઉઠ. ભાંગ-ભાંગ, બ્રમણુ, ચુડો ભાંગ. ઓ મારા રંગીલા યાર-મારા હૈયાના હાર-તું તો ખરો દિલદાર-ભાંગ ચુડો. રમાનો ચુડો ભાંગ. તું મારો ભાઈ છું, તું મારો બાપ છું, તું મારો સસરો છું, તું મારો દેવ છું, તું તો મારો પરમાત્મા છું-પરમાત્મા-તુંજ મારો દારૂ. ઉઠ પ્યારા, વાર કેમ કરે છે? ઉઠને ઉઠ, બ્રમણુ, ઉઠ, રમાનો ચુડો ભાંગ. વિનયાના માથાનો ચોટલો કાપ. અને પછી માઈ જનોઈ કાપ-લે...લે...આ કાપી નાંખ. લે આ માઈ જનોઈ (આપે છે.) બ્રમણુ હળુ નથી ઉઠતો!-ઉઠ.

(બ્રમણુ રમાના હાથમાંના ચુડો ખેંચે છે. વિનયા વચ્ચે પડે છે.)

• વિનયાને ધક્કો મારી રમણુચંદ્ર દૂર કરે છે.)

વિનયા: ભાઈ-ભાઈ! રમણુચંદ્ર!! આ શો અવિચાર!! આ તમે શું કરો છો!! જરા વિચાર કરો, ભાઈ, જરા વિચાર કરો. આમ તદ્દન છેલ્લે પાટલે જઈને ન બેસો.

રમા: (બેઠો છે.) પ્રભુ! મારી આ દશા!! દ્રોપદીનાં ચીર ખેંચાતાં તું દોડી ગયો. ઓ ભક્તવત્સલ દીનદયાળ પ્રભુ, મારા સૌભાગ્ય-

અલંકારોનું હરણ થાય છે. ઓ દારકાધીશ ! દોડ. ભાઈ ચંદ્રકાન્ત, તું મને આ વખતે બચાવ.

રમણચંદ્ર : ખબરદાર, જો એક તસુ પણ આગળ વધી તો. ગરદનજ કિડાવી દઇશ. સમજી ? એ ચંદ્રકાન્તનું—બદમાસનું નામ કિચ્ચારતી નહિ. એ ચંદ્રકાન્ત તને જોઇએ છે કેમ ?

બ્રમણ : જુઓ સાહેબ સાંભળો. ચંદ્રકાન્તની યાદ આવે છે. આપની સામે શરિયાદ ચંદ્રકાન્તની પાસે. હવે આપ આપને કાતેજ સાંભળો.

રમણચંદ્ર : બ્રમણ, તું શું જોઈ રહ્યો છું ? તને મેં મારા સમ દીધા છે. ભાંગ આ રમાતો ચુડો ભાંગ. બન્ને હાથના ચુડા ફેડ, લે આ લાકડી, કર ચુડાના કડકા. (લાકડી ફેંકે છે.)

(બ્રમણ જોરથી હાથ ખેંચી બંગડીમાં આંગળી નાંખી ખેંચવા બંધ છે, એટલામાં ચંદ્રકાન્ત, વિનયચંદ્ર, બાબાસાહેબ વિગેરે પ્રવેશ કરે છે. ચંદ્રકાન્ત એકદમ બ્રમણને લાત મારી દૂર કરે છે. બ્રમણ રડે છે.)

બ્રમણ : (રડવા લાગે છે.) સાહેબ, મને માર્યો. ચંદ્રકાન્તે મને માર્યો. વિનયચંદ્રે મને લાત મારી. સાહેબ, હું મરી જાઉં છું. રમાબાએ મને માર ખવડાવ્યો છે.

ચંદ્રકાન્ત : રમાજીને, આ બદમાસ બ્રમણ શી રીતે ઘરમાં આવ્યો ? એને ઘરમાં આવવા કોણે દીધો ? આખા સંસારની ખાના-ખરાબી કરનાર આ બદમાસ છે. (બીજી લાત મારે છે.)

રમણચંદ્ર : તું શી રીતે આવ્યો મારા ઘરમાં ચંદ્રકાન્ત બદમાસ ? મારા ઘરમાંથી નીકળી જા. વિનયચંદ્ર, તું પણ જા. બ્રમણ, આ ડોસાને માર એક લાત. લગાવ, લાત લગાવ. બ્રમણ, હરેકને એક એક લાત માર. લુચ્ચાઓ, હરામખોરો, મારા ઘરમાં કેમ આવ્યા છો ?

વિજયચંદ્ર: રમણચંદ્રભાઈ, આ તમે શું માંડ્યું છે? જરા તો વિચાર કરો.

રમણચંદ્ર: ચાલો મારા ઘરમાંથી બહાર નીકળો. ચંદ્રકાન્ત, તું મારા ઘરમાં બદમાસી કરે છે કેમ? નીકળ જુઓ, નીકળ મારા ઘરમાંથી.

ભ્રમણ: સાહેબ, હું ક્યારનું કહેવાનું કરતો હતો તે એજ. આપની સનદ જે દિવસે ગઈ, તે દિવસે આ ચંદ્રકાન્ત રમાબાને બેટી પડ્યા હતા, અને...

વિજયચંદ્ર: બદમાસ, એક અક્ષર બોલીશ તો જીભ કાપી નાંખીશ, સમજ્યો.

ભ્રમણ: સાહેબ, જુઓને આ બધા મળીને મને મારવાનું કરે છે. મેં આ જોયું હતું અને તમને કહીશ તેથી મને ઘરમાં આવતો અટકાવ્યો હતો. સાહેબ મને મારે છે.

રમણચંદ્ર: (દારૂમાં બકે છે.) ચંદ્રકાન્ત, ચાલ્યો જા. વિજયચંદ્ર, તું પણ નીકળી જા. ઓ ડોસા તું જા, નહિ તો તારાં હાડકાં રંગાવીશ.

વિજયચંદ્ર: થયું, હવે તો હદ વટાવી ગયા. હવે અહીં થોભવામાં માલ નથી. ચંદ્રકાન્ત, ચાલ. અહીં હવે ઉભા રહેવામાં હડાપણ નથી. રમાબહેન, હવે આ ઘરમાં રહેવું એ તો જીવનો નર્કવાસ બોલે ગવવા જેવું છે.

ભ્રમણ: સાહેબ, સાહેબ, (રમણચંદ્રને હથાવે છે.) જુઓ, આ તમારા ઘરને નર્કવાસ કહે છે, નર્કવાસ. આ પૈસો બોલે છે, સમજ્યા?

રમણચંદ્ર: હીક છે. બોલવા દે એમને, મને કોઈની પરવા નથી. રમા, તું જા; વિનયા, તું જા; તમે બધાં જતાં રહો. મને કોઈની જરૂર નથી. મારું ઘર ખાલી કરો. ઉઠો-જાઓ.

વિજયચંદ્ર: ખૂંદેન રમા, ઉઠ આ ઘરમાં હવે પાણી પીવા માટે પણ થોભતી નહિ. ઉઠ, હવે ચાલ.

રમા: (મનમાં) મારી તો ખરી કસોટી પ્રભુએ શરૂ કરી છે. શું આવી સ્થિતિમાં મારાથી ઘર છોડીને જવાય? એમને સુખે સુખ અને એમને દુઃખે દુઃખ એવા તો મેં સોગન લીધા છે. હવે મારાથી જવાય કેમ? એમના સુખમાં હું ભાગીદાર બની મેં એમની સાથે સુખ ભોગવ્યું. હવે દુઃખ ભોગવવાનો વારો આવ્યો. એટલે શું મારે ઘર છોડવું? પતિને દુઃખમાં મુકી પલાયન કરવું એ તો કુલટાનું કામ છે. નહિ, મારાથી તો એ નજ બને. જેમના પ્રતાપે સુખ ભોગવ્યું તેમના પ્રતાપે દુઃખ ભોગવવાનું આવે ત્યારે નાસી જનાર સ્ત્રી ખાનદાનનું ફરજંદ ન ગણાય. મારો દેશ પાતિવ્રત્યને માટે પ્રસિદ્ધ છે. મારાથી એ પ્રસિદ્ધિને ઝાંખપ તો નજ લગાડાય. (વિચાર કરે છે.) થયો..... નિશ્ચય થયો. મરણ મજે તો પણ શું થયું. પ્રાણપતિનાં પગલાં આગળ મરણ એજ અમને સ્ત્રીઓને કૈલાસવાસ છે.

વિજયચંદ્ર: ખૂંદેન રમા, શો વિચાર કરે છે? તું ચિંતા ન કર, ઉઠ, ઘર છોડ. હવે વિચાર કરવા જેવું શું રાખ્યું છે?

રમા: ભાઈ, આ ઘરમાંથી મને ક્યાં જવાનું કહ્યું છે? હું ક્યાં જઈ?

વિજયચંદ્ર: બહાર ગમે ત્યાં. આ નર્કવાસની બહાર કોઈ પણ ઠેકાણે.

રમા: ભાઈ આ નર્ક? ન્યાં આ પુણ્યપગલાંનો વાસ છે તે નર્ક? ભાઈ, તું બણેલો, ડાલો, વિચારશીલ અને ઠરેલ કહેવડાવું છું અને આ શું બોલે છે? અરે! ન્યાં આ પુણ્યપગલાં હશે ત્યાંજ માફે સ્વર્ગ, ત્યાંજ માફે વૈકુંઠ, અને ત્યાંજ મારો કૈલાસ. આ દેવ-પગલાં વગર મારે કોઈપણ ઠેકાણે, બલે તે મોટા રાજમહેલમાં અમર ઇંદ્રપુરીમાં રહેવાનું થાય તો પણ મને તો તે નર્ક સમાનજ લાગે.

આ મારા દેવ જ્યાં વસે તેજ મારે તો દેવદાર અને માંદિર છે. ચૌદ ચોકડીના રાજ્યમાં રાણી રહેવા કરતાં દુરદેવની દાસી થઈને પતિનાં પગલાં આગળ દુઃખમાં દિવસ કાઢવા એજ મને ગમે, એજ મારો ધર્મ છે. ભાઈ, આ પવિત્ર પગલાંમાંજ માંડે સર્વસ્વ છે. આ પગલાંની પૂજા કરીને માંડે આખું આયુષ્ય દુઃખમાં ગાળવામાંજ માંડે સુખ છે.

(રમણચંદ્રના પગ ઉપર માથું મૂકે છે. રમણચંદ્ર તેને લાત મારે છે.)

રમણચંદ્ર: આમ લાત મારીને તને ઉઠારી દઈશ.

વિજયચંદ્ર: બહેન રમા, તું ડાહી છે. તને ખીજું અમે શું કહીએ? તું મારી સાથે ચાલ. મારે ત્યાં તને દુઃખ નહિ પડવા દઈ, સમજ?

રમા: ભાઈ, એ તો તમારા મનની મોટાઈ છે. પણ ભાઈ સાસરની તો ઝુંપડી સત્તાની કહેવાય, પુલખી પિયેરની જૂરી જેમાં સુખ ન થાય.

ભાઈ, જ્યાં આ પગલાં ત્યાંજ રમાં. એતો નક્કી થઈ ચુક્યું છે. એમાં મિનમેખ ૪૨૬ પડવાનો નથી.

વિજયચંદ્ર: રમા, હજી તને કહું છું, તું આ પગલાંનો મોહ છોડ. માંડે માન, હું તારો દુસ્મન નથી.

રમા: ભાઈ, એ મોહ તો કેમ છોડાય! આ પગલાંમાંજ માંડે આયુષ્ય છે. આ પગલાંમાંજ મારો જીવ છે. આ પગલાંમાંજ માંડે સર્વસ્વ છે. (રમણચંદ્રને) આપે મને લાત મારી પણ હું તો તેમાં ચર્ણસ્પર્શ થવાનું પુણ્ય માની આનંદ માનું છું. મને આપથી દૂર ન કરો. હું આ પગલાં મૂકી દૂર નથી જવાની. મારો જીવ આ પગલાં પાસેજ રહેશે અને જશે. આપ કહેશો તેવી રીતે રહેવા હું કબૂલ છું. મારા ઉપર દયા કરો.

રમણચંદ્ર: જો તારે અહીં રહેવું હોય તો આ બધા હરામ બીરાતું નામ પણ દેતી નહિ. એમનું મહો પણ જોતી નહિ. આ

લુચ્ચાએની પાસેથી એક પૈસો પણ મારા ઘરમાં લાવવાનો નથી. એ બધું જો તને કબૂલ હોય તો તું મારી સાથે રહે. હું મારા મનમાં આવશે તેમ વર્તીશ. સમજી ?

ભ્રમણુ: સાહેબ, શાળાસ ! બહે શાળાસ ! ખૂબ કરી. (ધીમે રમણચંદ્રના કાનમાં) પણ જરા કાચું રાખ્યું છે. રમાળા પાસે સોગન લેવડાવો, સાહેબ.

રમણચંદ્ર: તને માફ કહેવું કબૂલ છે. ? કબૂલ હોયતો સોગન લે.

ભ્રમણુ: (કાનમાં) સાહેબ, એ તો ચંદ્રકાન્તની સાથે સલાહ કર્યા સિવાય જવાબ નહિ દે. જલદી જવાબ લો.

રમણચંદ્ર: સોગન લેવા હોય તો રહો, નહિ તો ઘર છોડો. જલદી કર, વાર કરીશ તો નહિ ચાલે.

રમા: આપને જેમાં સુખ થશે તેવી રીતે હું વર્તીશ; અને પ્રતિજ્ઞા લીધાથી જો આપને સુખ હોય તો હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે આ જીંદગીમાં હું દુઃખ વેહીશ, અડચણ સહન કરીશ, મહેનતમજૂરી કરીશ; પણ બીજાની એક કોડી સરખી હું આ ઘરમાં નહિ લાવું. આપને જો આથી આનંદ છે તો આખા જગતનો પૈસો, દોલત, ધન મને આજથી શિવનિર્માલ્ય છે.

ખાખાસાહેબ: (આંખમાં આંસુ સાથે) બેટા રમા, આ કેવી કડક પ્રતિજ્ઞા ! બહુ આકરા સોગન તેં લીધા.

વિજયચંદ્ર: ખહેન, તું કંઈ ઘેલી તો નથી થઈ ? રોજ અમને અભાવે ફાકા પડવાની દશા છે, ત્યાં આવા સોગન તેં કેમ લીધા ? કુબેર જેવો ધનાઢ્ય તારો બાપ, મારા જેવો તારા મ્હોંમાંથી પડતા બોલ ત્રીલનારો તારો ભાઈ, એવા હોવા છતાં તું એક દમલખાજ દારૂડીઆની.....

રમા: જુઓ, આવા શબ્દો મારા સાંભળતાં તો હું તમને નહિ ઉચ્ચારવા દઉં. આવું અપમાનકારક હું તમને કેમ બોલવા

હઉં ? આપા શબ્દો મૂળે મોઢે સાંભળવા એ પ્રતિવ્રતાને ન શાભે. હવે આપ સીધાવો. આપ, ભાઈ, મામા, માસી, માંડે આ જગતમાં કોઈ નથી. પતિવ્રતાને એક સિવાય બીજું સગુંજ હોતું નથી. તે આપની છોકરી નથી. તે ભાઈની બહેન નથી, તે છોકરાની મા નથી. તે તો ફક્ત પ્રભુએ કરેલા, અને વિધિએ આપેલા પતિની પત્નિ છે. આપા ! જે દિવસ માંડે લગ્ન થયું તેજ દિવસે તમારી આ છોકરી મરી ગઈ. છોકરીના લગ્નનો સમારંભ માઆપને આનંદ આપે છે, પણ છોકરીના માઆપે તો તે છોકરીની મરણ પછીની ઉત્તરક્રિયાજ સમજવી જોઈએ. જ્યારે કન્યાદાન વખતે આ પવિત્ર હાથ ઉપર આપે પાણી મૂક્યું તેજ વખતે આપે માંડે શ્રાદ્ધ સરાવ્યું. કન્યાદાનનું પાણી એ છોકરીને નામે તિલાંજલિજ સમજવી.

રમણચંદ્ર : હજી આ હરામખોરો કેમ કહ્યા છે ? એ બધાને કાઢી મુક.

• રમા : ભાઈ, આપા, ચંદ્રકાન્ત તમે બધાએ સાંભળ્યુંને મને કેવી આજ્ઞા થઈ તે ? મારે માટેની માયામમતા છોડીને તમે બધા આવ્યાછો તેવાજ પાછાં ફરો. તમને બધાને જવાનું કહેતાં, આ અવિવેક કરતાં મને દુઃખ થાય છે, પણ શું કરું, મારો ધર્મ મારે બળવવોજ જોઈએ. વિનયાબહેન, તમને મારી હાથ જોડીને વિનંતિ છે કે તમે હવે આ ઘરમાં નહિ રહેતાં. તમે જવાની ના પાડતા નહિ. તમને મારા સમ છે. ચંદ્રકાન્તભાઈ તમને એમની ગરજ નહિ ભાસવાદે. ઘરમાં આવો પ્રકાર શરૂ થયા પછી તમારા જેવાની ઇર્જીત સાચવવી એ બહુ કઠણ કામ છે

વિનયા : ભાભી, મારી આબરૂની વાત કરો છો પણ તમારું શું ?

રમા : આ પવિત્ર જૂથની શીતળ છાયા હોય ત્યાં મારી ઇર્જીત સહિસલામત છે. સમજ્યાં ?

રમણચંદ્ર: હજી કેમ કોઈ ગયું નથી? કેમ જતાં નથી? કેમ ઉભા છે?

રમા: તમને બધાને મારા સમ છે. હવે મારી માયા છોડી તમે જાઓ. આજે આ તમારી લાડકી રમા મરી ગઈ એમ સમજી તેને નામે સ્નાન કરજો.

(બધાં આંખમાંથી આંસુ ગાળતાં જાય છે.)

રમણચંદ્ર: કેમ બ્રમણ, હવે તને કોણ સતાવશે?

બ્રમણ: આપે તો ખૂબ કરા, શાખાસ, સ્નેહ એનું નામ.

રમણચંદ્ર: ચાલ, ત્યારે લાવ હવે એક પ્યાલો.

બ્રમણ: સાહેબ, હવે નથી વધારે. આ એકજ પ્યાલો છે (આપે છે.)

રમણચંદ્ર: લાવ એ, રમાના દેખતાં આ એકજ પ્યાલો..... એકજ પ્યાલો.....એકજ પ્યાલો.....

(પડદો પડે છે.)

પ્રવેશ ૫ મો

સ્થળ:—કલાલરોડ.

પાત્રો:—સ્વયંસેવક, રસિક, બાવો વગેરે.

રસિક: (પીઠા ઉપર પહેરો ભરવા જતાં રસ્તામાં નિશ્વાસ મુકી)
 દર, દર, હિંદુસ્તાનમાં ચારે તરફ દુકાળ દુકાળ થઈ રહ્યો છે. દુકાળી-
 આઓ ટપોટપ પ્રાણ છોડે છે. જે હિંદુસ્તાને પોતાના પુત્રોને સુખમાં
 ઉછેરી પારકાઓને પણ જમાડ્યા, જે હિંદુસ્તાને જગપ્રસિદ્ધ પ્રતાપી
 પુરૂષો, શૂરવીર યોદ્ધાઓ, રણધીર લડવૈયાઓ, ગોપાલક રાગ્નઓ અને
 ચતુર મંત્રીઓને જન્મ આપ્યા છે તેજ હિંદુસ્તાન આજે ધર્મહીણ,
 નિંદક, નીચ, નિવીર્ય પ્રગ્નથીજ ભરપૂર થઈ રહ્યો છે. દુકાળી-
 આઓની સ્થિતિનો અ્યાલજ લેઈને પીગળાવે છે. (સામે
 જોઈને) અરે ! આતો પેલો બાવો. મને તો એ કોઈ ઢોંગી લાગે છે.
 મોડી મોડી રાત સુધી ઐરાંઓ તો એ બાવો પાસે ખેડેલાં જ હોય
 છે. જીવાન જીવાન સ્ત્રીઓ પણ વખતે કવખતે એના દર્શન માટે જાય
 છે. શું આ દેશમાં પુરૂષોને ભાન નહિ હોય ! મને લાગે છે કે પુરૂષોએ
 પોતાની આંખમાંનું નરજ ખોયું છે. જેની જેની આગળ આ વાત
 કહે છે તે બધાએ કાલાડમરા થઈને કહે છે કે, “ હા ભાઈ, આતો
 ખોઈ થાય છે. ” પણ પોતાના ઘરનાં ઐરાંઓને અટકાવવાની તાકત

કાષ્ઠનામાં નથી. બહુ કહીએ તો તો ચોકખું જણાવી દે છે કે ધરનાં
ઐરાં નથી માનતાં. હવે આ આભ શટ્યું ત્યાં થીગડું ક્યાં દઈએ ?
હવે તો દેશના જીવાનીઆઓ કમર કસીને સાચી વાતમાં સૈને નારાજ
કરવાની હિંમત પકડે તોજ દેશનો ઉદય થાય. આ બાવો મને તો
ધુતારા જેવોજ લાગે છે. આજે હું એની પાછળ રહીને ચર્ચા જોઉં
તો ખરે કે એ કેટલા પાણીમાં છે ! (બાજુએ સંતાઈ જાય છે.)

બાવો : (આમ તેમ જોઈને.) આપણને તો ભાઈ દાડ સિવાય
નથી ચાલતું. પેલા ખાદીના ખવીસો તો હવે દાડની દુકાને પહેરે
ભરે છે. એટલે મારી પણ દશા બેડી છે. પણ આજે કુંવરજી કલાલને
નોકર મળ્યો તેને જ્યારે ચાર આના મહેનતના આખા ત્યારે કંઈ
ઠેકાણું પડ્યું. એણે મને આ જાડની નીચે બેસવાનું કહ્યું, પણ હજી
એ આવ્યો નહિ. પેલો દૂરથી એજ આવે છે.

નોકર : (આવીને રમાલમાંથી સીસો કાઢીને આપે છે.) લો
બાવાજી, આ ખાટલી. મારા શેડે કહ્યું છે કે તમને જ્યારે જોઈએ
ત્યારે મંગાવી લેજો. દાડની દુકાન બહારથી બંધ હોય છે, પણ
અંદરથી તો રાત્રે...ચાલે છે.

બાવો : હીક, એ હીક કર્યું. સાળાઓ ક્યાં સુધી પહેરે ભરશે ?
ઉંટે કર્યા ઢેકા-તો માણસે કર્યા ટેકા. પણ રાત્રે લેવા આવીએ તો
સરકારના માણસો હેરાન તો ન કરે ને ?

નોકર : અરે, કોઈ હેરાન નથી કરતું. બધાએ જાણ્યું છે. હાથ
રાખે પોલો તો કામ કરે ગોલો. સરકારને વળી આ ખાદીના ખવીસો
ક્યાં ગમે છે ? એ તો બધુંએ ચાલે. આંખ આડા કાનજ તો.

બાવો : હીક, પણ આ ખાટલી સીસો લઈ જા અને આ પૈસા.
તું આવતી કાલે આ વખતે મને ભરીને આપી જાજો. હું અહીંજ
તારી વાટ જોઈશ. સમજ્યો ? આ તારી મહેનતના. જોજો પણ આ
વાત કુટે નહિ હોં. મારી સાથે જો બીજું કંઈ હોય તો તારે વાત
જ નહિ કરવી. સમજ્યો ?

નોકર: હીક, હું કાલે આવીશ, બાવાજી.

બાવો: (સીસાને લપેટી ઝાળામાં મુકે છે. દૂર નજર કરે છે પણ કોઈ દેખાતું નથી, તેથી) એને બરોબર વખત આપેલો છતાં હજી એ ન આવી. ચાલો આપણે આ ઝાડની નીચેજ આસન માંડીને દમ લગાવીએ.

રસિક: અરે આ બાવો તો બગભગત છે. દારૂના સીસા સંતાડી હવે પાખંડ કરવા બેઠો છે. અરે, બરતખંડ, તારી શી દશા! આવા જોગટાઓ, બગભગત, બદમાસો મગ્ન કરી રહ્યા છે. ગરીબ સદાચરણી ખેડૂતો ભૂખમરાથી મરી રહ્યા છે. આવા બદમાસોની પાસે પોતાના ઘરની સ્ત્રીઓને મોકલતાં આ દેશના પુરૂષો શરમાતા પણ નથી અને મદાન ચારિત્ર્યશીલ પુરૂષોનો ઉપદેશ સાંભળવા માટે સભામાં સ્ત્રીઓને મોકલતા એમનો શુભ કથવાય છે. વાહ! કિસ્મત! તારી પણ બલિહારી છે. અરે પેલી જીવાન છોકરીઓ આ તરફજ આવે છે. તેમને જોઈને બાવો તો ઉંચેનીચો થાય છે. જોઈતો ખરો એ શું કરે છે. તે. આવી જીવાન જીવાન છોકરીઓને મનમાં આવે ત્યાં બટકવા દેવી એનું નામ સ્વતંત્રતા કે સ્વચ્છંદતા! એને શું કહીએ? દેવદર્શનને નામે કેટલી બદમાસી થાય છે તે હિંદુઓ ક્યારે જોશે? પ્રભુ અમારી આંખો ખોલ, હવે હદ થઈ.

બાવો: બાવો તે એનું નામ કે જે પોતાનું ધારેલું કાર્ય કરે અને પીડાતા શુભની વેદના હરે. (વિચાર કરીને) શાસ્ત્રનાં પુસ્તકોમાં પણ ચોક્કસ લખ્યું છે કે પોતાના જીવને ત્રાસ આપવો નહિ. જીવ માગે તે વસ્તુ તેને આપવી. (ખુંખારીને) રંગ છે તમારી ભક્તિને. ધર્મ ઉપર જેમની આસ્તા હોય તેમની વાતતો ન્યારીજ છે. વાહ રે મણી વાહ, સાધુને સીધુ આપવા આવી કેમ? ધન્ય છે તારી સુરતને, ધન્ય છે તારી સુરતને, અને કરોડો ધન્ય છે તને સાધુસેવા માટે મોકલનાર તારા મુખાપને. (નિહાળીને જુએ છે.) અરે, એની સાથે બીજી કોઈ

છે વળી એ પીડા વળી એ ક્યાંથી લાવી ? મેં કહ્યું હતું કે એકલીજ આવજો અને વળી આ લપ શી ? (આસન માંડી જપ કરવા જેસી નય છે. મણી અને પશી આવે છે.)

મણી: પશી, અલી એા પશી, તું જલદી ઘેર જમને દાળ ઓરજો, બા. હું જરા રહીને આવું છું. જા બેન, ઉતાવળ કર. (પશી નય છે.)

રૂખી: અલી બેન, પેલા બાવાજી તો તારી સામેને સામેજ જોઈ રહ્યા છે. તું તો જાણે ઇંદરની રંભા ! ના બેન, પણ તારી ઓળખાણના છે એમ લાગે છે. એની તરફ વાંકી નજરે જોઈને કેવી ગાલમાંને ગાલમાં હસતી હતી. જાણે કોઈ જાણતુંજ નથી.

મણી: અલી બેન, જા, તું તો ગમે તેવું કંઈ બોલે છે. એ સાધુજી તો અમારે ત્યાં ભિક્ષા માટે આવે છે તેથી એ ઓળખે.

રૂખી: હીક બેન, હું તો બપોરે આવીશ, મારે તો આમ જવું છે. (નય છે.)

મણી: બપોરે આવજો હોં. હું પણ જઈ છું. (જવા લાગે છે.)

બાવો: નારાયણ, નારાયણ, નારાયણ.

(મણી પાછી ફરે છે.)

મણી: (પગે પડે છે.) હું તો સમજી તમે ગયા હશે.

બાવો: તને મારી સેવાનો લાભ આપ્યા સિવાય જાઉં તો તને શુસ્સો ચડે. તારે માટેજ હું અહીં થોભ્યો છું. આપણા મંદિરમાં દર્શન કરાનેજ હવે ઘેર જજો. હું પણ પાછળ પાછળ આવું છું.

મણી: ના, સાધુજી. પાછળથી મારા કાકા આવે છે. સાંજે દર્શન માટે મંદિર આવીશ. (નય છે.)

બાવો: હા.....સ. સાંજ ક્યારે પડશે ! જીવાન છોકરીઓને તળાવે ન્હાવા ધોવાની અને મંદિરે દેવદર્શન માટે જવાની છૂટ આપવામાં આવે છે એ પદ્ધતિ તો દેશને ધણીજ ફાયદાકારક છે. એનાથી

સ્ત્રીઓ હિંમતવાળા બને છે. કેટલાક દેશદ્રોહી જીવાંતીઓ આ પદ્ધતિને નાખૂદ કરવા માગે છે. સ્ત્રીઓ ને નીડર નહિ બને તો ભવિષ્યની પ્રજા નીડર ક્યાંથી થશે? નહિ, એ પદ્ધતિ તો કાયમજ રાખવી જોઈએ. એ તો સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા છે. પુરુષો સ્વતંત્રતા માટે લડત કરે અને સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા લૂંટે એ થું કહેવાય ?

રસિક: અરે, અમારી અધોગતિ માટે પુરતી તૈયારી આવા સાધુઓએ કરી મુકી છે. ધિક્કાર છે એવા પુરુષોને કે જે પોતાની જીવાન વહુમેટીઓને આવા જોગટાનો સહવાસ કરવા દે છે. દર્શનને નામે કેટલા અત્યાચાર થાય છે તેની કલ્પના હિંદુઓ કેમ કરતા નથી ? મદમાસોના હાથમાં વલિવટ હોવાથી મંદિરો પવિત્ર સ્થળો મટી કુટુંબાના બન્યા છે. મંદિરો એ અત્યાચારના અખાડા બન્યા છે. મંદિરો એ નીચ કર્મના પીઠાં બન્યા છે. અરે હિંદુઓ ! તમારી શિયળ પ્રત્યેની જોદરકારી અને અંધશ્રદ્ધાથી હિંદુ ધર્મ છવાયો છે. દેવના દરબારમાં દર્શન કરવા માટે આવેલી કેટલીએ પવિત્ર બાળાઓના પાલવો ખેંચાય છે તેની કલ્પના કેમ તમે નથી કરતા ? હિંદુ ધર્મનું અભિમાન તેની પવિત્રતામાં છે. પવિત્રતા હોય તોજ માળા, જનોઈ, તિલક, પૂજા, અર્ચા સર્વે શોભે છે. પવિત્રતાને અભાવે તો એ સર્વે ઢોંગ છે. (વિચાર કરે છે.) અંધશ્રદ્ધાવાળા માળાપોએજ પવિત્રતા ઉપર પાણી મૂક્યું છે. અરે, આ મણી મૂરી નજર આગળ કેવી નીચ રમત રમી ગઈ ! હું એનો પણ શા દોષ કાઢું ? કળેકું વળી સુખે સંસાર ક્યારે કરી શકે ? પ્રભુ, કાંતો બગડી સુધાર, કાંતો બધુંજ જલમય પ્રલય કરી નાખ. જ્યાં નજર નાખું છું ત્યાં હિંદુ સંસારમાં સડો પેડો છે. ધર્મની, દેશની કે ધરની સ્ત્રીની ઇજ્જત, આબરૂની કશી દરકારજ પડી નથી. અરેરે, હિંદુધર્મની આવી અધોગતિ !!

સૌ દોષ પાપો લાખના, માળાપને શિર છે ખરા;
ધિક્કાર છે તે માળાપને, ભારે રડે છે આ ધરા.

ધિક્કાર તેના કુળને, ધિક્કાર તેની જાતને;
 લજ્જા પમાડે દેશને, ધિક્કાર તાતા માતને.
 યુવતિ તણો શો દોષ ? રીતિ લમની છે બહુ ખૂરી;
 માબાપ પ્રેમે ફેરવે કન્યા ગળામાંહી છુરી.
 જોડાં કજોડાં થાય, તેથી જર બહુ પસરાય છે;
 કાચી વયે કૌતુક થતાં, બહુ યુવકો મરી જાય છે.
 શું દોષ કાઢું સાધુનો, યુવતિ શ્વસે આંખથી,
 મન ચપળ કલિ નરતણા, બાવા બન્યા છે રાખથી.
 એકાંતની તક મેળવે, શું કામીજન શરમાય છે ?
 વૃતપાસે વલ્લિ આવતાં, તે પણ પ્રવાહી થાય છે

અંક ૪ થી

પ્રવેશ ૧ લો

સ્થળ:—મદનમંડીલ.

પાત્રો:—મદનચંદ્ર, દુષ્ટા વગેરે.

મદનચંદ્ર: જ્યારથી એ મનહરણી રતિસુંદરીની મૂર્તિ નજરે પડી છે ત્યારથીજ આ મદનચંદ્રને કામવિકાર થયો છે. બરોબર આજે એક માસ થયો, રાત્રે નિદ્રા આવતી નથી. રમાસુંદરીની સાથે વિલાસમાં થોડા ઉજ્જગરા કાઢ્યા સિવાય નિદ્રાદેવી પ્રસન્ન થશે નહિ એમ લાગે છે. અન્નની રૂચિ પણ નષ્ટ થઈ ગઈ છે. એ મૃગનયની ઉપર માફ મન ગયું છે. એની તનુવાટિકામાં આ મદનભ્રમર યથેચ્છ વિહાર કરશે નહિ ત્યાંસુધી આ રસભોગી મદનને રૂચિ અને રસનાનો મેળાપ થવાનો નથી. તે સુંદર સુવતીના કોમળ અવયવોના આલિંગન વહેજ મારા મદનવંદી ઉપર જલસિન્ધુ થશે. કોઈ પણ કામમાં માફ ચિત્ત એટલું નથી. રમા, એ રંભા માફ ચિત્ત ચોરી કાળજી કોરી ગઈ છે. વિનયથી છણકા કરતા તેના હાથ પકડી તેને આલિંગનની શિક્ષા કર્યા સિવાય તે માફ ચિત્ત મને પાછું આપશે નહિ. વાહરે રમા ! તને તે કિરતારે પેતાને હાથેજ ધડી છે. રમા, વાહરે તારી કાન્તિ એણે તો મારી. શાન્તિ દૂર કરી મને બ્રાન્તિમાં નાંખ્યો છે. એની કાન્તિએ તો મારામાં અનેક પ્રકારની કાન્તિ શરૂ કરી છે.

ધમ્મિર, તેં પણ તારી કારીગરીનો આ એક નમૂનોજ કરી મૂક્યો છે. જ્યારે રમણચંદ્ર વકીલાત કરતો હતો ત્યારે મેં એનાં વખાણુ સાંભળ્યાં હતાં અને તેને જોયા વગરજ હું તેના ઉપર મોહ્યો હતો. તે વખતે જો મેં એને મનાવવાના પ્રયત્નો કર્યા હોત તો એ જરા “ ખેંચ પકડ જોર આતા હૈ ” કરત, પણ કોણ જાણે ? પ્રજાની મારા ઉપર મહેર કે રમણચંદ્રની લીલાદહેર નાખ્દ થઈ. મેં તો સાંભળ્યું છે કે એને ખાવાના પણ સાંસા પડી રહ્યા છે. આવે વખતે માફ કહેણુ તો એને કુદરતની કૃપા સમાન લાગશે. દુષ્ટા જેવી ચપળ માણણુ તો ભલભલાને સીસામાં ઉતારે એવી છે, તો એના શા ભાર ? (આમ તેમ ફરે છે.) સંદેશો લઈને દુષ્ટા પણ હજી પાછી નથી આવી ! એ મૂર્ખાને કેટલું બધું સમજાવ્યું હતું કે એ હા પાડે કે તું તુરત મને વધામણી કહેવા આવ, કોઈપણ ઠેકાણે થોભતી નહિ. એ વળી એની પાસે ધનામ લેવા થોભી હશે. હું પણ કેટલી ધીરજ રાખું ? એ સુંદરી પણ કંઈ ખેવડૂક નથી. એતો ડહાપણુ અને ચતુરાઈનો નમૂનો છે નમૂનો. મારા જેવો સત્તાધારી અને એના બધા કોડ પુર કરનાર એને બીજો ક્યાંથી મળશે ? “ લક્ષ્મી ચાલ્લો કરવા આવે ત્યારે મ્હોં ઘોવા જાય ” એવી તો એ ગમાર નથી. (દૂર જોઈને.) હા—પેલી આવે. હા, એ દુષ્ટાજ છે. (દુષ્ટા આવે છે.) કેમ દુષ્ટા, કામ રતોહ કે નહિ ?

દુષ્ટા: હા, હા, રતોહ કેમ નહિ, તમારી કે તેની, ગમે તેની રતોહ તો ખરીજને ? આપને મન તો બધું સહેલુંજ છે.

મહાનચંદ્ર: દુષ્ટા, હવે તારો બધો છણુકો અને રણુકો જવાદે, અને સીધી વાત કર. શકુન્તલાને જોયાથી દુખ્યતની જે દશા થઈ હતી તે દશા મારી થઈ છે.

દુષ્ટા: મહાનચંદ્રજી, ખરૂં પુછાવો તો આપની સ્થિતિ મહે શકુન્તલા જેવી થઈ હોય પણ રમાની સ્થિતિ શકુન્તલા જેવી નથીજ થઈ. અન્યોન્ય પ્રેમની વાતો જુદી હોય છે, અને

એકરતરી પ્રેમ પણ જીવદા પ્રકારનો હોય છે. મેં આપનો સંદેશો એને કહ્યો, પણ તે સાંભળનાનીજ સાથે એણે નૃસિંહરૂપ ધારણ કર્યું. આપને ચોપડવામાં એણે બાકી નથી રાખી. મને તો, સાહેબ, એમ લાગે છે કે આપ તેનું નામજ છોડી દો. આપને એમાં યશ નહિ મળે. ભય, લાલચ અને સત્તાથી વખતે આપ પથર પીગળાવી શકશો, પરંતુ રમાને આપ નહિ મનાવી શકો. આપના પ્રયત્ન વ્યર્થ છે. ઘણી ઘણી શંકાવાળી સ્ત્રીએને મનાવી મેં આપની આગળ નજરાણું ધર્યું, પણ રમા એ આપનો શિકાર નથી, એમ સમજી આપ એને છોડવાનું મુકી દો. ગુસ્સાથી કદકતા હોડથી એણે મને જે જવાબ આપ્યો તેની યાદ પણ મને હજી કંપાવે છે. એનો મોહ આપ છોડી દો. એમાં સાર નહિ કાઢો.

મદનચંદ્ર: દુષ્ટા, આ તું શું બકે છે ? એ દારૂડીઆની સ્ત્રી આ મદનચંદ્રની માગણીને તરછોડે છે ! આ મદનચંદ્રના સપાટા હજી એણે ક્યાં જોયા છે ? આકાશમાં સંતાય, યા તો પાતાળમાં પેસે તો પણ તેને ખેંચી લાવવાની મારી સત્તા છે. દુષ્ટા, જા, તું એ હઠીલી પાસે ફરીથી જા અને પૂર્ણ રીતે સમજાવ. એની દરિદ્રાવસ્થાના ચિતાર એની નજર આગળ તું ખડો કર. મને સંતોષવાથી એના ગયેલો વૈભવ પાછો મળશે અને દુઃખ દૂર થશે. એની આગળ હું ધનના ઢગલા કરીશ. એને બધી રીતે સમજાવજે. તને કહેવું પડે એમ નથી. અને માનપાનથી જો એ ન સમજે તો એને મારો છેલ્લો સંદેશો કહેજે કે, “ આ સત્તાધારી મદનચંદ્રે એને પોતાની કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. ” જો એ આમ નહિ માને તો મારે બીજાં પગલાં ભરવાં પડશે. હું મારી સત્તા પણ ચલાવીશ. જા દુષ્ટા, તું જલદીથી જા. એનું મન પ્રથમથીજ દુખાવીશ નહિ. પ્રથમ તો એને પ્રીતિ બતાવજે અને તેથી ન માને તોજ બીતિ. હા, હા, એ તો હમણાં બધાએ માળા કરશે. મને જ્યાંસુધી એણે પૂર્ણ રીતે જોયો

નથી ત્યાંસુધી એના આ ઢોંગ છે. એક ફેરા નજરે નજર મળી કે થયું. પછી તો પગે પડતી આવશે. જ્યારે મદનનાં બાણ છુટવા લાગશે ત્યારે એની પ્રતિજ્ઞા તો કારે રહેશે પણ મારી પ્રતિજ્ઞા સફળ થશે. જો આ કામમાં પ્રતેહ મેળવીશ તો તને આખી જીંદગીની સુખી કરીશ. સમજ ?

દુષ્ટા: (મનમાં) રાજી કર્યાં. પોતેજ નારાજ થવાના છે, અને મને શું રાજી કરવાના છે ? (મદનચંદ્રને) ઠીક સરકાર, હવે હું એજ કામે જાઉં છું.

મદનચંદ્ર: હવે વિલંબ કર્યાથી બાજી બગડશે. મારા વિલાસ-મંદિરને દીપાવનાર એ મૂર્તિ આજે દરિદ્રીની ઝુંપડીમાં દુઃખથી રડી રહી છે. અરે, પણ આ દુષ્ટા પાછી કેમ આવી ? દુષ્ટા, પાછી કેમ આવી ?

દુષ્ટા: સરકાર, આ શુભ કામે જતાં મને તો અપશુકનો થયાં. દરવાજાથી બહાર નીકળી કે તુરત હાથમાં સાવરણી અને કોલસાની થેલી લેઈ રાંડીરાંડ સામે મળી. મને તો લાગે છે કે આપને એમાં પ્રતેહ નહિ મળે. સત્તાથી દબાય એવી એ નથી. લાલચ એની આગળ પાણી બરે છે. તમે એને નહિ મનાવી શકો. પછી મારે શું ? આપ જેમ કહો તેમ.

મદનચંદ્ર: તને શું ? તું તારે સોંપેલું કામ કર. ખીજું મારે જોવાનું છે. તને મારી સત્તાનો ખ્યાલ ક્યાં છે ?

સૌ રાજ્યના નર કંપવું, તો નારના શા બાર છે;

આ વીરની સામે થવા, કે હામને ધરનાર છે.

બળવાન બાળ્યા પલકમાં, કળવાને કાંપી દીધા;

ધનવાન નાખ્યા ધૂળમાં, જનમાત્રને સીધા કીધા.

સૌરાજ્યની નારી પર, અધિકાર તો આરો ખરે;

શત નારી બેઠું રાજ, તોજે વાળ કે વાંકો કરે.

અધિકારને બિહાર છે, દરકાર શી છે દામની;
એ કામિની જો જાય તો, સત્તા પછી શા કામની.

મારી આગળ કોઈના મદ ટક્યો નથી. સર્વેના ગર્વ મારી આગળ ગળી
ગયા છે. એ તો મારે એ રમાને નારાજ નથી કરવી, નહિ તો મારી
સત્તાથી હું એને પરહેજ કરીને બોલાવું. અને મારી મતલબ હાંસલ
કરું, બસ, માને તો હીક, નહિ તો એ રસ્તો તો છેજ.

પ્રવેશ ૨ જો

સ્થળ:—દુકાન.

પાત્રો:—ખેડૂતની સ્ત્રી, રસિક અને સ્વયંસેવકો.

(ખેડૂતની સ્ત્રી પેટમાં ખાડા પડેલા, અર્ધનગ્ન દશાવાળાં અને ભૂખે ટળવળતાં ચાર છોકરાંઓને મારતી પ્રવેશ કરે છે.)

સ્ત્રી: (પેટ ફટતી) હાય હાય રે બાપ ! હવે ભૂખથી નથી રહેવાતું. પાંચ દિવસના નકરા અપવાસ થયા છે. આ છોકરાંઓને હું શું ખવાડું ? (મારે છે.) પીટયા મૂઆ હોત તો એ ઠીક થાત ! હું એમને હવે શું કરું ? દાણાની કેઠીઓ દાલવી ઠાલવીને શાહુકાર લઈ ગયા. ધંટી અને સાંમેલાની દરાજી કરી મુવા તલાટીએ વળે* લીધો. પંદર રૂપીઆ આપવાના કરી મામલનદાર માઈ ડોખું લઈ ગયા અને પછીથી કંઈએ ન આપ્યું. હાય રે મારા બાપ ! હું શું ખાઈ ? અમે તો આબરદાર એટલે કોઈ દન ભીખ નથી માગેલી. મુવા મામલનદારના સપાઈએ છોરાના બાપને ડોખાના રૂપીઆ માગવા ગયા એટલે લાત મારી. હાય હાય રે ! એ મુવાનું સત્યાનાશ જાણે. પંમ દાંડે ઘેર આવીને છુર્ક રહ્યા. છોરાં ભૂખે રડવા લાગ્યાં તાણે બહાર જઈ ચોરીઆતું. દુધ પીધું. (છોકરાં માને વળગી રહે છે. ખાવા માગે છે.) અરે ! તમે

મારા દુરમન પામ્યા હું તમને શું લાવીને ખવાડું ? તમારો બાપ મરી ગયો. હું શ'ખણી શું કામ જીવી ? મને કાગડીને મોત નથી આવતું.

છોકરાં: બા, ઓ બા, અમને જૂખ લાગી છે. કંઈ ખવાડ. અમારા પેટમાં કંઈ કંઈ થાય છે. અમને કુસકાનો રોટલો કરી ખવાડ. અમે કુસકા લાવ્યા છીએ તે ખવડાવને, બા. અમારા પેટમાં દુઃખે છે. બા—ઓ બા, ઉઠને.

સ્ત્રી: (જોરથી રડે છે.) બેટા, તમને મારા દુઃખની શી વાત કહું ? તમે લાવેલા કુસકા ઢાંકી મુક્યા હતા તે જમાદાર ઘરમાં આવીને લઇ ગયો. એણે એના ઘોડાને ખવાડી દીધા. મેં ના પાડી તારે મને સોંટી મારી. (રડે છે.)

છોકરાં: હાય હાય રે મા !! તાણે તો અમે મરી જઈશું. અમારા પેટમાં કંઈ કંઈ થાય છે. ઓ મા ! અમારાથી નથી ઉભાં રેવાતું.

(ચકરી આવવાથી એક પછી એક બેશુદ્ધ યજ્ઞ દળા પડે છે.)

સ્ત્રી: ઓ ભગવાન ! હવે તો મોત આપ. આ દુઃખ નથી જોવાતાં. મારા છોરાંના મોમાંથી જેણે રોટલો કાઢી લીધો છે તેનું ભગવાન કદી નહિ બહું કરે. ખેડુતની પાસેથી જે મફતનું ખાય તેનું સત્યાનાશ જન્મે. તેનો દીકરીએ દીવો ના રહેજો. ખેડુતોને અવળા પાટા બંધાવી જુઠો હિસાબ કરી તેમનું અનાજ લૂંટનાર શેઠશાહુકારોને ભગવાન લૂંટશે. એમનું નખોદ જશે. ખેડુતોનું ખાધું તેનું વંશ જાય. માફ ડોણું લઇ જનારના હૈયા ફાટી પડે. એ દુઝાણું ખાનારાને ઘેર કાંટા ઝીટે. ઓ ભગવાન ! મારા છોરાં મરી ગયાં, જૂખે મરી ગયાં. ઓ બાપ રે ! (મૂર્છા આવે છે.)

ખેડુત: (ચીંચરેલા દશામાં પ્રવેશ કરે છે) મારી બે બહેનો અને મળુ જવાનુજોષ છોકરીઓને છ છ આને વેચી તે ઉપર મેં વીસ દિવસ કાઢ્યા. હવે ત્રણ દિવસથી અનાજ દેખવા નથી મળ્યું. હવે શું વેચીને જીવું ? બેરી શાહુકાર લઇ ગયો. ભાભી રાવ લઇ

ગયો. અને બન્ને મરી ગયાં. છોરાંએ મરી શીટયાં. ચાર દહાડા દુકાળ ખાતામાં કામે ગયો. તેના પૈસા કારકુન બધા ખર્ચ ગયો. સાહેબ પાસે ફરિયાદ કરવા ગયો તો સાહેબે હોટીઓ મારી. અરે ! મારા પેટમાં લ્હાય ઉઠી રે, આપ. (તમરી ખાધને પડે છે.)

(રસિક અને સ્વયંસેવકો પ્રવેશ કરે છે.)

૧ હો સ્વયંસેવક: રસિકભાઈ, મને તો ઘણું લાગી આવ્યું. હું હમણાં વાણીઆની જમણવાડી આગળ થઈને આવતો હતો ત્યાં એક માણસને ઢલટી થઈ. તે ખાવાને માટે તેના ઉપર તીટની માફક માણસ પડયાં. આ ચિતાર જોઈ મને તો કમકમાં આવ્યાં.

૨ જો સ્વયંસેવક: ભાઈ કેને કમકમાં ન આવે ? પરમ દિવસે સેંકડો માણસો વાડીની બહાર જૂથથી ટળવળી તમર ખાઈને પડ્યાં હતાં. ઘણા તો ઘડી બે ઘડીના પરોણા હતા, અને અંદર તો પકવાનો ઉડતાં હતાં. ભાઈના મુઠાં ઉપર શિરો શેકી ખાનારા આ કસાઈઓ કે ખીજ કોઈ ?

રસિક: અરે ! અહીં તો દુકાળીઆંઓ મૂર્છા ખાઈ પડ્યાં છે.

૧ હો સ્વયંસેવક: ચાલો, આપણે એમને શુદ્ધિમાં આણી પછી આશ્રમમાં મોકલીએ. (ત્રણે મળી દુકાળીઆંઓને સીધાં કરી પાણી છાંટી, શુદ્ધિમાં આણી મમરા ખાવા આપે છે.)

રસિક: ભાઈઓ ! તમે આ ભાઈઓને લઈ જવા માટે જાણીઓ લઈ આવો. હું અહીં એમની પાસે બેસું છું.

(બન્ને જાય છે.)

છોકરો: સાહેબ, થોડા મમરા આપો, પેટમાં લ્હાય બળે છે.

રસિક: હે, આ થોડા આપું છું. બહુ નહિ ખાતો હોં, નહિતો પેટ ફુલશે. સમજ્યો ? હે, આ થોડા. (આપે છે.)

(સામેથી કેશવજીવરોડ, પરશોતમરોડ, ગોકજરોડ અને મહાસુખરોડ વિગેરે રસોઈઆ અને ખેન્ડવાળાને લઈને જાય છે.)

પરશોતમ: જ્યાં જઈએ ત્યાં આ ખાદીવાળા તો સામેન સામેજ. જ્યાં મળે ત્યા તલવારના ઝટકાની મારક મારા બેટા ઝટકા કરે છે. પણ આપણે તો એમની સાથે લટકતીજ સલામ રાખી છે. આપણે વાણીઆભાઈને એમની ગાડીમાં બેઠે ન પાલવે. આપણે અમલદારો સાથે લટિયાં ગુથાયલાં રહ્યાં.

કેશવ: અરે! પણ દુધ અને દહીં બેમાં ન રહી શકે તો વાણીઓ શાનો? અહીં તો મહારી બની બધાને રમાડીએ છીએ, અને આપણું કામ કાઢી લેઈએ છીએ. જેવો વખત તેવાં વાળાં. અહીં તો અમલદારો સાથે એવી બેસતી રાખી છે ને, કે આપણે માટે વહેમ પડે જ નહિ. મને કસેકટર સાહેબે એક વખત પૂછ્યું કે, “ કેમ તમારી દુકાને ખાદીનું વાળું ભરાયું હતું?” ત્યારે મેં કહ્યું કે, “ સાહેબ, મારી દુકાને ભરાશે તો તો ખરી વાતે આપ જાણશો અને બીજો ભરાશે તો આપને કશી ખબર નહિ પડે.” સાહેબ ખુશ થઈ ગયા, “ વેલ, અચ્છા, તું ખડા લાયક હો.” એમ કહી પોતે મારી સાથે હાથ મેળવીને સાહેબ ખૂબ હસ્યા.

પરશોતમ: અમારૂં ખરચાય તેમાં એમનું પેટ દુઃખે છે.

ગોકળચંદ: આપણે ત્યાં તો આવ્યા હતા ત્યારે આપણે તો એકબીજા કહી દીધું કે આપણાથી જે બનશે તે મદદ કરીશું, પણ લગ્નમાં ખરચ તો જે થતું હશે તે થશેજ. પણ કેશવશહે! મારો મણીઓ તો કપુત પાક્યો છે. હા પકડી છે કે ખાદી પહેરીનેજ હું તો પરણવા જઈશ, કહો હવે, ગામનાં છોકરાંને ખાદીના ખવીસાએ કેટલાં બધાં બગાડ્યાં?

મહામુખ: આપણે તો ખાદી ખાદી કંઈ સમજતાજ નથી. એકના બમણા થાય તે વેપાર કરીએ. આ લોકોએ તો ઘેરેઘેર હોળી સળગાવી છે. મારો મોહનો તો વળી ધોતીઈ એ ખાદીનું પહેરે છે. અને આ પરશોતમશહેનો નગીનો તો વળી ખાદી

પહેરીને પીરસે તોજ જમે છે. એની માએ પીરસતી વખતે પહેરવા માટે ખાદીનાં લુગડાં વસાવ્યાં છે. જખ મારીને સ્તો.

પરશોત્તમઃ શું કરું, છોરાં આવા પાકે ત્યારે ?

રસિકઃ “કન્દે માતરમ્” શેઠસાહેબો ! હમણું તો લમની ધામધૂમમાં હશે ?

મહાસુખઃ ઠીક છે, રસિકભાઈ. સમા પ્રમાણે સૌ ચાલે છે. આવ્યો અવસર ઉજવવાનો છે, ખીળું શું ?

કેશવઃ બાકી કામ તો તમે કરી રહ્યા છો તે ખરું કામ છે. અમે તો તમારા રોજ ગુણુ ગાઇએ છીએ. તમે ખાદીવાળા ન હોત તો આ ખેડુતોની ખૂરી દશા થાત. એમની આંતરડી ડારે છે, તમને એ આશિર્વાદ દેશે.

રસિકઃ કેમ, આ લમમાં કેટલા ખરચવા ધાર્યો છે ?

મહાસુખઃ વખત આવો એટલે પાંચ છ હજારમાં પતાવવું પડશે.

રસિકઃ આપે તો ઠીક હાથ ટુંકાવ્યો, બાકી ગોકળચંદ્રશેઠ તો પંદર હજાર ખર્ચવાના છે એમ સંભળાય છે. એમને કેમ તમે કાંઈ નથી કહેતા ?

ગોકળચંદ્રઃ (રહેજ ગુસ્સામાં.) જેને જેવું કહેવું હોય તેવું કહે, બાકી કોઈ બોધું નથી ખરચવાનું. એ તો તમારે મોઢે ભલે સાકર વાટે. મહાસુખભાઈને ત્યાં ૧૪ હજાર ખર્ચાશે. પરશોત્તમશેઠને ત્યાં તો મારાથીએ હજાર વધારે ખર્ચાશે. જીએને, ૧૫૦૦ રૂપીઆ તો વાળવાળાને અમે ત્રણે ભાગમાં ઠરાવ્યા. નાચનારીઓના અને ગાનારીઓના નવ દિવસના છ હજાર જૂદા. દારખાનું ૧૨૦૦ રૂપીઆનું. એ ઉપરથી ખર્ચાને અટકાવો આપ જ આંકો.

રસિકઃ આપ શ્રીમંત છો, અને આવા બહોળે હાથે ખરચ કરી રહ્યા છો તો આ દુકાળકેડમાં શું આપો છો ?

મહાસુખ: રસિકભાઈ, અમારી ના નથી, અમારી શક્તિ મુજબ અમે પણ આપીશું. બધા પાસે ભરાવો તો ખરા.

પરશોતમ: અમે તો હંમેશ આપીએ છીએ. હમણું તો વેપાર-માંએ કંઈ કસ નથી.

ગોકળચંદ: જુઓને રસિકભાઈ ! હું સાચી વાત કહી દઉં. ગોળગોળ બધા કહે છે, પણ હું તો ચોકળી વાત કહું, કે હમણું તો લમ વિગેરેના ખરચ તમે આવી ગયા છીએ. વેપારમાંએ ઓણુ લાંબો કસ નથી, એટલે વળી કોઈ બીજી લખણીમાં જોવાશે. સમજ્યા ?

શક્તિક: (મનમાં) લમમાં હજારો ખરચવા માટે વેપારનો કસ આડે નથી આવતો. (ખુદ્દ) શેઠસાહેબો, હજારો રૂપીઆ લમમાં ખરચો, આવા દુકાળના કામમાં કોઈ માંગે તો આપની આડે વેપારનો કસ આવે છે. એ પણ દેશનું કમનશીબ ! તમે તમારું જે ધન પટારામાં ભરી મુક્યું છે તેને ખર્ચવાનો વખત આવ્યો છે. જે આવા કઠો-કઠીના વખતે તમારું ધન ગરીબોના હાથ નહિ જુએ તો તે ધન શા કામનું ? જ્યારે દુકાળથી પીડાતા અને અજાને અભાવે પ્રાણુ છોડતા તમારા દેશખંધુઓને અજા પુરું પાડવાને માટે તમારું ધન નહિ વપરાય તો તે ધન શા કામનું ? નવસ્ત્રી કાયા સહિત લજ્જાથી નીચું ધાલી પાપી પેટ માટે આમતેમ ભટકતા તમારા દેશખંધુ તથા દેશભગિનીને વસ્ત્રો પુરાં પાડવાં માટે જે તમારું ધન ન વપરાય તો તે શા કામનું ? તમારા અને તમારા પુત્રપૌત્રાદિકના કલ્યાણ માટે તમારું ધન કામ ન આવે તો તે ધન શા કામનું ? દેશના બલા માટે તમારી ચેલીઓનાં મ્હોં ખુલ્લાં ન થાય તો તે ધન શા કામનું ? અમારા દેશમાં ધનવાન હોજો, શ્રીમંત હોજો, અમારા દેશનો પૈસો વધજો વિગેરે પ્રાર્થના અમે પ્રભુ પાસે કરીએ છીએ તે શા માટે ?

• ભૂખ્યાને ભોજન અને, તરસ્યાને જલપાન;
તવ આપે શ્રીમંત તો, તે ધન નહીં સમાન.

દેશ દ્રવ્ય વણુ દાઝ તો, દેખી પોઢે આપ;
તે નર નહિ પણુ ખર ખરો દેશ શિર છે આપ.

મહાસુખ: રસિકભાઈ, હમણાં જરા ઉતાવળ છે. અમે જઈએ,
પછી ધુરસદે મળીશું. (જાય છે.)

(ખેડુતને ડાળીમાં નાખે છે. સ્ત્રી તથા છોકરાં ધીમે ધીમે ચાલે છે.)

(પડદો ઉપડે છે. રમાના ધરની આસરી ઉપર રમા રેડિયા
કાંતે છે. તે દુઃખાળાઓનાં છોકરાંઓને જોઈને)

રમા: અરે રે ! આ છોકરાંઓની અન્ન વગર આ દશા થઈ છે !
શું કરું ? પ્રભુએ બધું લઈ લીધું, નહિ તો જરૂર આ વખતે હું ધર
ખાલી કરત. રસિકભાઈ, તમને હમણાં બહુ મહેનત પડે છે, નહિ ?

રસિક: મહેનત તો પડેજન. રમાજીને, તમારું કામ કયાં
સુંધી આવ્યું ?

છોકરાં: (માને વળગીને) બા ! અમને કંઈ ખવાડને. પેટમાં
દુઃખે છે. નથી ચલાતું.

સ્ત્રી: (રડે છે.) બેટા, હું તમને શું આપું ? હવે તો આ સાહેબ-
ને ઘેર જઈએ, પછી ત્યાં ખાવાનું મળશે, હોં.

છોકરો: મા ! મારાથી નથી ચલાતું.

રમા: (આંખમાં આંસુ સાથે.) પ્રભુ ! મારે આંગણે આ સ્થિતિ !
જૂએ ટળવળતાં છોકરાં મારે આંગણેથી જૂખ્યાં જાય. પ્રભુ ! તેં ખરી
કસેટી માંડી છે. કંઈ શિકર નહિ. હું ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરીશ,
અને માફ અનાજ આ છોકરાંઓને આપીશ. છોકરાંઓ, ઉભાં રહો,
હોં. હું આવું છું. (ધરમાં જઈ ખાવાનું લાવે છે.) પ્રભુ ! મારા સત્તની
પરીક્ષાજ તું કરે છે. (બધાં જાય છે.) પ્રભુ ! ભલે મને ધન ન આપ-
તો, પણ નિર્ધનતાની સાથે ઉદારતા આપજે, અને સ્વમાન માટે ગમે
તેવાં દુઃખ ખમવાની તાકાત આપજે. પ્રભુ ! દેશની આ દશા !

રાસક: (જતાં જતાં) અરે, તકદીરની પ્રતિકૂળતાને લીધે ચીંથરે-
લાલ દશામાં અમને અભાવે ઉપવાસ વેડતી વ્યક્તિમાંથી દુઃખની પરિ-
સીમા થયે પણ મનની ખરી મોટાઈ ખસતી નથી. કંગ્લુસ દિલના
કરોડપતિઓના ધન ઉપર હિંદુસ્તાન નથી જીવતું, પણ ભારતસંતાનો-
ના મનની મોટાઈ ઉપરજ હિંદ ટકી રહ્યું છે. હજુપણ રમાદેવી જેવી
પરગજુ અને ખાનદાન આર્યાઓ આર્યાવર્તમાં વસે છે, તેથીજ
પરદેશી ધુંસરી હોવા છતાં. અનેક રીતે ચૂસાયલો હોવા છતાં પોતાની
પ્રતિષ્ઠા આર્યાવર્ત જાળવી રહ્યા છે. ખાનદાની અંત મનની મોટાઈ
વિદ્યાથી નથી આવતી, પૈસાથી નથી આવતી. ખાલુ ભણ્યે વિદ્વાન
થાય, મહેનત કર્યે પૈસો મળે પણ ખાનદાની અને મનની મોટાઈ એ
સહજુલો તો કુદરતની બક્ષિસ સિવાય કોઈનામાં આવતા નથી. હિન્દુ-
સ્તાનમાંથી ધન જતાં દેશ ગરીબ થશે, વિદ્યતા જતાં દેશ દુઃખી થશે,
પણ જો મનની મોટાઈ હિંદમાંથી ચાલી જશે તો હિંદ તદ્દન પાય-
ભાલ થશે. પ્રભુ! આવા પડતી દશામાં હજુ પણ કાયમ રાખેલી મનની
મોટાઈ હિંદમાં ટકાવી રાખ. મોટાઈ હશે તો હિંદ એ મોટાઈ
ઉપર જરૂર કોઈ દિવસ જાહોજલાલી પામશે.

પ્રવેશ ૩ જે

રચણ:—મદનમંડીલનું ચોગાન.

પાત્રો:—મદનચંદ્ર વગેરે.

મદન: (ભદ્રમંડીલ તરફ જવા નીકળે છે. મનમાં) આટલું બધું
 મનાવ્યા છતાં અને સમજાવ્યા છતાં જે રમા ન માને
 તો તો એની મરજી વિરુદ્ધ મારે જવુંજ પડશે. આપણે રજા મુત્સદ્દી
 એટલે આપણે તો પાણી પહેલાં પાળ બાંધવી ઘટે. આ જમાનો તો
 સોટો ગજવવાનો છે. સરકારી નોકરી માટે તો આ વખત વેસ્ટી
 વસુલાત કરવાનો છે. રાજ્યના મોટા અમલદારો એટલે રાજ્યના સ્થાન
 જ્યાં વહેમી અને ત્યાં આપણી સત્તા તો મનગમતી જામે. આપણા
 સારે નશીબે હમણું તો સરકારી મોટા અમલદારોને જ્યાં ત્યાં રાજ્ય-
 દ્રોહ દેખાય છે. આવે વખતે જે કોઈ સરકારી નોકર પોતાની મતલબ
 હાંસલ ન કરી લે તો તે મૂર્ખો માનવો. આવી સુંદર સોનેરી તક કોણ
 ખુવે! જેનું બેજનું ગેપ થયું હોય અને અફલ જેણે ગીરો મુકી હોય
 તેજ ખુવે. આ કાળમાં તો ગમે તેવા મોટા અને સત્યનિષ્ઠ માણસને
 પણ ચતુર્બુજ કરવો તે સહેલામાં સહેલી વાત છે, અને મારા જેવાને
 તો એ રમત વાત છે. લેખણથી ચાર લીટાજ ખેંચવાની વાર કે ગમે
 તેવો મદોન્મત મદમજા પણ શુંપલાબદ થાય. હું મારી સત્તાનો

ઉપયોગ આ સમયમાં ન કરૂં તો મારા જેવો મૂર્ખો ખીજો કાણ ? રૂમાની મરણ વિરૂદ્ધ વર્તન કરવામાં પેલા દારૂડીઆ રમણચંદ્ર તરફથી આપણને હવે ભય રહ્યો નથી, કારણ બમણ મારી મુઠ્ઠીમાં આવી ગયો છે. ભય રહ્યો ચંદ્રકાન્તનો. ચંદ્રકાન્તનો પગ તો બમણે રમણચંદ્રના ધરમાંથી કઢાવ્યો છે, પણ હજુ એનો ભય ખરો. એના જાણવામાં એ વાત આવે, અગર રમા કહેવડાવે, તો એનું ખીજું કશું ન ચાલે તો મારું કાટકુંતો કઢાવેજ. એને તો સંડોવીજ દેવો જોઈએ. ત્રણ ચાર રીપોર્ટ તો એને માટે થઈ ગયા છે. દારૂના પીઠા ઉપર એ ચોકી કરવા જાય છે એટલે કુંવરજી, માણેકજી, ગલસિંગ, જલમસિંગ, વિગેરે એના દુશ્મન બન્યા છે. રાંજયદ્રોહી ભાષણો કરી લોકોને ઉશ્કેરવા માટે એ પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે એવા સાક્ષીઓ પણ મારા કહેવાથી કલાલોએ તૈયાર કર્યા છે. હવે એને પકડી બંધીખાનામાં નાખવો, અને પછી શું કરવું તે જોઈ લઈશું. આજે ખાનગી મસ-લતનો દરબાર છે ત્યાંજ આપણે તો આપણું સાધી લેઈશું. બસ, ચંદ્રકાન્ત જો બંધીમાં સપડાય તો મારા માર્ગમાંથી કાંટો ખસી જાય. પછી તો રમા પણ નિરાધાર થશે એટલે એની હિંમત પણ ભાંગી જશે. ચંદ્રકાન્ત જેલમાં જાય તોજ આ સીધીસદ થાય તેમ છે.

(પડદો ઉપડે છે.)

(હાકમનો દરબાર)

હાકમનો : મદનચંદ્ર, તમે ગમે તે કહો પરંતુ મને તો એમજ લાગે છે કે ઈશ્વરી પ્રેરણાથીજ એ મૂર્ખ લોકો ભડકી ઉઠ્યા છે. જેમને સ્વતંત્રતાનું બાન નહિ, એ અમૃતનો જેમણે સ્વાદ સરખો. પણ આખેણું નહિ, ગુલામીની બેડીઓ જેમણે ધરણાં સમજીને ઘાલી—એ પ્રજા સ્વતંત્રતા માટે ઉભી થાય એ કુદરતનો પ્રભાવ કે ખીજું કાંઈ! જ્યારે બહારથી એમને પોતાના દબાણથી, ભારે જુલમથી અને સત્તાના હથિ-ચારથી ધર્મબ્રહ્મ, કર્મબ્રહ્મ, વિચારબ્રહ્મ અને મતિબ્રહ્મ કર્યા ત્યારે પણ એ લોકો આત્મા બધા ઉશ્કેરાઈ ગયા ન હતા. કેમ કૃષ્ણમુખરામ, તમને શું લાગે છે ? કુદરત ઉપર તમારો વિશ્વાસ છે કે નહિ ?

કૃષ્ણમુખરામ: મહારાજ, મારો તો કુદરત ઉપર પૂર્ણ ભરોસો છે. પરંતુ રાજકીય બાબતોમાં કુદરતનો વિચાર કરી નાસીપાસ થઈ બેસીએ તો રાજ્ય કેવી રીતે ચાલશે ? નજીવી બાબતમાં કુદરતને આજીવાથી કુદરતનું અપમાન થાય છે. હાકેમસાહેબ, અવસરનાં ગીત અવસરે ગવાય તોજ સારાં લાગે. રાજકીય બાબતોમાં તો વહેમી વૃત્તિઓના ત્યાગ કરવાથીજ ક્ષતેહ મળે છે.

મહનચંદ્ર: ખુદાવિંદ, અમો આટલા બધા રાજ્યના સેવકો સર્વ મુખને ભોગે પણ સુવર્ણપુરમાં સ્થપાએલી સત્તાનું રક્ષણ કરવા તૈયાર છીએ તો પછી કુદરતનું શું ચાલવાનું છે ? અમો રાજ્યદારી પુરૂષો કુદરતના ખાલી દમથી હારી જનારા પૈકી નથી. અમારાં સ્વાર્થ અને સત્તા વચ્ચે રાજ્ય ઈંદ્ર પણ બે આડે આવે તો તેને પણ શાસન કરવામાં કદી પણ મુકીએ એવા નથી. આપ તદ્દન નિશ્ચિંત રહો. એ નિર્માલ્ય પ્રગ્નથી શું થવાનું છે ! એ બધા ભાષણાચાર્યો ભાષણ કરી ખાવાના, બીજું એમનામાં શું બળ્યું છે ? એ પ્રગ્નને તો જેમ ધારીએ તેમ નચાવીએ. મહારાજ, એ તો જનતાનખાનાની બીબીઓ છે, બીબીઓ.

પાખંડીરાય: સરકાર, એ નિમકહરામીએને પાયમાલ કરવાનું કામ તો મનેજ સોંપવામાં આવેલું છે, ને મેં મારી ગોઠવણ પણ કરી મુકી છે. માત્ર દમનનીતિ શરૂ કરવાનીજ વાર છે. જ્યાં જ્યાં ખટપટો બેઠકો ત્યાં ત્યાં મારી સત્તાનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરીશ. એમનામાંના એતન અને શક્તિઓનો તો હું પૂરો દુશ્મન અને કાળજું. હું પૂરેપૂરું જાણું છું કે એમના દુર્ગુણો અને દુર્વ્યસિનો આપની સત્તાનો મજબૂત પાયો છે. આપણામાં વાસ કરનારાં રાજ્યદારી કુનેહ, કુશળતા વગેરે સદ્ગુણોને જે એમનાં આજસ, કાયરતા, દુર્વ્યસિનો વગેરેના ટેકો ન હોત તો આપણી સત્તાનાં મૂળ એટલાં ઉંડાં જઈ શકતજ નહિ. જે મહિરાપાન આપણી સત્તાને અનેક રીતે પોષી રહ્યું છે તે મહિરાપાનનો નાશ કરવાનું જે હરામખોરોએ કામ ઉપાડ્યું છે એમને તો ખુણેખોચરથી ખોળી ખોળીને યમના દરબારમાં હાજર કરીશ.

મદન: શાઆસ, શાઆસ. પાખંડીરાય, શાઆસ તમને મદદ કરવા આપણા કપટસેનજી પણ તમારી સાથે સામેલ છે.

પાખંડીરાય: ત્યારે તો દૂધમાં સાકર પડી. હવે કપટજીની મદદથી આ પાખંડીરાય કેવાં કૃત્યો કરી શકે છે એ પણ જગતનં બતાવી આપીશ.

મદન: જુઓ મહારાજ, આ પાખંડીરાય અને કપટસેન જાતે ત્યાં જવા તૈયાર છે એટલે હવે બાકી શું રહ્યું ?

ભદ્રસેન: (મનમાં) રાજ્યભક્તિ તે એનું નામ. પાખંડ અને કપટ એ તો મારા ડાબા જંમણા હાથ! એમના ઉપકારો હું કેમ ભૂલું ? મને આ સ્થિતિએ પહોંચાડવાનું માન પણ એમનેજ છે. (બુલ્લી રીતે) શાઆસ છે તમારી રાજ્યભક્તિનં. સર્વે શાન્તિ કરી એ ખવીસોના નાશ કરજો.

મદન: સરકારને ચરણે એક વિનંતિ છે, આજ્ઞા હોયતો જણાવું.

ભદ્રસેન: બોલો, બોલો, તમારી સલાહ બદલ હું ક્યાં છું ?

મદન: સરકાર, આપ જાણો છોકે આવે અણીને વખતે કેટલાક રાજ્યદ્રોહી બ્રહ્માસેન દાખી દેવા માટે થોડા ખાત્રીના અમલદારોને ખાસ સત્તા આપવી જોઈએ. એ સત્તા આપ્યા સિવાય રાજ્યદ્રોહનાં મૂળ કપાશે નહિ. ટેક ટેકાણે રાજ્યદ્રોહ ફેલાવવાની કોશિશ બ્રહ્માસેન કરી રહ્યા છે. આપની દ્રષ્ટિ હોય અને મને જો સત્તા આપવામાં આવે તો હું પ્રગતના અપજસના ટોપલો માથે ઢૂહોરીને પણ આ બ્રહ્માસેન પાંસરા કરીશ.

ભદ્રસેન: હીક, મદનચંદ્ર, તમે પણ તમારાથી બનતું કરજો. મારે હવે બીજું કામ છે. આ કામને માટે વળી પાછા ફરીથી મળીશું. (અધા નય છે.)

ભદ્રસેન: (એકલો) આવા ખુશામનખોરોમાં પાણી કેટલું હોય છે, અને ખાનદારી કેટલી હોય છે એ જો આરીકાકથી માપવાની શક્તિ કુદરને બધાને આપી હોત તો રાજકાજ ચાલવું મુશ્કેલ થઈ

પડત. સ્વતંત્રતાને માટે અને દેશના બલાને માટે સર્વસ્વનો ભોગ આપનારાઓની કિંમત આ મૂખાઓએ કેવી આંકી! બદમાસો તો દેશના બલા માટે અને પ્રજાના સુખ માટે મરનારાઓ, કે પોતાના પાપી પેટની ખાતર ખુશામત કરી પોતાને માટે નર્કની તૈયારીઓ કરી રાખનાર મૂખાઓ! (વિચાર કરીને પછી) રાજ્ય ચલાવવું છે—સત્તા ચાલુ રાખવી છે, એટલે આવા મૂખાઓને કામે લગાડ્યા સિવાય છુટકો જ નથી. આવા દેશદ્રોહીઓની મૂખાઈ ઉપર અને દેશદ્રોહી કૃત્યો ઉપર અમારી મનજીતાઈ ટકી રહી છે. બારેબાર આવી રીતે પરાણ પાસેથી સાપ મરાવવો એ પણ હાલના જમાનાની રાજ્યદારી કુનેહ છે.

પ્રવેશ ૪ થો

સ્થળ:—કારાગૃહ.

પાત્રો:—ચંદ્રકાન્ત, મદનચંદ્ર, ભદ્રસેન, ઉદાછ વગેરે.

• મદનચંદ્ર: (ચંદ્રકાન્તને) ચંદ્રકાન્ત, તારા ભયંકર ગુન્હા માટે તને દેહાંતદંડની શિક્ષાજ્ઞ યોગ્ય છે, અને તે ક્યારનીએ અમલમાં મુકવામાં આવી હોત પરંતુ આ મદનચંદ્રના કેમળ અંતઃકરણે તારે માટે દલીલ કરી તને વિચાર કરવાનો વખત આપ્યો છે. મૂર્ખા, હજી વિચાર કર. એવકૂફ ન બન. તારા નિર્દોષ સગાવહાલાના કૃત્યાણુ તરફ નજર દોડાવી આપણા પ્રગતપ્રિય મુખા ભદ્રસેનને શરણે જઈ જીવન-દાનની ભિક્ષા માગી તારા કુળનાં મૂળ કાયમ રાખ. અરે! ભદ્રસેનની સત્તાનો તને કેમ ખ્યાલ નથી? અમારા સત્તા અને બળ આગળ તમારો પક્ષ શું કરી શકવાનો હતો તેનો જરા તો ખ્યાલ કર. પતંગીઆની માફક દિવામાં ઝંપલાવી દેહત્યાગ શા માટે કરે છે? આવાજ વિચારો કેસરીનાથને વિદ્વાન છતાં કારાગૃહમાં સડાને છે, અને બીજા ઘણાની તૈયારીઓ પણ ચાલે છે. સમયનો જે પુરૂષ વિચાર કરતો નથી તે વિદ્વાન છતાં મૂર્ખજ હોય છે. રાજ્યદારી અને મુત્સદ્દી પુરૂષ તો એજ કે જે સમય પ્રમાણે વર્તે. તમારે તમારો જય

હવે સ્વપ્ને પણ ધારવો નહિ. માટે વિચાર કર, ચંદ્રકાન્ત, હજી વિચાર કર અને લોકેષના પગમાં તારું માથું મુક. એ તને જીવતદાન આપે તેની જવાબદારી હું માથે લઉં છું.

ચંદ્રકાન્ત: સમય, સમય કહી સમયને બહાને કર્તવ્યથી પતિત થયેલા વ્યંડજોતો સમય કદાપિ પણ આવતો નથી. કર્તવ્યકર્મ બળવવા સમય માટે થોભવાની જરૂર નથી. અંતઃકરણની લાગણી એજ સમય છે. કાળ પ્રતિકૂળ હોય તોપણ કર્તવ્યકર્મનું જોર કાળ અનુકૂળ કરી ઘસડાઈ જતા વહાણને ઠેકાણે લાવી શકે છે. શ્રી રામચંદ્રજી કર્તવ્ય કર્મને કોરે મુકી ફક્ત સમયનોજ જાપ કરતા બેઠા હોત તો રાવણ જેવા બળીઆને તેના ગર્વનું અને પરસ્ત્રીહરણનું ઝણ ક્યારે મળત? મદનચંદ્ર, મને વિચાર કરવાની ભલામણ કરતાં પહેલાં આપજી વિચાર કરો કે પ્રાણી માત્ર મરણને શરણુ છે ત્યારે મરણથી ડરી કર્તવ્યબ્રષ્ટ થવાથી મનુષ્ય પોતાનો બચાવ કેવી રીતે કરી શકવાના છે. મદનચંદ્રજી, મરણની બીક તો કાયરનેજ હોય છે. જ્યારથી મારા દેશની દશાનો ખ્યાલ મારા મગજમાં આવ્યો છે, ત્યારથીજ અમે તો મરણને શરણુ થયા છીએ. હાથમાં માથું લઈ કર્તવ્ય બળવવા મેદાન પડેલા પુરૂષો મરણની બીકથી તેમના દેશની ખાનાખરાખી કરનારના પગમાં પોતાનો જન બચાવવાની ખાતર માથું મુકે તો દુનિયા ડૂબી એમજ સમજજો. 'वीरस्य मरणं तृणमिव'. મેં મારા જીવની આશા ક્યારનીએ મુકી દીધી છે સમજ્યા, હવે શરણુ જવાની વાત મુકી દઈ મારા મરણની જે કાંઈ તૈયારીઓ તમારે કરવી હોય તો કરો.

મદન: (બદસેનને) એ હવે માનવાનો તો નથીજ, એને તો પાંસરો કરેજ છુટકો. આવા ભયંકર પુરૂષોને છુટા રાખવામાં પણ પાપ છે. એમને તો થોડા વરસ સુધી દેશનિકાલ જ કરવા જોઈએ.

લાદસેન: હા, હું પણ એમજ ધારું છું. (ચંદ્રકાન્તને) ચંદ્રકાન્ત, અમારો કારાગૃહવાસ સ્વીકાર્યો એટલેજ તું શરણુ આવ્યો એમ અમે

માનીએ છીએ. શું તું એમ ધારે છે કે થોડા મુઠ્ઠીમાં સમાય એટલા ભાષણીઆઓની ખસેથી ચારે દિશાએ જેના જયની દુદુલી વાગી રહી છે અને જેના વિજયવાવટાઓ દશે દિશામાં ફરકી રહ્યા છે તેવી સત્તા નમશે ? અરે, નાદાન પુરુષોએ કાવત્રાં રચનાં પહેલાં અમારા બળનો વિચાર કરવો જોઈતો હતો. અમારી સત્તાનો સ્હેજ ખ્યાલ આણવો જોઈતો હતો.

ચંદ્રકાન્ત: સર્વે આખતોનો ખ્યાલ કરી, ઉઠો વિચાર કરી લડત શરૂ કરી છે. દારના દુર્ગાનું મૂળ મારા દેશમાંથી દાઢવાની રીતિઆ કરવામાં તે વળી લાંગો અને ઉંડા ખ્યાલ શો કરવાનો હોય ? હેતુ શુદ્ધ છે તો પછી ખાતે વિચાર શો દાઢવાનો ? અમારી લડત સત્યની છે—શુદ્ધિની છે. પણ અમારી પડખે છે, સત્તા તમારી પડખે છે. અમે સત્તા વગરના છીએ એ ખ્યાલ અમારા મગજમાંથી દૂર થવો નથી. અમે તો ચારે તરફ તજી દોવાની અમરો શત્રુક્રમ આંકીએ છે. સત્ય આપરે તરે છે એ વાક્યમાં અમને વિશ્વાસ છે. અદ્વિતીયની વાત એ છે કે મારા જેવા પુરુષો મંબીર બુદ્ધો કવી રહ્યા છો. બુદ્ધમંત્રી કાવત્રાં સત્યને કામવાના પ્રયત્નો આપ કરી ન્હા છો. સંન્યસન અને સત્તાપણ કરતાં આત્મિકત્વ શતગુણ વિશેષ બળવાન છે એ આપ કંઈ જાણો છો ? મારા આત્મિક બળ કંપર અને વિશ્વાસ છે. મને કારાચરોના પૂરો કરવામાં આવે તો પણ મરણ વખતે આપરે પ્રભુ પાસે એજ માર્ગથી કરીશ કે 'હે પ્રભુ ! આ પવિત્ર ભરતભૂમિમાં મને ફરીફરીથી અવતાર આપજો અને પ્યારા ભારતવાસીઓની નિઃસ્વાર્થ ખુદ્દિથી અને શુદ્ધ અંતઃકરણથી સેવા કરતાં કરતાં મરવાની તક મને ફરીથી આપજો.' સુખાસાહેબ, હું મારા નિશ્ચયથી કદી પણ હાવાનો નથી.

અહન: વીરના ફરજદો કહેવડાવનારા પણ આવાં નીચ કૃત્યો કરે એ દેશને લાજનરૂપ નથી ? તું તારા મોઢેજ કહે, ચંદ્રકાન્ત, તું રાજપદોદ્ધાના બચકર ચુલ્હા માટે કડકમાં કડક શિક્ષાને પાત્ર નથી ?

ચંદ્રકાન્ત: તમે મને ગમે તે શિક્ષા કરો. પરંતુ એટલું તો નહીંજ છે કે માઈ મન મને ગુન્હેગાર કહેતું નથી. પોતાના દેશ ઉપર પ્રેમ કરવો અને દેશબંધુઓને દુર્વ્યસનમાંથી દૂર કરવાના પ્રયત્નો કરવા એ જો ભયંકર ગુન્હો હોય અને એને માટે જો કંઈક શિક્ષા હોય તો તે શિક્ષાને હાકેમ સાહેબ પણ પાત્ર છે. દેશસેવાને જો ગુન્હો ગણવામાં આવે તો લાખો સહૃદયસ્થોને ફાંસીના લાકડે લટકાવવા જોઈએ. મારા દેશબંધુઓને દારૂના વ્યસનથી હું છોડાવવા પ્રયત્ન કરું એ રાજ્યદ્રોહ, કેમ ? મારા દેશના ભૂખે મરતા ગરીબોને રોજી મળે તે માટે જાતે રેંટીઓ કાંતી, ખાદી પહેરવાનો ઉપદેશ કરું એ રાજ્યદ્રોહ, કેમ ? સુખાસાહેબ, રાજ્યદ્રોહની તમારી વ્યાખ્યા તો જુદીજ છે. જ્યારે સત્તાને દુરુપયોગ થતો હોય, અધિકારમાં અંધ બની અમલદારો પ્રજાને પીલતા હોય, પ્રજા સત્તાધારી જગોથી ચૂસાતી હોય, દેશ દુઃખના દરિયામાં ડૂબતો હોય ત્યારે એવી સત્તાને ગમે તેવાં સખતમાં સખત પગલાં ભરીને પણ સુધારવાનો દરેક માણસને કુદરતી હક છે. દરેક અમલદારને દેશના દરેક સહૃદયસ્થના દરેક સત્કાર્યમાં રાજ્યદ્રોહ દેખાય એ અમલ આધમવાનાં ચિન્હો છે.

ભદ્રસેન: તાઈ મોત તને વિચાર નથી કરવા દેતું. હમણાં દબાણની રાજનીતિ અખત્યાર કરીશું એટલે બધું બંધ થઈ જશે. બધા ચંદ્રકાન્ત અને પ્રાણશંકર નથી, સમજ્યો ? તમારા હૃદયને માણસો જીવમાં સડે તો એમાં અમાઈ શું જવાનું ? ચૌદમું રત્ન જગશે એટલે બધા ટપોટપ પડવા માંડશે.

ચંદ્રકાન્ત: જીવમની સામે ટકાર કિભા રહેવાની તાકાત ઘણામાં નહિ હોય. વખતે જીવમ અને જોરથી એકાદ વખત જીવમી ફાવે પણ ખરો, પણ એના અત્યાચારો અને જીવમ એને માટે કપર ખોધા વગર નથી રહેવાના. નિર્બળને વખતે યશ નહિ મળે. પણ જીવમીને તેના જીવમનો બદલો તો મળશેજ. પ્રજાની નબળાઈને પોષીને સત્તા

જમાવવાની દાનત પ્રભુને શી રીતે ગમશે ? હાકેમસાહેબ, તમે આંખો ખોલો. તમારામાં જ્યારથી શંકાએ વાસ કર્યો ત્યારથી ચારે તરફ રાજ્યકારભારમાં અંધારું શરૂ થયું. ઘણા બદમાસ નોકરો આવે વખતે સ્થિતિનો લાભ લઇ, વહેમી અધિકારીઓના વહેમને વધારી, દરેક બાબતમાં રાજ્યદ્રોહનું નામ આગળ ધરી પોતાની મનલબ સાધી લે છે-પ્રભુને લૂંટે છે. અમલદારો વહેમી બને ત્યારે નોકરો બેલગામ થાય જ. રાજ્યદ્રોહની અધિકારીઓને મનગમતી વાતો કરી કેટલાએ નીચ નોકરોએ ખીજનાં ઘર ભાંગી પોતાનાં ખિસ્સાં તરફ કર્યાં છે. ન્યાય દરબારોમાં પણ ન્યાયાધીશોનાં વહેમી મન ભંભેરી પોતાની મનલબ હાંસલ કરી લેવાની બદદાનતથી કેટલાએ નીચ વકીલો, પ્રતિપક્ષી ખટપટીઓ, રાજ્યદ્રોહી અને ખાદીના ખવીસોને પગલે પગલે ચાલનારો છે એવું ન્યાયાધીશના મનમાં ઠસાવવાના પ્રયત્ન કરે છે. કાચા કાનના, કમઅક્ષલ ન્યાયાધીશો આવા લુચ્ચા અને મનલબીઆ વકીલોથી છંતરાઇ ઘણી ફેરા ન્યાયદેવીનું ખૂન પણ કરે છે. હાકેમ સાહેબ, ન્યાયાધીશની નબળાઇનો લાભ તો ખૂબ લેવાય છે.

મદન: સાહેબ તમારા ભાષણ સાંભળવા નથી આવ્યા, સમજ્યાને ચંદ્રકાંત.

ચંદ્રકાંત: હા, હું સમજ્યો, મદનચંદ્ર. હું અહીંઆ આવવા માટે એમને આમંત્રણ કરવા પણ નહોતો ગયો, સમજ્યાને મદન-ચંદ્રજી. આપ બેશિકર રહેજો. મારા બોલવાથી એમના ઉપર ઉંડો અસર નથી થઈ જવાની. તમારી બેલગામ સત્તા કાયમ રહેશે.

મદન: (હાકેમને) સાહેબ, ચાલો એ તો એનું મગજ ગુમાવી બેઠો છે.

ભદ્રસેન: ત્યારે તમે દારૂનિષેધની દિલચાલ નહિજ સુકવાના, કેમ ચંદ્રકાંત ?

ચંદ્રકાન્ત: એ પવિત્ર કામ તો મારાથી મુકાયજ કેમ ? મારા દેશબંધુઓને દારૂના દુર્વ્યસનથી દૂર રાખવાના પ્રયત્નો હું શિરસે કરીશ.

ભદ્રસેન: ઠીક, ત્યારે, બધું કાયદેસર થશે.

ચંદ્રકાન્ત: અમલદારોએ પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ તો એકાંધે કામને કાયદેસર કરાવવા માટે કાયદામાં બારીઓ મુકવામાં જ કર્યો છે.

(બન્ને જવા લાગે છે.)

મદન: (જતાં જતાં) કેમ ઉદાળ જમાદાર, ખબરદાર ને આને કોઇપણ જાતની સગવડ કરી આપી તો. આજે બપોરે એને શટકા મારવાના છે. લાજર રહેજો. નેહશું આજે તમારા હાથમાં ફેટલું બળ છે તે. (જાય છે.)

ઉદાળ: (એકલો) ખાટપી અને કરાઈઓના પણ અંતઃકરણને દયા આવે એવાં કામો કરનાર ઉદાળના અંતઃકરણ ઉપર આજે પહેલ-વહેલીજ દયાની છાયા પડી. આ પુરુષનો ગંભીર અને ઓળસી ચહેરો નેહ મારા મનમાં કંઈ કંઈ થાય છે. બધું આ પેટ. એને માટે ફેટલી ગુલામગીરી કરવી પડે છે ? આ પાપી હાથે આજે આ પવિત્ર પીઠ ઉપર શટકા પડવાના શું ? આ બિચારાઓ તો બધાના ભક્તો માટે હાથ વેઠી રહ્યા છે. શું એમના દુઃખનાં મીઠાં દુખોમાં અમે અને અમારા સંતાનો લાગીઆ નહિ થાય ? આવી સ્થિતિમાં રહેવા કરતાં મરવું બહેનર છે. દેશબક્તને મદદ કરવાને બદલે શું હું એમને શટકા મારીશ ? ખાવા ન મળે તો ભલે પણ દેશદ્રોહી કદી થવું નથી. આવાં કૃત્યોથી મેળવેલા પૈસા ધૂળ બરાબર છે. દેશદ્રોહી થવાથી વખતે અધિકાર પ્રાપ્ત થાય તો પણ શું થયું ? એવા અધિકારીઓને અને અધિકારને હજારવાર ધિક્કાર છે. હું આજે ચંદ્રકાન્તને શટકા તો નહિજ મારવા દઉં. (પડદો પડે છે.)

પ્રવેશ ૫ મો

સ્થળ:—પોલિસથાણું મકાન.

પાત્રો:—રમા અને મહનચંદ્ર.

રમા: (મનમાં) હજુ નસીબમાં શું શું લખ્યું છે પ્રભુ જાણે !
મોડળમાંથી આવતાં રસ્તામાં માથામાં વાગવાથી એમને પોલિસથાણામાં
લાવવામાં આવ્યા છે એટલું જ કહીને સિપાહી તો ચાલતો થયો; પણ
ક્યું પોલીસથાણું તે તો એણે જાણ્યું જ નહિ. હશે, આ સામેના
પોલિસથાણામાં તપાસ કરવાથી માલુમ પડશે. પ્રભુ ! મારા નાશના
વાળને પણ ધક્કો લાગવા દૃષ્ટિ નહિ. અરે ! આવે રાત્રિને વખતે
એકલાં પોલિસથાણે આવવાનો મારા ઉપર પ્રસંગ આવ્યો તે પ્રભુ
તને શી રીતે ગમ્યો ? સોમલતું ઝેર માણસનો પ્રાણ હરણુ કરે છે
પણ મદિરાનું ઝેર આખા કુટુંબની ઇર્જીત હરણુ કરે છે, ધન હરણુ
કરે છે અને પ્રાણ હરણુ પણ કરે છે. આ મદિરાએ મારા જેવી
કેટલીએ અબળાઓના સંસાર ભાંગ્યા હશે. શું, સરકારમાખાપને
રૂથતના સુખ અને ઇર્જીત કરતાં દારૂના વ્યાપારની કમાણી વધારે
પહાલી લાગી ? •

સિપાહી: (ખસે આવ્યો.) રમા, તારું નામને ?

રમા: હા ભાઈ, માઈજ નામ રમા. ભાઈ, આજ પોલિસ-થાણામાંથી મને કોઈ તેડવા આવ્યું હતું કે?

સિપાહી: હા, આ મકાનના મેડે એને રાખવામાં આવ્યો છે. આ દાદરે થઈને ઉપર જા.

રમા: (ગુંચવાડામાં પડીને) ઉપર કોણ કોણ છે?

સિપાહી: દાકતરસાહેબ અને બધાએ છે. ઉપર જા એટલે જાણશે. ડાબી બાજુના અંદરના ઝોરડામાં એને રાખ્યો છે.

રમા: (દાદર ઉપરતું પગથીલ ચઢીને, ખમચાઈને, મનમાં) અહીં મારા પગતો થરથર ઢૂંજે છે. હું પારકા ઘરમાં રાત્રિના વખતે એકલી શી રીતે જાઉં? (મનમાં જરા હિંમત આણીને.) મન તું ઘેલું છે. મારા શિયળના સ્વામીની પાસે જતાં કેમ ગભરાય છે? જાહોજલાલીની વખતે નાથને માટે બંગલાઓમાં જતાં જે મન આનંદમાં ઘેલું થઈ જતું તે મન આજે પહેલેથીજ ઘેલું થયું અને મને નાથની પાસે જતાં અટકાવે છે. મન ગમે તેમ દોરે પણ હું મારો પતિપ્રતાપનો ધર્મ કેમ ભૂલું? જ્યાં નાથ ત્યાં હું. પછી નાથ ગમે ત્યાં હોય, મહેલમાં હોય કે રાક્ષસોના ઘરમાં હોય કે ભૂતોથી વસાયેલા ભૂતાવળમાં હોય, મારે તો નાથની પાસે જવું જ નોંધ્યું. (ઉપર ચઢે છે.)

(હીરાશંકર અને મણીશંકર અંદરથી દોડતા બહાર આવે છે.)

હીરાશંકર: અરેરે, ગજબ થયો! રમાજીને ઉપર ગયાં! એ રાક્ષસની દાદમાં સપડાયાં! મદનચંદ્રનું કાવડું સજા થાય તેમ લાગે છે! મારે તો રમાજીને સાનમાં સમજાવીને અહીંથીજ પાછાં વાળવાં હતાં. એ બાજુ હાથમાંથી ચાલી ગઈ. મને તો લાગે છે, મણીશંકર, ગમે તે રસ્તે મદનચંદ્રનું ખૂન કરીને પણ રમાજીને રક્ષણ આપણે કરવું નોંધ્યું. ભાઈ, હું ધરડો થયો છું. હવે હું ફાંસીને લાકડે મરીશ તોએ વાંધો નથી. તું મારી પાછળ મારા કુટુંબજીવાનું

રક્ષણ કરજો. હવે ખીજો ધલિાજ નથી. મદનચંદ્રને કહેવા માટે સિપાહી તો ગયોજ છે. એમને ખબર પડશે એટલે એ તરત મોટરમાં આવ્યોજ સમજો.

મણીશંકર: કાકા, રમણદેવીના રક્ષણ માટે મરવાનો સવાલ આવે ત્યાં કોઇને ઉમ્મરનો વિચાર સરખો પણ ન આવવો જોઇએ. એ તો આપણા નગરનું ભૂષણ! આપણે જીવતાં આપણી નજર આગળ એ બ્રહ્મ થાય એ આપણાથી કેમ સહન થાય? પણ હું તો યુક્તિથી કામ ન બને તોજ પ્રાણ આપવાની તરફેણમાં છું. મારા ઓછા ભોગે દુશ્મનનું વધારે નુકસાન થાય એ રીતથી હું તો લડવાવાળો છું. મને એક યુક્તિ સૂઝી છે.

હીરાશંકર: જો યુક્તિથી કામ થતું હોય તો મને પણ તે કબૂલ છે. શી છે તારી યુક્તિ તે તો બતાવ? તમે જીવાનીઆઓ નહીં કરો તેટલું ઓછું.

મણીશંકર: પ્રગ્નને પીલવા માટે નવા નવા કિસ્સા કર્યા હતા તેજ કિસ્સાઓ અધિકારીઓના જીલમને તોડવા માટે રચવાના, ખીજું શું? બરાબર સમજાવીને ઘેર (કાનમાં કાંઈ કહે છે.)

હીરાશંકર: યુક્તિ તો ઠીક શોધી કાઢી. ઠીક, તું હવે જલદી જા. જોજો કાચું ન કપાય.

મણીશંકર: કાકા, હું જાઉં છું. જો આ કામમાં પકડાઉં તો મારા કુટુંબનું રક્ષણ તમે કરજો. (મણીશંકર દોડતો જાય છે.)

(પડદો ઉપડે છે.)

(રમા ઓરડામાં બેઠે છે. બારણા આગળ સંત્રી પહેરે બેઠે છે.)

રમા: આ કાવત્રાનો ભેદ હું પામી ગઈ. એ મૂઆ મદનચંદ્રનાં આ કામ છે. ગયે વખતે પ્રજા, તે મારો બચાવ કર્યો. આ વખતે તો હું ચમને તાણે એક મારો બચાવ કરી લઉંશ. શિયળ સાચવતાં

આત્મહત્યા કરવી એ પાપ નથી. પ્રભુ, તારા સિવાય આ રક્ષિત-
ખાનામાં મારો કેમલુ એલી છે ? (મહનચંદ્ર પ્રવેશ કરે છે. સંત્રી
આવ્યો નય છે.)

મહનચંદ્ર : (રમા પાસે જઈને) ડાહી, હવે મારો સ્વીકાર કર-
વામાંજ હતાપણુ છે. જા, તેં કરેલાં સર્વ અપમાન હું ભૂલી નહીં છું.
આવેલા સુયોગનો લાભ લેવો એજ ભૂષણાર્પદ છે.

રમા : ના, તે હું કદી માનીશ નહિ. પોતાના પ્રાણવલ્લભને
માટે પોતાનું પવિત્ર પાતિવ્રત્ય અચળ, નિષ્કલંકિત રાખવા માટે પ્રાણની
કરકાર પણ ન કરવી એજ કંઈ કુળમાં જન્મ લીધેલી સ્ત્રીને
ભૂષણાર્પદ છે.

મહનચંદ્ર : હરિણી, તારી વિચારશક્તિ પૂર્ણ વિકાસ પામી
નથી. રમણી, હજી વિચાર કર. (હાથ પકડવા નય છે.)

રમા : હર. (ખસી નય છે.)

મહનચંદ્ર : (ગુસ્સાથી.) હઠીલી, હવે હઠ છોડી દે; તને
કહું છું તું છોડી દે. માન—માન—હજી માન. તારા એ ચંડાળ
ચંદ્રકાન્તની અને દારૂહીઆ રમણચંદ્રની મેં પૂરેપૂરી વ્યવસ્થા કરી
દીધી છે. તું એમની આશા છોડ. એ તો કારાગ્રહના કીડા થવાના,
કીડા. એમના સંગથી તને શું સુખ મળશે તેનો વિચાર કર.
એમને ત્યાં તને શુદ્ધાળની શાખા નથી મળવાની સમજ.

રમા : મહનચંદ્ર, હું સધળું સમજું છું. એ મહાન પુરુષના
અંગમાં જન્મી જ્યેર છે એટલે થતુનો ભંમ કરવામાં એમને અમરું
તો પડેજ. જ્યાં જલિમ રાજ્ય કરી રહ્યો હોય ત્યાં જોલ એ આખર-
દારને માટે મહેલ છે. હું તો માનું છું કે ઈશ્વર સત્યનો એલી છે,

મહનચંદ્ર : તારા સત, પત્ર અને પાતિવ્રત્યના દોષને છોડી દે.

રમા: બ્યભિચારી, ગમે તે થાય, વખતે સૂર્ય પૂર્વના પશ્ચિમમાં ઉમ્મરો, આકાશ પાતાળ એક થશે, ધરણીધર ભારથી ભરણુ પામશે, પૃથ્વી રસાતાળ જશે અને સમુદ્ર પોતાની માઝા છોડશે તોપણ સંતી પોતાનું સતીત્વ છોડનાર નથી તે નથીજ.

મહનચંદ્ર: એમ કે? તું સીધી રીતે નહિજ માનવાની! હું ખાત્રીથી કહું છું કે મારો મનોરથ પૂરો નહિ થાય તો રમણચંદ્રના આંગળી આંગળી જેટલા દુકડા કરીશ-નાલક બિચારાના પ્રાણુ શામાટે ખોવડાવે છે? તારા હાથમાં એના પ્રાણુ છે. (પાલવ પકડવા જાય છે.)

રમા: હેવાન, હડી જા. આંગળી જેટલા તો શું પણ મારા પ્રાણુનાથના અને બધું ચંદ્રકાન્તના રહી રહી જેટલા અને આ પવિત્ર કાયાના ખસખસ જેટલા દુકડા કરીશ તોપણ તારો દુષ્ટ મનોરથ સિદ્ધ થવાનો નથી.

મહનચંદ્ર: મારા સપાટામાંથી આજે તો તને નથી જ છંટકવા દેવાનો.

રમા: મહનચંદ્ર, ઈશ્વર તરફ નજર કરી કાયાનો ખ્યાલ કરો. આ હાથુભંગુર દેહનો જરા વિચાર કરો. પાપી કૃત્યોનો પરતાવો કરો અને હવેથી સારો માર્ગ ધરો. પરતાવો એ ખરૂં અને જખરૂં પ્રાથક્ષિત છે.

મહનચંદ્ર: હું તારૂં બધુંએ ડહાપણુ સમજી ગયો છું. મંધર્વલમ્બને વિધિ પૂરો કરી તું ક્લીશ તે સર્વ કરવા તૈયાર છું.

રમા: મૂર્ખા વિચાર કર. કાયાનો દુરુપયોગ થાય છે.

મહનચંદ્ર: સુંદરી, તારા જેવી સુવતી તો મારાજ મંદિરમાં ચેત્તે. અલાહા! ઉપદેશ કરવાની છટા પણ જુદીજ. ખાત્રી, આ તારા દાસને દૈવ અલિંગન આપી તારી જીંદગીનું સાર્થક કર. (આલિંગન આપવા જાય છે.)

રમા: (તથાએ મારીને.) કેમજાવ, કુતરા, કાળાં કર્મો કરતાં કેમ કપાલ જતો નથી ?

મહન: (ચુસ્સાથી) હઠીલી, આમ આવ. સાંભળ્યું કે નહિ ? આમ આવીને મારી સામે ઉભી રહે. તારો મિનન ઠેકણે લાવ. તારૂં આવી બન્યું છે એમ સમજજો.

રમા: હે અધમ વ્યભિચારી, જો કે હું હમણાં એક ગરીબ અબળા દેખાઉં છું તોપણ હું એક અદ્ભુત શક્તિ છું, એમ તારા બાળવામાં આવશે. પતિવ્રતની છળ કરવો મુકી દે. ચેત, મૂર્ખા, હજી ચેત.

મહન: (ખીજવાઇને) તું તારા આવા નાદાન શબ્દોથી મારા મનમાંનો તારો માટેનો પ્રેમ ઓછો કરે છે. મારા જેવા શૂરની શય્યા ઉપર સૂવાનું તારૂં નસીબ ક્યાંથી હોય ? એ તો તારા પૂર્વજ-મના તપને લીધે આ કૈલાસનું સુખ તને પ્રાપ્ત થવા બેઠું છે. મારા જેવા હોંસિલા પ્રતાપી પુરૂષની સાથે રતિવિલાસની કલ્પના તને સ્વપ્ને પણ આવી શકે નહિ. તારૂં નસીબ ખુલવા માટે હવે તારા હકારનીજ ફક્ત વાર છે. તારા જેવી કંગાલની પુત્રીના આ એક ખાનદાન કાલાવાલાં કરે છે એ શું તને ઓછું માન છે ? આથી વધારે માન અને સુખ તને એ નામદાને ત્યાં શું હતું ? પરમેશ્વર તને આ સુખની બક્ષિસ આપવા માટે બેઠો છે તેનો અનાદર કરી તું ઇશ્વરનું અપમાન કરતી નહિ.

રમા: નહિ મહનચંદ્રજી, એ વાત તો બનવાનીજ નથી. ભલે જીવ જીવ તો બહેતર પણ કુલટાનું કામ કરી કુળને કલંક નહિન લાસાડું.

મહન: તારૂં શરીર જો કે નાણુક અને મૃદુ છે તો પણ તારૂં અંતઃકરણ શિલા જેવું કઠણ છે. તારો જમ્મી સ્વભાવ મારામાં કોઈ ઉત્પન્ન કરે છે, પણ તારૂં સુંદર વદન તેના ઉપર શાન્તિનું જળ સિંચે છે. એ દારૂડીઆએ તારો જોબનરસ ચાખ્યો છે છતાં મારા જેવો મહાન નર તારી સાથે એકાંતમાં સુવાસિક કુસુમોની શય્યા ઉપર વિલાસ કરવા તૈયાર થયો છે, તને છાતી સરસી આંખી તારા રાતા કુમળા

હોઠમાંનું અમૃત પ્રાશન કરવા માટે પ્રભુએ મને તૈયાર કર્યો તે માટે પ્રભુનો પાડ માની મને આલિંગન આપ. રમા, ઈશ્રની અપ્સરને પણ ન મળે એવા અલંકારોથી તારૂં કેમળ શરીર શણગારીશ. હવે વિલંબ ન કર. આવ, મારી સત્તાનો જરી ખ્યાલ કર, ઉડો વિચાર કર.

રેમા: પાપી, તું તારી સત્તાના બળ ઉપર કૂદતો હૃષ્ટ પણ યાદ રાખજે કે સાધ્વીના છળથી તારી સત્તાને-તારી શક્તિને--તારા અધિકારને-તારા વૈભવને તારા ઐશ્વર્યને ઉધાર્ લાગશે. સાધુપુરુષ અને સાધ્વીઓના છળ કરનાર બળ પુરુષોનો કુલક્ષ્ય થયા સિવાય રહેશે નહિ. પાપી નજરથી, સ્વાર્થ બુદ્ધિથી, નિરાધાર પર જીલમ કરનાર ક્યારે સુખ પામ્યા છે? આવાં અધમ કૃત્યોથી ઘણાજ પ્રતાપશાળી રાજાઓનાં રાજ્યો અધમ ગતિએ પહોંચ્યા છે તે તું શા હિસાબમાં? સત્તા અને અમલના મદમાં અધ થએલાઓને શિક્ષા કરવા શ્રી કૃષ્ણ હમેશાં ગદા સાથે તૈયાર હોય છે તે તું કેમ ભૂલે છે? કસાઈ, સાધ્વી-છળ ન કર.

મદન: (ગુસ્સાથી) આ તું શું બકે છે? તારી સામે રાજ્યનો મોટો અધિકારી એટલે આ નગરનો ખરો રાજા ઉભો છે તે તું કેમ ભૂલે છે? આ નગરની પ્રજા ઉપર મારી પૂર્ણ સત્તા છે. આ રાજાના હુકમને તાબે તારે થવુંજ પડશે. તું તો શું, પરંતુ મારા મનમાં આવે તે સ્ત્રીને તેના પતિની સોડમાંથી ખેંચી લાવવાની મારી તાકાત છે. ધારેલું કામ ન કરે તો અમલદારી શા કામની?

રેમા: કેઈ પણ સ્થળે પાપાચરણ થતું હોય તો તે શોધી કાઢી નષ્ટ કરવા માટે અમલદારી હોય છે. પ્રજાના પૈસા ધૂતી તેમના ઉપર શેર થવા માટે અથવા અબળાઓ ઉપર હઝોર જીલમ કરી પાપમાં પુરુષાર્થ માનવા માટે અધિકાર હોતા નથી. અંધ થા મા...

મદન: તારા જેવી હઠીલીના શાપથી ડરી હું નિશ્ચયથી ઢળું તો અમલદારીનું ભૂખણ શું રહ્યું?

રમા: પોતાની પ્રજા પ્રત્યે પવિત્ર પ્રેમ રાખી પ્રજાનું મુત્રવત્ પાલન કરી તેમની પ્રીતિ સંપાદન કરરી એજ અમલદારીનું ભૂખણ છે. રાજ્યના રાજ્યદારી, ધર્મધરધર પુરુષોના કામની કદર કરી તેમના આતુર્યનો યોગ્ય બદલો આપી તેમને રાજ્યના સ્થંભ બનાવવા એજ અમલદારીનું ભૂખણ છે. ગુન્હેગાર પ્રજાને દયાળુ અંતઃકરણથી સખત સજા કરી રાજ્યની હદમાંથી ગુન્હાનાં મૂળ નાબૂદ કરી રૈયતની ખીક ભાંગવી એજ અમલદારીનું ભૂખણ છે. આધિકારના શિખર ઉપર રહી વૈભવની હવાથી બેશામ બનેલા પુશા-મતીઆ નોકરોની ગુસ્સા રીતે બારીક તપાસ કરી, તેમના મગજમાંના પવન ઉતારી, તેમના ત્રાસથી પીડાતી અશાન્ત પ્રજામાં શાન્તિ પ્રસારી, દીન પ્રજાને દીન લોકોથી છોડાવવી એજ અમલદારીનું ભૂખણ છે.

મદન: તારા હાથપણનો ભંડાર હાલવવાનું હવે મુકી દે. તારા જેવીના ગર્વ તો મેં કેટલીએ ફેરા ઉતાર્યા છે. એવા કાંકા રાખવામાં મદનચંદ્ર સામે કોઈ શકે તેમ નથી. માફે ડગલે ડગલે અપમાન કરે છે તે હું તને માફ કઈ છું તેથી તું બહેકી ગય છે કેમ? તારા જેવીનાં અપમાન સહન કરે એવો આ મદન નથી, સમજી?

રમા: માન માનને લાયક હોય તેને આપવામાં આવે તોજ એ માન, નહિ તો ખરેખાત એ વિષપાન છે. વ્યભિચારી, ઇતિહાસ કેમ બૂલી ગયો? અરે, દ્રૌપદી.....

મદન: બસ કર, તારી લવારી. મારે તારી દ્રૌપદી નથી સાંભળવી. તને સમજાવતો ચાહ્યો. હવે તો તારા ઉપર ગુલમગજ. તું તારે હાથે તારા કાબને બેસાડે છે.

રમા: મૂર્ખા, મરવું તો સર્વને છેજ. તો સૂક્યો કરતાં શા મારે ન મરવું? સૈરખીના છજામાં કીચકે શા દહાવો લીધો?

મદન: મને કીચક અને સૈરખીના દાખલા ન આપ. ઇતિહાસ યાદ કરતાં કરતુને કેમ બૂલે છે? કીજાગણી બહુએ યાંક-

વાળી હતી પણ અક્ષાહીનીની સોડમાં ભરાઈ ત્યારેજ સુખી થઈ. કૌણારાણીનો વાતો તો જુના જમાનાની છે. તું કૌણારાણીનો ઘડો ભેં. સમય જોઈને વર્તમાનમાં જ હાથે છે. એણે તો સમય જોઈ એક ધર્મ છોડી બીજો ધર્મ સ્વીકાર્યો. તારે કાંઈ એ સાદસ કરવાનું નથી. હું તો તને તારા એ દારૂડીઆ અને દરિયીને છોડવાનું પણ કહેતો નથી. તું મને ઇતિહાસ શું શીખવે છે? હવે તને છઠ્ઠી વખતનું કહું છું કે તારામાં ભરાયેલું જૂત કાઢી નાખ. તારા મગજમાં શું જૂંસું ભરાયું છે, કાણ જાણે? પ્યારી રમા, તું એક ફેરા તો મારી તરફ દસતે મ્હોડે જો!

રમા: કુલાંગાર કૌણારાણીના િગાયતી, એ આશા તારી ફેર છે. તારા સત્તાને લીધે બલે તને રાજ્યના વખત મળે પણ તારાં દુષ્ટત્વો જાણ્યા પછી તારી સત્તામાં દળાણ પાંડિત્યનાં મીઠી નબરસી, આશા તો તું સ્વપ્નામાંએ કરતો નહિ. તારા તરફ જોઈને હું હસું? મારા દેશની પાલનાવ કરનારની તારાનાં પાલનાવને જોઈને હું તણ થઈ? મારા પતિને અપશબ્દો મોળાના નીચ નિનકારમાં તરફ હું દસતે મ્હોડે જોઈ? એ તો પૂર્વીક અનકય વાર છે. જે રાજ્યમાં અનિયંત્રિતા જેવ થાય છે, સંતુષ્ટિ જેવ થાય છે. અમલમાં પર જુલમ થાય છે, દેશભજોને કાળાટમાં સગાવાય છે તે રાજ્યની જુલમી સત્તાનો જ્યારે સૂરજ આધમકે ત્યારે દગલખાજ દેશદ્રોહના મોટા મોટા મહેલો અને મકાનો પડીને ખેદાનમેદાન થઈ જશે. સતી જીવ કરવા માટે તારો શિરચ્છેદ થઈ જ્યારે તારું દરિનીગળતું માથું શહેરને કાંચે લટકાવવામાં આવશે, ત્યારે હું સ્વર્ગમાંથી તારી તરફ જુલમી સત્તાની અને તારા જેવા જુલમી અમલદારોની ખાનાખરાખી થતી દસતે મ્હોડે જોઈશ.

મહન: તો તારો દુરામલ કાયમ રાખ્યો ત્યારે હું પણ મારો સત્તામલ સફળ કરવાનોજ. જે સૂરનારામણના મેં સોખન લીધા છે

તેજ સૂર્યનારાયણ એક કલાક પછી પોતાની કરોડો આંખો વડે તારી
મરણ વિરુદ્ધ મારી સોડમાં તને જોશે. હક કરીને રાણીપદ તે ખેલું.
તારી હકે તને રાણી મટાડી વેશ્યા બનાવવાનું ધાર્યું છે. બસ, તારા
જેવી મૂર્ખ ન સમજ તેમાં મારો શો દોષ ?

(નીચે સડક ઉપર ખૂબ ખૂર્ચો પડે છે કે 'મદનમંજલ સજગ્યો;
મદનમંજલ સજગ્યો'. આગ એકલવવા બંબા વિગેરે ઘોંઘાટ કરતાં જાય છે.)

મદન: (ચમકીને મનમાં) અરે, આ ઘોંઘાટ કેનો છે ?
હશે, આ ગંધર્વવિવાદમાં ખુદ દશર પણ વિધ્ન લાવે તેમ નથી.
(રમાને) કેમ ત્યારે હવે જીલમ માટેજ મને ધરજ પાડે છે ને ?
(પાલવ પકડે છે.)

રમા: (પાલવ ખેંચે છે. મનમાં) પ્રભુ હવે તારા સિવાય
મારી ધનજતનું રક્ષણ કરનાર કોઈ નથી.

(બારણાં ઉપર લાંતો પડે છે 'સાહેબ, મદનમંજલ સજગ્યો. દોડો,
દોડો', એવી ખૂર્ચો પડે છે. મદન ગભરાઈને બારી ખોલે છે ત્યાં મદનમંજલના
બડકા નજરે પડે છે. મદન રમાને મુકી બારણું ખોલી મદનમંજલ તરફ
દોડી જાય છે. પડદો પડે છે.)

અંક ૫ મો

પ્રવેશ ૧ લો

સ્થળ:—કલાલરાંડ.

પાત્રો:—પિપાણ અને ઉદાણ.

(બન્ને આર્યમહિરામંડળ તરફ જવા નીકળે છે.)

પીપાણ: ઉદાણ, કેમ હવે તો તું કંઈ જણાતો જ નથી? કંઈ થાલમેલમાં પડ્યો છું? પેલા પાખંડીઓના પાસમાં તો નથી પ્રસાધો ને? એ ભામટાએજે તો ડુનીઆમાંથી દારૂ જેવા અમૃતને નાશ કરવાનું વન લીધું છે. વિદ્યસંતોષી અને તેજદેવી લોકો કોઈની ચડતી નથી સાંપી શકતા. એ અધા નિમકહરામ છે, સમજ્યો?

ઉદાણ: ના. બાઈ, હું એ ન સમજી શક્યો. દારૂની બદી અટકાવવા માટે તનતોડ મહેનત કરનારને હું તો નિમકહરામ ન કહી શકું, એ તો દેશનું નિમક હલાત કરી રહ્યા છે.

પીપાણ: તમારા જેવા બોળાઓ એ અદમાસોથી બોળવાય છે એજ દુઃખ છે ને. નિમકહરામ કેમ નાદે? આ દારૂનિષેધની હિલચાલ કરનારાઓ અને દારૂના પીઠા ઉપર પહોંચે ભરનારાઓ અધા ભણેલામણેલા વિદ્વાત પંડિતો છે. એમની વિદ્વતાને લીધે એમને મોટાઈ મળી અને દારૂની ઉપજમાંથી તો સરકારે એમને ભણાવ્યા! એ તો દારૂનાજ રૂડા પ્રતાપ, સમજ્યો? એ દારૂની ઉપજમાંથી એ અધ્યાગણ્યા, મ. ૧૨

મોટા થયા, વિકાસ થયા, પંડિત બન્યા તેજ દારૂનો નાશ કરવા માટે હવે પોતાની મોટાઇ, વિકાસ અને પંડિતાઇ વાપરે છે, શું એ નિમક-હરામી નહિ? પણ તારે ગળે તો આ વાત શાની ઉતરે? તારે ગળે તો એ પંડિતોની દલીલો ગમે તેવી હોય તોપણ ઉતરી જાય. ભલે, એ વાત આપણે મુકી દો. પણ મને કહે તો ખરો કે આટલા બધા દિવસ તું આપણા મંડળમાં કેમ ન આવ્યો?

ઉદાહ: એમજ વળી. હવે હું એકલો ન આવ્યો તેમાં શું થયું ગયું? તમે બધા મંડળના થાંભલા તો હતાજ ને? અહીં તો નહિ ત્રણમાં, નહિ તેરમાં અને નહિ છપ્પનના મેળમાં, એવી વાત છે. મારે ગરીબને વળી એવાં મંડળ શાં અને સંસ્થા શી?

પીપાહ: ચાર, સાચી વાત કહાવે તો તારા વગર આખા મંડળમાં સુનું સુનું લાગે છે. તું તો અમારા મંડળનું એક સ્તંભ. પણ તારૂં જતન થવામાં જરા ગફલત થઈ તેથીજ તું કેટલાક દારૂના દુસ્મનોનો ભોગ થઈ પડ્યો છું. કાલે તો ખુદાખુદ દારૂના ચાર આટલા ચડાવી તને ખોળવા નીકળ્યો હતો, પણ રસ્તામાંજ એણે ગટરનો ખાડો પૂર્યો. દારૂની ખરી લહેજજત પણ તારા સિવાય નથી આવતી. તારા જેવો ઉદાર વિચારનો માણસને રોજ મંડળમાં હાજરી આપી ખૂબ દારૂપીને ઉભી બગર ઝોટે ઝોટે અને ચકલે ચકલે ફરી આ અમૃતપાનને ઉત્તેજન ન આપે તો પછી દેશની દશા શી? સાચી બાબુએથી દુસ્મનો હલશે કસી રહ્યા છે, સેતાનો સતાવી રહ્યા છે, પાખંડીઓ પાયમાલીને રસ્તે દારૂને ધકેલી રહ્યા છે અને તમારા જેવા મહિરામકતો ને પોતાના નિશ્ચયથી ઢગવા લાગશે તો દુઃખીને સુખ આપનાર, અતિ પીડિતને આરામ આપનાર, ટુકડા રોટલા માટે મળુસીઆઓને શક્તિ આપનાર અમૃત! શ્રીમાન અને ગસીબ દુઃખી ભારતમાંથી હરેકને નિબંધપ્રતપણે લહેજજત આપનાર અમૃત! આપણા દેશમાંથી નાબૂદ થશે.

ઉદાહૃત: પીપાણ, તું ભલે એ પુરૂષોને ગાળો દે. પણ હું એમ પુછું છું કે એમાં એ ખોટું શું કરે છે ?

. પીપાણ: તને હવે શું કહું ? તું તો તારા મગજનો ધરિકાતરો બંધ કરી તેની ચાવી પણ પ્રાણશંકરને આપી આવ્યો છે એટલે તારી આગળ લમણાઝીક કરવામાં કોણ શકે ? અરે એ ચળવળીઆ તો કુદરતની વિરુદ્ધ જઈ રહ્યા છે. એમને તો હિંદુસ્થાનમાં નવી દુનીઆ વસાવવી છે. એ તો હજુ દેશનાં નસીબ પાધરાં કે અમલદાર વર્ગ એ દુશ્મનોના દુશ્મન છે.

ઉદાહૃત: ચાર. આ બાબતમાં તો અમલદારોની સલાતુભૂતિ છે એમ કહેવાય છે.

પીપાણ: સલાતુભૂતિ શેની, કરમની ? એ તો ઉપરથી બનાવવાની. જેના ગળવા ઉપર કાતર પડે તે તો કંઈ રાજ થતા હશે ? કલાસો ખુશી હોય તો સરકાર ખુશી હોય, કારણ કલાસ પણ દારૂમાં કમાય છે અને સરકાર પણ દારૂમાં કમાય છે. અને વળી આ ચળવળીઆઓ તો સરકારની આંખમાં ક્યારનાએ ખુંચી રહ્યા છે. એ તો આંખમાં તેલ આંછળે તક જોઈ રહી છે. તક આવી કે કોળીઓ કરતાં જરાએ વાર નહિ કરે. એ તો એમને પાપે સેવાશે, સમન્વેને ? પણ ઉદાહૃત, હવે-હવેનો તું કેમ એમનો લિમાયતી બન્યો છું ? તને કંઈ મંતર્યો લાગે છે.

ઉદાહૃત: એમાં મંતરવાનું શું હતું ? શું આપણા મનને કંઈ લાગે તો તે પ્રમાણે વર્તવું નહિ ?

પીપાણ: પણ ઉદાહૃત, ધડીએ ધડીએ વિચાર બદલનારમાં વિશ્વાસ કોણ મુકે ?

ઉદાહૃત: ભલે ભાઈ, મારામાં વિશ્વાસ ન મુકવો હોય તો ના મુક્તા. બદાપૂછ પકડી રાખવી એટલેજ દંડ નિશ્ચય એમ તારૂં માનવું હોય તો તો ભાઈ મને પતિત માનજો. આપણે એવી ગદાપૂછ પકડી સમવાની તરફેણમાં નથી. આપણે તો ભાઈ ખાદીવાળામાં કંઈ

ખોદું નથી જોયું. છુટાડવાયા એમનામાં પણ પાખંડી, ઢોંગી, ગર્વથી છોકસા એવા છે, તેની ના ન કહેવાય; પણ ભાઈમાં નીંદામણુ તો હોવાનું જ. થોડાક અદમાસ નીકળે માટે શું આખા સમાજને વખોડવો? ના, ભાઈ. હું તો માનું છું કે એ જ દેશનું ભણું કરી રહ્યા છે. દારૂની ખદી તોડવા માટે જે ભગીરથ પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે તે ખરેખર વખાણવાન્ને જ છે.

પીપાણ: અરે, તું તો એમનાં ભોગ થઈ પડ્યાં ભોગ! તારા જેવા કદા મહિરાભક્તને એ ખાદીના ખવીસોએ વટલાવ્યો છે એવું જ્યારેથી અમે સાંભળ્યું છે ત્યારથી જ અમને તો તારા ઉપર ખૂબ ગુસ્સો આવ્યો છે. રમણચંદ્રજી તો તારા ઉપર એટલા અધાગુસ્સે થઈ ગયા હતા કે ન પૂછે વાત. યાર, તું એ ખાદીવાળાઓના પ્રપંચ નથી જાણતો. આપણે અધા દારૂ પીએ છીએ તેથી દારૂ મેઘો થાય છે અને એમને એ સોંધો કરવો છે. એમાં એમનો જ સ્વાર્થ છે, સમજ્યો? પણ તું તો અધશ્રદ્ધાવાળો, એટલે તારી આગળ ગમે તેવી વાત કહું તો પણ જોસ આગળ ભાગવત. અરે, એમને તો આપણને દારૂથી દૂર કરી, દારૂ માટીને મૂકે વેચાવવો છે. અધા સ્વાર્થી છે. માફ માનીને આવી ઘેલછા છોટી દે. આપણે તો જે કરતા હોઈએ તે કરીએ. વળી જોને, ખાદીવાળાજ અધાને ઉપદેશ કરે છે કે કોમએ વ્યસની બનવું નહિ. તો પોતે કેમ ભાપણોના વ્યસની બન્યા છે?

ઉદાણ: પીપાણ, તું ગમે તેમ ખોલ પણ એ પ્રાણુશંકરનો ઉપદેશ મેં...

પીપાણ: હવે બસ કર, તારી બડાશ. એમનાં ભાપણો કેવાં હોય છે તે અમે જાણીએ છીએ. ‘કાદી સાસરે ન જાય અને ગાંડીને શીખામણુ દે.’ દુશ્મન ઉપર પણ દંપ ન રાખવો એવો ઉપદેશ કરે અને એના મનથી જો કોઈ વિરુદ્ધ પડે તો તેના પાણીમળા ઉપેટી નાખવા તૈયાર થઈ જાય! એ તો મેં જાણીએ વખતે જોયું. એની સાથે

હાંના ભણે તે તો સુવેળ સમજવાનો. પોતે બોલે તે પ્ર-
માણે ચાલે તો તો કંઈ અસર થાય, પણ મારા ઉપર તો બાઈ
એવા હાસરઓની અસર રતિભાર પણ નથી થતી. અને ઉદાહ, દા-
રની વિરુદ્ધમાં તો એ મૂખઓ એવી લૂણી દલીલો કરે છે કે આપણને
હસવુંજ આવે. કેટલાક દારૂનિષેધવાળાઓ તો બાપણમાં અડાવી દે
છે કે દારૂ પીધાથી અકલ બૂદી થાય છે. તું જ કહે, ઉદાહ, આમાં
કેટલું જુઠાણું છે ?

ઉદાહ: એમાં જુઠાણું શું છે ?

પીપાહ: જુઠાણું કેમ નહિ ? તારો અને મારો આપણા બન્ને-
નો જ દાખલો લેતો. આપણે કેટલા બધા વરસથી દારૂ પીએ છીએ
છતાં અકલની બાબતમાં આપણાથી કોણ ચડીઆનું છે ? આપણા
મંડળના સભાસદો એ તો અકલના નમૂના છે નમૂના. હું તો વળી
આગળ વધીને એટલે સુધી પણ કહું કે દારૂ જેવા અમૃતનો આ મ-
ખઓ પોતે ઉપયોગ નથી કરતા અને બીજાને પણ નથી કરવા દેતાં
એજ એમની બૂદી અકલનો પૂરાવો છે.

ઉદાહ: હીક બાઈ, હીક. તું જ કહે તે ખરું. તારી આગળ તો
આપણે હાર્યા. હવે તું મને જવા દે, મારે બીજું કામ છે. વળી
પાછા મળીશું. છોડી દે બાઈ.

પીપાહ: (હાથ ખેંચીને) હોવે, હું તને આજ છોડું ? આજે
તો તને ખેંચીને પણ મંડળમાં લઈ જઈશ. ' નવી ઝોળખાણુ કરતું
જૂની ભૂલતાં નહિ' એ આપણે નાનપણે નિશાળમાં કોપીમાં લખ્યું
હતું તે તું ભૂલી ગયો ? ખાદીવાળાઓએ તને શીખવી શીખવીને આજ
શીખવ્યું કેમ ? વાહ રે વાહ, આમને આમ લોકોને આડાબવળા
ખાટા ખંધાવે છે. ચાલ મારી સાથે, નહિ તો પરાણે ખેંચી જઈશ.

ઉદાહ: ધાર, રસ્તામાં આમ ખેંચાખેંચી ન કર. બોલું દેખાય
છે. હું આનું છું તારી સાથે, પછી તો થયું ને ? ચાલ, પણ મંડળમાં

આપણે પીવાના નથી હોં. તે બાબતમાં તો જીવ જાય તો પણ હું નમતું નહિ આપું. (ચાલવા લાગે છે. બન્ને ચાલે છે.)

પીપાળ: (જતાં જતાં) ચાર, આ વખતે તો પીઠા ઉપર પેલા ઘોળા બગભગત સ્વેતાંબરીઓ પહેરે ભરતા હશે. પણ આપણે તો ચાર, તેમના બાપની પણ નથી રાખતા. હું તો સીસો ભરીને ગલાસ સાથે પીઠાની બહાર લાવું છું અને ઘોળાઓને બતાવી એમની સામે ઉભો રહીને પીઉં છું. એ મૂર્ખાઓનું અપમાન કરવાની ખાતર આપણે તો ચાર, ન પીવો હોય તો પણ ખાસ જઈને પીએ છીએ.

ઉદાહ: શાખાસ, પોતાનું નાક કાપીને સામાને અપશુકન કરનાર બહાદુર પુરુષોમાં તું એકો છે. તારાં માતૃપિતાને પણ ધન્ય છે. (બન્ને જાય છે. પટ્ટો કપડો છે. ક્ષણો માંહોમાંહે વાતો કરે છે.)

કુંવરજી: કેમ ગલજી, તમારે ત્યાં ખી વેચાન આમચ ચાલેય નહિ ? આ પોયયાઓએ તો ધમી ખરાખી કરી છે જો. મેં તો અમલદારસાહેબને ત્યાં ખી શરિયા કરીય.

મલ્લજી: હું પણ અમલદારસાહેબોને મળીનેજ આવ્યો છું. એ તો ખારેખાર ઠક્કણ કાઢવાની વાતો કરે છે. અમલદારો તો ખાદીનાઓ પહે તેમાંજ રાજ. ખાદીવાળાઓ તો અમલદારોની લાંચો, રસ્વતો અને જીલ્લોના નગારાં વગાડે છે. એમના અત્યાચારોના ટોલ તો એ ખાદીવાળાજ કુટે છે. એટલે એ તો એમને આંખના કસ્તરતી માફક ખુંએ છે. કુંવરજીરહે ! અમલદારો તો કહે પણ આપણે તો વિચાર કરીને પગલું ભરવાનું નક્કી કર્યું છે. તમારા જેવા મોટા માણસો કંઈ રસ્તો કાઢશે એટલે અમે નાના તો તમારે ચીલે ચીલે ચાલીશું, સમજ્યા ?

કુંવરજી: સોમા, તું એજાણને પીચમાં બેસાડજે. હું તો હવે સાહેબને બંગલે જાવસ. ખખરદારી રાખજે હોં—આપના ભરાકને સં-

ભાગ્ય છે. તને તો હાંસીઆર બનીને ભાગીદાર બનાવ્યો છે. જોગે, કંઈ ઉધું ના મારેતો. (જય છે.)

સોમો: (મનમાં) આ ડોકરો ખડો કંબુસ છે. આવા કંબુ-સનાં કામમાં મારા જેવા ભૂખે નજ મરે. દુકાને જઈને વઠરાના પૈસા ખીલામાં સુકવાતું કામ કરીએ. (જય છે. પડદો ઉપડે છે. દારૂના પીણ ઉપર સ્વયંસેવકો પહેરો બેઠે છે. સ્વયંસેવકો હાથ જોડીને દારૂ પીવા જનારાઓને વિનવે છે, એટલામાં ઉદાહરણ અને પીપાણ પ્રવેશ કરે છે.)

સ્વયંસેવક: (હાથ જોડીને) ભાઈ, દારૂમાં માલ નથી હોં. પૈસાની અને ઇર્જાની શું કામ ખરાબી કરે છે ? આપુ, પાછો બા. જળવામાં પૈસા બહુ ઉછળી રહ્યા હોય તો લૈયાની દુકાને જઈ દુધ પી. તમને વિનવું છું. ભાઈ, તમને હાથ જોડું છું. કાલાવાલા કંઈ છું. પાછા ફરો. અમારું એટલું માનો. અમારા ઉપર કૃપા કરો.

પીપાણ: જા, જા, હવે બહુ ડાહ્યો થયો છું તે જાણ્યું. (ઉદાહરણ સરમાય છે. તેનું કાંડું પકડી તેને પીડામાં પરાણે ખેંચી જાય છે.)

પ્રાણશંકર: (પ્રવેશ કરે છે. કંઈ પથ્થર ઉપર ચડીને ભાષણ કરે છે.) ભાઈઓ, દારૂથી દેશની ખાનાખરાબી થઈ છે. હું તમને સર્વેને હાથ જોડીને વિનવું છું કે તમે આ પીડામાં જવાનું માંડી વાજો. આ પીડામાં દેશની દુર્દશા છે. આ પીડામાં દુઃખની સાદૌત મૂર્તિ છે. આ પીડામાં ધર્મની દાગિર છે. દારૂનું બસન દુર્ગાઓમાં માણસને હેવાળ બનાવે છે. ભાઈઓ, તમારા બાળકોના દુઃખની કલ્પના કરો. ખેડૂતભાઈઓ, તમે મહેનત-મજૂરી કરી પૈસા કમાઓ છો તેનો આવી રીતે દુરુપયોગ ન કરો. તમારા ઘરમાં તમારી સ્ત્રીને, તમારી માને પૈસા વગર ફેટલું વીતે છે તેનો ખ્યાલ કરો. જ્યાં વગર છોકરાઓ યજ્ઞવણી રહ્યાં છે. ઘરમાં સ્ત્રીઓનાં શરીર ઢાંકવા ચાટે પૂરતાં કુબડાં નથી તેનો વિચાર કરો. આ તો તમને અવળી જુદી સહી છે. તમે પૈસા પાણીમાં નાંખો છો. તમારું કોમલું બાળો છો. મૂર્ખા બની છો. ગમે ત્યાં પડો છો.

મર્જન ખુવો છો અને પૈસા ખરચી પાયમાલી બેંદારો છો. બાઈઓ, હવે વિચાર કરો..... (પીપાણ સીસો અને પ્યાલો ભરી પ્યાલો ઉઠાવતા હાથમાં આપી તેને પ્રાણશંકરની સામે ડબો કરે છે.)

પીપાણ: (મનમાં) ઉઠાવું બંદાએ કેવા સપડાવ્યો છે ! હવે ક્યોઈ પીપા સિવાય છૂટકોજ નથી અને એક ફેરા પીશે એટલે એની ઘેલછા ફર થશે. મારી યુક્તિ આગળ તો કોઈ પહેાંચે એમ નથી. (પ્રાણશંકરને) તમે દારૂ બંધ કરાવો છો પણ જાતે ખીડી કેમ નથી છોડતા ? સિગારેટ સિવાય તો તમને ખાદીવાળાઓને એક દિવસ પણ નથી ચાલવું. ચાહ પીપા સિવાય તો તમારાથી કામ નથી થતું. તમે ખીડી પીઓ, સિગારેટ પીઓ, ચાહ પીઓ અને દારૂ છોડવા માટે વ્યાજ કરો. તમે પોતે નાના નાના વ્યસનો નથી છોડી શકતા તો પછી આ મોટું વ્યસન છોડવા માટે અમને કહેવાના તમને શો દક્ક છે !

પ્રાણશંકર: જે બાઈઓ હવે પણ ખીડી અને સિગારેટનું વ્યસન નથી છોડી શકતા તેમની એ તુટી છે. એમણે અલખત એ છોડીજ દેવાં જોઈએ. ચાહ પણ છોડવોજ જોઈએ. પોતે વ્યસનોથી ફર હોય તોજ તેનાં વચનનું વગન પડે. હું સમજી શકું છું કે ખીડી, સિગાર અને ચાહ પણ સબ્ય ગૃહસ્થોએ છોડવાં જોઈએ; પણ પેલા ચાહ પીએ છે. તેથી દારૂડીઆઓએ દારૂ પીવો એ સિદ્ધાંત હું ન સમજી શક્યો.

પીપાણ: હીક છે બધું. એ તો સમવડીઓ સમાજ છે. પોતાથી ગમે તેટલી છૂટ સેવાય પણ બાકીનાને માટે મક્કમ. સબ્ય માણસો દમણાં દમણાં એક નવીજ રીત શીખ્યા છે. પોતાની નીચે રેસો આવતો હોય તેટલી પોતાની તુટીઓ કબજા કરી સેવી અને જેમાં પોતાને કંઈ ઘસાવા જેવું ન હોય તેમાં મક્કમ બની બધી મદાન સિદ્ધાંતનું આન ખાટવું. ખીડી પીનારો કહે: ખીડી પીવી ખોટી છે પણ હું મારી નબળાઈ કબજા કરું છું. સિગારેટવાળો પણ એમજ કહે કે: બાઈ, સિગારેટ પીવી એ ખોટી છે, પણ મારાથી એ નથી છૂટતી; હું દિક્ષગીર છું.

ચાલવાળો નમનતાઈથી જણાવે કે, ચાલ સિવાય મને નથી ચાલતું. બહુ વિચાર કરું છું, પણ આ ટેવ હતું નથી છોડી શકતો. પણ આ બધીએ ખોડખાંપણ ટેવવ્યસનવાળા દારૂની વાત આવે કે પીકાં તોડવાં કમર કરાંતે તૈયાર !

પ્રાણશંકર : (મનમાં) કાર્ય કરનારાઓની તુટીઓ કામને કેવી રીતે ખગાડે છે તેનો ખ્યાલ મને અરોબર આવ્યો. પ્રજા આગળ તુટીઓ કબજા કરે ન ચાહે. એ તુટીઓ દૂર કરવામાં આવે તોજ માણસનું વજન પડે. (લોકોને) બાઈઓ, સિગાર, બીડી, ચાલ એ બધી તુટીઓ છે, વ્યસનો છે, પણ એ વ્યસનો અને દારૂના વ્યસનમાં બહુ ફેર છે, દારૂના બચંકર ગેરશયદાઓ.....

પીપાણ : દારૂની મહત્તા આપ નથી જાણતા એટલે દારૂને ગમે તેમ ઉતારી પાડો છો. આપ બંધે દારૂને ઉતારી પાડો, પણ તેથી કંઈ એનું માન ઘટવાનું નથી. સૂર્ય ઉપર થુંકનારનું થુંક એના મ્હોં ઉપરજ પાછું પડે છે. (મનમાં) હવે જરા તોશન કરીએ તો હીક, નહિતો બાપજીનો રંગ જામશે અને લોકો ઉપર વખતે અસર થઈ જશે. (ખુલ્લું) તમે લોકો અમારા ઉપર જીલમ કરો છો. અમને કેમ અટકાવો છો ? અમને તમે ધમકા આપો છો, કેમ ! તમે કાયદો તોડો છો. અમને મારની ખીક ખનાવો છો. (પીકામાંથી સિસોટીવાગે છે. સ્વચ્છ-સેવકો ઉપર પથ્થરોનો વરસાદ વરસે છે. સ્વચ્છેવકો મકકમ કલા રહે છે. પ્રાણશંકરને કપાળ ઉપર પથ્થરથી જામ થાય છે.) અમે દારૂ પીએ એ અમરી મરજીની વાત છે. તમે અમને અટકાવનાર કોણ ? પોલિસ...પોલિસ...આ જીવો, અમને જળરહસીથી અટકાવે છે. પકડો, આ લોકોને.

પ્રાણશંકર : આમ પોલિસને ખોલાવી ફાંસવાનો કાળ હવે જતો રહ્યો. હું તમને વિનવું છું. તમે મારા બાઈ છો. મારા દેશનાં સંતાનો છો. તમને વિનંતિ કરવાનો મને હક છે. આ કલાલોના ચડાવ્યાથી અને

અમલદારેની ઉશ્કેરણીથી અમારા ઉપર ખોટાં આળ ચઢાવવાની કોશિશ તમે કરી રહ્યા છો. હું ઝરોબર સમજું છું, પણ યાદ રાખજો કે અમારો ખુરદો ક્યાં પછી અમલદારો તમારી ચટણી કરવામાં વાર નહિ કરે. આધકારીઓના હાથમાં તમે કુહાડીના હાથા બનેા છો. એમાં તમે તમારી જાતનેજ કાપો છો. હજુ સમજો. એક તો દારૂનું વ્યસન વધારી દેશની દુર્દશા કરે છે અને આવી દુર્દશામાંથી ઉગારનારને નાજુક કરવાનાં ધાતકી કૃત્યો કરે છે. દારૂ છોડવાની તમને વિનંતિ કરવા માટે પોલીસ અને ફાંસીને લાકડે લટકાવે તો બંને હું ફાંસીએ લટકવા નૈશ્વર્ય છું. પણ મારા દેશભાઈએને વિનંતિ તો કરીશજ. (ખીજે પથરા માથા ઉપર પડે છે. એક સ્વયંસેવક પોતાની મસકમાંના પાણીથી રમાલ પલાળી મ્હોં ઉપરનું લોહી લૂછી લે છે અને ભલમપટો કરી પાટો બાંધે છે.)

ઉદાહ: અરે રે, આ ધાતકી કૃત્યો! પ્રાણશંકર ઉપર પથરા પડે છે અને એ જખમો હું નમાસો બનીને જોઈ રહ્યો છું! અરે, આવી દોસ્તી જય જહાનમની આડીમાં. (પીપાજને) પીપાજ, આ તમે શું કરવા માંડ્યું છે! તમે તો બહુ બહેક્યા લાગો છો?

પીપાજ: (ધીમે કાનમાં) એ તો જરા અડાવવા પડે. તે વગર સીધા ન થાય તું ખીતો નહિ. સરકારીવાળું બધું આપણું છે. તું હવે એક ગડમસ ચડાવ, ચલ, બધાના દેખતા ઉડાવ અને થકી આપણે જઈએ સંજામાં (ધૂળ ફેંકે છે.)

ઉદાહ: પીપાજ, મારાથી હવે એ નહિજ બને. મેં તારી લગમ રાખી. ગમાસ હાથમાં પકડ્યો પણ તમારા બધાનાં નીચ કૃત્યો મેં જોઈ લીધાં. અરે, સરકારના સિપાહીએને પણ અંદરખાનેથી આ ખુરદો મોટે દાગમણી છે. આ કામમાં અંદરખાનેથી એમની સંપૂર્ણ દિલસેજ છે. પણ એમના દુસ્મનો તો તમેજ પાક્યા. આ પરમજુ ખુરદો આપણા બધાને મોટે આંખું અપમાન સહન કરી રહ્યા છે;

પથર ખમી રહ્યા છે. એમના ઉપર ધૂળનો વરસાદ તમે વરસાવ્યો છતાં તે બધું ખમીને પોતાનું કામ મક્કમણણે કરી રહ્યા છે. તેમને તમે આ માન આપો છો! જા પીપાછ, તારો મારો સંબંધ આજથી તૂટ્યો. (માણસાંદરને) સાહેબ, મને ક્ષમા કરો મેં આપનો બોધ સાંભળ્યો છે ત્યારથીજ હું દારૂ નથી પીતો. આજેજ આ પીપાછને ઘડકે ચડી ગયો છું. હું દારૂ પીને આપનું અમમત્ત નહિ કરું.

માણસાંદર: ભાઈ મારા માનની ખાતર તું દારૂ ન પીતો હોય તો તેમાં મને આનંદ નથી. પણ તારા દિલની ખાત્રી થઈ ગઈ હોય કે દારૂ માણસને ખરાબ કરે છે તેથી જો તું દારૂ છોડે તો મને જરૂર આનંદ થાય. ભાઈ, હું તને હજુ લાયક જોરીને વિનવું છું કે તું દારૂ છોડ. (લોકોની ઠઠ જામે છે.)

ઉદાહરણ: (હાથમાં દારૂનો પ્લાસ લઈને) મદિરા, દુટ મદિરા, તારો પ્રતાપ અદ્ભુત છે. તારી સત્તા અસલ્ય છે. તારા બચકર જડ-ખામાં સપડાયલા તારા પાંખ પાંખમાં ફસાયલા અને તારી બાલ્યમાં લપટાયલા અનેક પ્રજ્ઞાતાપ કરના પુરૂષોના જીવનાં ક્ષાહરણો મારી નજર આગળ છતાં મારા જેવા લલભાગી-હૈયાકુટા મરુખ નર ગભૂરી જોઈને હજુ પણ તારા પાંખમાં સપડાઈ ખુવાર થઈ રહ્યા છે. મદિરાપાન ! મદિરાપાન એ વેસ્થાભુવનની નિસરણી છે. મદિરાપાન એ ચોરીનું પ્રથમ પગથીઈ છે. મદિરાપાન એ કુછંદનો પાયો છે. મદિરાપાન એ પડતીનો સીધો રસ્તો છે. અને મદિરાપાન એજ હુકુમ્મ છે. વખતે વેસ્થાનો સંગ છૂટે છે, ચોરીની ટેવ તૂટે છે પરંતુ મદિરા, તારો સંગ એ તો વજ્જલેપો ભવિષ્યતિ. યૌવન ગયે કામી પુરૂષની કામવાસના ઘટે છે પણ વૃદ્ધ થયે પણ મદિરાભકતો મદિરાના મોહમાંથી મુક્ત થતા નથી. હવે બસ મદિરા, તારી કૃપા બહુ થઈ. હવે મારા ઉપર કૃપા કરી તારો પ્રેમ ઓછો કર. આજથી, આ ઘડીથી મદિરા ! તારો મારો સંગ તૂટ્યો, અને આજે થતો આ વિરોધ સહાનો સમજાજો. (ખાલો લોચ ઉપર પછાડી ચૂરેચૂરા કરી નાંખે છે. થાય છે.)

સાષ્ટાંગ છે પ્રણામ છેલ્લા મહિરા ઓ તને.

લાચારીથી પગે પડું છું ત્યાગ તું મને.—સાષ્ટાંગ૦

મિશ્ર ઔષધો તાણું કરી સ્વીકારી મેં, મિત્રજનો ચખાડી સ્વાદનેમ મારી તેં,

પાયમાલ તું કરે શસાવી પ્રાણી જતને.—સાષ્ટાંગ છે પ્રણામ૦

સ્વીકાર છુંદથી કર્યો, વધી ગલાસમાં, ગલાસથી ખલાસ ખાટવી હું લાસમાં;

છંદ શંદ શીખવી બદનામ તેં કર્યો જને.—સાષ્ટાંગ છે પ્રણામ૦

વેશ્યાગમન ત્રાખવી કરી ખરાબી માલરી, ચૌર્ય કર્મ હું શીખ્યો તે

લીલા તાલરી,

અકલહીન હું બની બન્યો છું દીન નિર્ધન.—સાષ્ટાંગ છે પ્રણામ૦

જાત જાત કર્મ ધર્મથી પતિત હું થયો; ઈર્ષ્યત આબરુ ગુમાવી શંખ

હું બની ગયો;

સાખના મેં કાંકરા કર્યા ન કાંઈ મુજર કને.—સાષ્ટાંગ છે પ્રણામ૦

આદ્ય તાલફં કફં દઈ મુખે તિલાંજલિ, પાપપીડ અર્પીને મહું દળી મળી;

સ્પર્શ જો પુનઃ કફં તો આણુ છે મુને.—સાષ્ટાંગ છે પ્રણામ૦

(તાણીઓનો ગડગડાટ, પડદો પડે છે.)

પ્રવેશ ૨ ને

સ્થળ:-મદિરામંડળનું મકાન.

પાત્રો:-બ્રમણ, રમણ, પીપાઈ, શાસ્ત્રીઈ, ખુદાબક્ષ, મગન વિગેરે

(આર્યમદિરામંડળના મકાનમાં આરડાની વચ્ચેવાચ્ય બ્રમણ મરણ-પથારી ઉપર પડ્યો છે. આબુઆબુએ મદિરામંડળના ભકતો બેઠા છે. સામે દારનું પીપ ગાઠવેલું છે.)

બ્રમણ: (અતિ ગંભીર માંદગીમાં, ધીમે ધીમે) પીપાઈ, ઓ પીપાઈ, મને દીક બેસાડ. મારાથી લવે નથી બેસાતું. મને લમણાં જરા લેંધનું જોડું આવી ગયું. આ જોડામાં મને સ્વનું આગ્યું કે આપની વર્ષા હાવાથી ઉદાઈએ પિતાના માનમાં મંડળના મિત્રોને ખૂબ દાર પાચો છે અને તે પીને હું જાણે કાશીના પંડિતો આગળ મદિરાપાનનું મંડાણ કરવા શાસ્ત્રાર્થ કરી રહ્યો છું, એવું મેં જ્ઞેયું. કેવું સુંદર, મીઠું સ્વાધું! (ખાંસી આવે છે.) મને સ્વમામાં તો ખૂબ આનંદ થયો. (ફરીથી ખાંસી આવે છે. હવ ગભરાય છે. પગ પછાડે છે.) મને કોઈ બેસાડો.

પીપાઈ: બ્રમણ! ભાઈ. તને દવા આપું ? રમણભાઈ. પેસો તકીએ લાવો. બ્રમણને જરા બેસાડું. ભાઈ. જરા દવા લે હું આપું છું તે. એટલે તને આરામ લાગશે, સમજ્યો.

બ્રમણુ: મને તકીઆનં ટેકે ન બેસાડો. પેલા ખૂણામાં મહુડાંનાં પેલો થેલો વડાં છે તેની પાછળ લાવીને મુકો. તેને ટેકાને હું બેસીશ. એની સુવાસથી મને આનંદ થાય છે. (શાસ્ત્રીજી દવા લાવે છે તે બાજુએ મુકીને) બાઈઓ, હવે મને દવા પાછાં શું કરશો ? મને અમથા શું કામ સતાવો છો ? હવે મારે દવા નથી પીવી. મને તો થોડો દારૂ પીવાડો. પીપાછ, પેલા પીપમાંથી તું બધાંને આપ, મને પણ થોડો- (પીપાછ ગલાસ ભરી ભરી બધાને આપે છે. બધા પીએ છે. પીપાછ બ્રમણુને પાય છે.) હવે તો મને માફ મરણ દેખાય છે. ચમરાગ્ન મને દેખા દે રહ્યા છે. મને એ લેવા આવ્યા છે, પણ રસ્તામાં થાક્યા છે એટલે પી- ઠામાં થોડો પીવા માટે થોભ્યા છે. હમણાં એ આવશે. મને સ્વર્ગ દોરી જશે. ખાશ બાઈઓ, હવે તો હું મરવાનો.

શાસ્ત્રીજી: બ્રમણુ, આમ ડરે છે શું ? અમે બધા મળીને તને મરવા દઈશું ? (બ્રમણુ હોકાં ખાય છે.) આ દારૂની બાટલી તારા ગળામાં બાંધીએ એટલે તને આરામ લાગશે. ગળામાંજ દારૂની બાટલી હશે એટલે તારા જીવને પણ જતા જરા વિચાર પડશે. બહુ થશે તો તે તારામાંથી નીકળીને બાટલીમાં જશે અને બાટલીમાંથી નીકળીને તારામાં જશે. કેમ ખરું, બ્રમણુ ? બોલતો કેમ નથી ?

સોમાલાલ: શાસ્ત્રીજી, જીવે જીવે, બ્રમણુની આંખો દારૂ ગઈ છે, જીવેને પીપાછ, તે આમ કેમ કરે છે ? ભગવાન, બ્રમણુને તું જલદી સાજો કરજો. બ્રમણુને જો જલદી આરામ થશે તો હું જંગલના દસ વાંદરાઓને દારૂ પાઈશ અને પાંચ કુટુંબકીલીલાવાળા કલાલને શ્રાવણી સોમવારે પકવાન જમાડીશ.—પ્રભુ, અમારી ખાતર નહિ તો આ દુનીઆ ઉપરના અમૃતની ખાતર—આ દારૂની ખાતર તો એને ખચાવજો.

શાસ્ત્રીજી: પીપાછ, એના મોંમાં થોડું ગંજાજળ અને તુલસી- પત્ર મુકો. લાવોને હું મુકું.

બ્રમણુ: (જરા શુદ્ધિમાં આવીને, ધીમે ધીમે) મને ગંગાજળ નથી લેઈતું. મને ગંગાજળથી ન સતાવો. મને હવે મરતી વખતે કંઈક સંતોષ થાય એટલો દારૂ પાઓ. ગંગાજળને જદલે અમૃતજળથી મારો દેહ શુદ્ધ કરો. તુલસીનાં પાન મારા મોંમાં ન મુકો. વખત આવે તુલસીને જદલે મહુડાનાં પાન મારા મોંમાં કિપર મુકજો. બાપ પીપાણ, પેલા પવિત્ર પીપમાંથી. મને દારૂ પીવડાવને ! બાપ, કિંદ, જટ કર. મને તો નજર આગળ યમરાજનો દરબાર દેખાય છે. યમરાજ પોતે પોતાને માટે વિજાયતી ઝેન્ડીની ખાટલી ખોલી રહ્યા છે. આગળ ખીજા સંકેટો યમજીતો બેઠા છે. તેમને માટે શુદ્ધ સ્વદેશી મહુડાના દારૂનું મોટું પીપ વચ્ચેવચ્ચ બેસાડ્યું છે. જુવો, એ એક પીપને મો ગરલીઓ લગાડી છે.

પીપાણ: બ્રમણ, બ્રમણ, આમ લવારી શું કરે છે ? જરા શાન્તિથી પડી રહે. આરામ થશે.

બ્રમણુ: મને શાન્ત કરવો હોય તો થોડો પીવાડ.

પીપાણ: લે ત્યારે થોડો પી. (દારૂ પાય છે.)

બ્રમણુ: અહાહા ! હવે જરા હીકે લાગ્યું. તમારા એ ગંગાજળથી શું મને આવો આરામ થવાનો દતો ? મારા જેવાને માટે એ તમારા ગંગાજળ અને તુલસીપત્ર નકામાં છે. એ તો પાપી જીવડાઓને માટે હોય. અસ્સલ મદિરાબક્તનો ઉદ્ધાર ગંગાજળ અને તુલસીથી ન થાય. એના ઉદ્ધાર માટે તો દારૂ અને મહુડાનાં પાંદડાંજ હોય.

સોઆલાહ: ધન્ય છે બ્રમણ, તારા દૃઢ નિશ્ચયને ! મરણ વખતની આખરની ઈચ્છા મુજબ માણસને જન્મ મળે છે એ વાત ખરી હોય તો બ્રમણ તારો જન્મ જરૂર કોઈ કલાકણને પેટે થશે. અને જો મનુષ્યઅવતાર નહિ મળે તો તું જરૂર મહુડામાંનો કીડો થઈશ. બ્રમણ, તે તો તારા જન્મનું સાર્થક કરી લીધું. ઈશ્વર તને આવડે અવતાર કલાકને ત્યાં જન્મ આપજો, અને આપણી સંસ્થા જેવી સંસ્થાઓને

મહત્ત દાર મુરો પાડી ઉઠેન આપવાની ઉદારતાનો તારામાં વાસ હોજો.

બ્રમણુ: સોમાભાઈ, શાસ્ત્રીજી, અને હજુ થોડો પીવાડો.

શાસ્ત્રીજી: ભાઈ, હવે તારાથી વધારે નહિ પીવાય. તારામાં તે છરવવાની શક્તિ નથી રહી.

મગન: શાસ્ત્રીજી એને પીવાડો. ખૂટે તો વળી આપણે કંઈ ખીજી જોગવાઈ કરીશું. ન્યાતમાં દાળ ખૂટે છે ત્યારે, પાણીની મદદથીજ આખર રખાય છે. આપણે પીપમાં થોડું પાણી રેડીશું પણ બ્રમણુને હવે આવી વખતે ના પાડો. એતો એના રૂઠા પ્રતાપ કે આપણે આજે લેગા બેસીને પીપો ખાતી કરીએ છીએ. એના હવે આ છલ્લો વખત છે. આખી છંદગી જેણે દારના ઉદાર માટે કુરબાન કરી તેને દારનો વિયોગ આખર વખતે ન થવા દો. પાઓ, એને પાઓ. (શાસ્ત્રીજી પ્યાલો મ્હોં આગળ ધરીને પાય છે.)

બ્રમણુ: (રમણને) રમણુભાઈ, મારી પાસે આવો આમ. મારે તમને કંઈ કહેવું છે. મરતી વખતે હું કોઈને કડવાં વેણ નથી કહેવાના. હું તો ઘડી બેઘડીનો તમારો મહેમાન છું. મિત્રાના લાભની વાતો હું આ ઘડીએ ન કહું તો મારામાં ખામી ગણાય. અને કોઈક વાત મનમાં રહી જાય તો મરણ પછી માણસની છાતીના ભાગ બળતોજ નથી. શાસ્ત્રીજી, મેં મંડળનું લવાજમ ભરવા માટે અને કલાલનું ખાતું ચુકવવા માટે મારા ઘરની ઐરીને પણ મારીને કાઢી મુકા. મેં મારા સગાંએને દૂર કર્યાં. મેં આ મહાન સેવા માટે મારા સર્વે પ્રકારના સ્વાર્થ ઉપર પાણી મુક્યું. રમણુભાઈ, આજે આ મંડળને તમારા હાથમાં મુકીને જઈ છું. પોતાનાં ધરખાર અને મિલકતો ઐરીના નામ ઉપર ચડાવી સરકાર-વેરો નહિ ભરવાની હિલચાલ ચલાવનારાઓના જેવો હું પાખંડી નથી. રમણુભાઈ, તમારી આખર આજ સુધી ટકા. હવે ટકવી કશું છે. દુનીઆ કરોડો આંખો વડે આપણને જોઈ રહી છે. ગઈ કાલે મને એક ખાત્રીવાળા

માણસે કશું કે રમાભાભીએ કેટલાંક ઘરેણાં આપનાથી છુપાં સંતાડી રાખ્યાં છે. અરવિંદના લાલનપાલન માટે હશે. રમણભાઈ, આ વાત તમે જાણતા તો હશે! પણ આપનું ત્યાં કંઈ ચાલે નહિ એટલે આપશું કરો? ઘરની ઐરી ન માને તો આખરે કશું માટે પુરૂષને મૂંગા રહેવું પડે છે. બાઈ હું બાણું છું, પણ આપ જેવા ત્યાગી ગણના પુરૂષોને તો પૂર્ણ ત્યાગ કરી ખીમન સુદાં ઘડો આપવો જોઈએ. આપ એ ઘરેણાં કેમ માગી નથી લેતા? એ ઘરેણાં જો તમે મંડળને લવાલે કરો તો મંડળનો પાયો કેટલો બધો મજબૂત થાય! (ખાંસી આવે છે.)

રમણ: બાઈ, તું હવે બહુ ન ખોલ. થાકી જઈશ. હું સોગન ખાઈને કહું છું કે મને ઘરેણાંની બિલકુલ ખબરજ નથી. હું તારી ઠગ્ગા મુજબજ કરીશ, સમજ્યો? તારાં વચન બદલ નહીં જાઉં.

બ્રમણ: રમણભાઈ, હવે મને તમારે હાથે દાડ પામ્યો.

રમણ: (દાડ પાચે છે.) લે બ્રમણ, પી, હજુ વધારે આપું?

બ્રમણ: બસ, નહિ, વધારે નહિ. યારો, તમે બધા મારી સામે આવીને બેસો. (બધા બેસે છે.) પેલા ખાદીના બામટાએને તમે જણાવજો કે આ બ્રમણ મદિરનો ઉદ્ધારક, મદિરનો ઉદ્ધાર કરતો કરતો મરણ પામ્યો. એમને જણાવજો કે તેમના મહાત્મા પ્રાણશંકર, રસિક અને ચંદ્રકાન્ત જેવાનાં બાપણોને તો મેં પગતળે: કચરી નાંખ્યા. એમને કહેજો કે ઘણા ડગુમગુ ડગી ગયા, પણ બ્રમણ તો આખર સુધી ન ડગ્યો તે નજ ડગ્યો. તમે કહેજો એમને... થાળી પીટીને...

શાસ્ત્રીજી: જરૂર, જરૂર અમે એમને ઢોલ ફટીને કહીશું. તું ફિકર ના કરતો.

રમણ: અરે, હું તો ઠંકંકાણે તારા સંબંધમાં બાપણો કરીશ. તારું ચરિત્ર લખાશે તેમાં પણ આ વાત તો લખાશે, સમજ્યો?

બ્રમણ: પણ યાર, તમે મારી આખરની ઠગ્ગા મુજબ કરશો?

રમણુ: કેમ નહિ ? તું જણાવ. અમે તે કરવા માટે અમારા પ્રાણ પણ સોંપા કરીશું. જણાવ, જણાવ ભાઈ, ખુશીથી જણાવ.

બ્રમણુ: સાંભળો, ત્યારે યારો, મારા મરણ પછી દલાલોને ત્યાં ઘરેણે પડેલા મારા ઘરમાં દારૂનું પીકું ખોલજો. એ પીકાનું નામ “ બ્રમણુ મઘાલય ” પાડજો. આપણા દેશમાં દારૂનાં પીકાંઓ રાત્રે ખુલ્લાં નથી રાખવામાં આવતાં. તેની સામેની લડનમાં આપણે ૫તેલમંદ નથી નીવડયા. તેને તમે આગળ ચલાવજો અને તેના એક નમૂના તરીકે આ પીકાને એવીસે દલાલ ખુલ્લું રાખવાની પરવાનગી મેળવજો. રાત્રે પીકાં બંધ હોવાથી દેશના કેટલાએ દિનિત્યાજ પુરેપોને અડચણ અને અગવડ વેઠવી પડે છે. તે દૂર કરવા માટે આ બ્રમણુ મઘાલયને રાત્રે પણ ખાસ ખુલ્લું રાખવાની ગોઠવણ કરજો. આ મઘાલયમાં ગરીબોને, મુસાફરોને, ફકારોને, સાધુઓને અને દારૂના ઉત્કર્ષના કામમાં જેમણે સર્વિય અર્પણ કરી દીધું હોય અને બાવા બન્યા હોય એવા પરજણ પુરેપોને મફત દારૂ પાડો. ભરતખંડની ભાવિ પ્રગતિ, હિન્દુસ્તાનની ઉછરતી પ્રગતિ-વિદ્યાર્થીઓને આ મઘાલયમાંથી અરધે દરે દારૂ વેચજો. મારા ઘરમાં જેટલા ખાલી સીસા પડ્યા છે તે બધા કોઈ સુપાત્ર બ્રાહ્મણને દાન કરજો. મારી વર્ષાને દિવસે શુદ્ધ અગ્નિ-હોત્રી બ્રાહ્મણને કુટુંબકર્મીલા સાથે આગ્રહનું આમંત્રણ કરી, ખૂબ મન-માન્યો દારૂ પાડો. મારા મરણ પછી ગૌદાન કરવાને બદલે દારૂનાં પીપો જોડી તેનું જ હાડકું બનાવી નદીમાં વહેતું મુકજો. તેના ઉપરજ એસી વૈનરણી હું પાર ઉતરીશ. મારી ૨૦ વીધાં જમીન ઘરેણે છે તે આવંતી સાલ રસ્તમજના હાથમાંથી છુટશે અને બીજી ૧૦ એકર છે તે ગલજી કલાલ પાસેથી ૬ માસ પછી છુટશે. તે બન્ને વેચી તેના રૂપિયામાંથી મારી મરણતિથિને દિવસે દર વરસે આખરદાર સ્ત્રીઓને બ્રમણુ મઘાલયમાં જલસો જમાવજો, અને કલાલજોને હાથે તેમને ખૂબ દારૂ પાડો. ખુદાબક્ષ, જરા પીવાડ. (પાથ છે.) મારા માસીઆના દિવસે ગામના દરેકે દરેક કુવામાં રાત્રે આથેલાં ખે ખે મણુ

મહુડાં નાંખી આવજો. મારા મરણ પછી મારા શબને જુદી જુદી ન્યાતના કલાકો ઉંચકે એવી ગાડવણ કરજો. કદનને માટે કોઈ કલાકીણનું લૂગડું મારા શબ ઉપર ઓઢાડજો. આવતે જન્મે હું કલાકીણને પેટેજ અવતરીશ એમ મને લાગે છે. દારણ દારૂ ઉદ્ધારનું માફક કામ હું આ છુંદગીમાં પૂરું નથી કરી શક્યો. મગનબાઈ, તમે થોડો પાઓ નો. (પાય છે.)

ખુદાબક્ષ: યાર, તેરે જેસા દિ'મતબાજ મરદ દુસ્તરા હોને વાલા નહિ. ક્યા તેરા દિમાગ ! ક્યા તેરી દિ'મત ? યાર, અથતો દિ'દુ એર મુસલમાન કે ખીચમે' સલોખા હો ગયા તો તેરે પેગામમે' તુ મુસલમાન બિરાદરોકુ ક્યું જૂલ જતા હૈ ? ઇસ સલોખા બદતા જતે કિસકે કિયે મસલમાનોકુ ખી તુ પેગામ દેતા જ.

બ્રમણ: ખુદાબક્ષ, હું મુસલમાનબાઈએને કેમ જૂલું ? મારો પેગામ તો દિ'દુમુસલમાન બન્નેને માટે છે. ખુદાબક્ષ, આપણું મંડળ દિ'દુમુસલમાનના બાઈચારાનું દેવળ છે, મંદિર છે, ~~મસ્જિદ~~ છે. આ મંડળને ટકાવી રાખજો.

રમણ: બ્રમણ. ખીજ તારી શી ઇચ્છા છે ?

બ્રમણ: ખીજ કાંઈ નહિ. ગમે તેનું સાંભળીને દારૂ ત્યાગ કરવાની શ્રેલક્ષા તમે કરતા નહિ. આપણા મંડળનું મનમાં અભિમાન રાખજો. તમારે માટે મંડળાભિમાન એજ દેશાભિમાન છે. ઓ બાપર... મારા પેટમાં દુઃખે છે. (રેડ છે.) મને સ્વર્ગમાં દારૂ મળશે ? પ્રભુ જો સ્વર્ગમાં દારૂની જોગવાઈ ન હોય તો મને એ સ્વર્ગ નથી જ્ને-ઈતું, દારૂના ઉદ્ધાર માટે તું મને મૃત્યુલોકમાં મોકલજો. મને થોડો પાઓ. (મગન પાય છે.) બસ, હવે નથી બોલાતું—(પગ પછાડે છે— નસો ખેંચાય છે—બાઈના બધા દારૂના ઘેનમાં જોઈ પાય છે.) દારૂ... મ...દિ...રા...રા...(આંખો ફાટી જાય છે. જીવ જતો રહે છે.)

મગન: (મોટી પોક મુકે છે.) એ મારા બ્રમણબાઈરે.....

હવે તારા વગર દારનો ઉદ્ધાર કોણ કરશે ? મોટાં મોટાં ભરેલાં પીપો કોણ ઠાલવશે રે...ઓ...બ્રમણભાઈ...

શાસ્ત્રીજી : ગયો...મહિરાનો પરમ ભક્ત ગયો...હિંદનો સૂર્ય આથમ્યો. સિંહ પડ્યો...

રમણ : બ્રમણ જેવો મહાત્મા થયો નથી, ને થવાનો નથી.

મગન : (ભરથી પોક મૂકીને.) તારા વગર દેશી દારનાં...પીપ સૂનાં પડ્યાં રે...આપત્રીઆ...કલાસોનાં...પીકાં...ખાત્રી...પડ્યાં રે...હંદંદં...

શાસ્ત્રીજી : તારી યાત્ર કરી કલાસણો છાતી ફૂટી ઘેરે ઘેર રં રે.

ખુદાખદ : યાર, તુ હમકુ છોડકર ચલા ગયા. (રડે છે.)
બ્રમણ, દોસ્ત, ખુદાકુ શરાબકા પેગામ દેના.

મગન : (માથું ફેટે છે.) તારા વગર કરકસરથી મંડળનું કામ કોણ ચલાવશે રે...મારા બ્રમણભાઈ...

પીપાજી : આવા મહાત્માના મરણ વખતે રડવાનું હોય ? આંખોનું પાણી બતાવવાનો આ વખત નથી, મહેનતું પાણી બતાવો. આ મહાન પુરુષના શબને શી રીતે હવે માન આપવું તેનો વિચાર આપણે કરવો જોઈએ. આપણા મંડળનો એ આધાર-સ્થંભ, આપણી સંસ્થાની ઈજ્જતને શોભે એવું માન તો એના શબને આપણે આપવું જોઈએ.

શાસ્ત્રીજી : પીપાજી, તારૂં કહેવું ખરૂં છે. આપણે એના માનમાં જાહેર સભા ભરીશું.

મગન : (મનમાં) સંસ્થા માટે ફંડ ભેળું કરનાર તો મરી ગયો અને મારા બેટાએ જો છો તે પણ ઉડાવી દેશે. સભા માટે જાહેરખબરો છપાવશે અને નાહક દીવાળતીનું ખર્ચ કરશે, એટલા રૂપિયાનો દાર તો ખાસ્સા બે દિવસ ચાલે ! (ખુશીથી) એવી બે-

જવાબદાર સભા બોલાવવા કરતાં ઉત્તમ બંધારણવાળી આપણી સંસ્થાનીજ સભા બોલાવેને.

પીપાણ: અરે, એ તો બધા અહીં છેજ. કરો ત્યારે શરૂઆત. એમાં વાટ શી જોવાની ! મુકો દરખાસ્ત, અને ચુટો પ્રમુખ.

મગન: (મારા બેઠાએને માન ખાટું છે પ્રમુખ થઈને.) પ્રમુખ ચુટવાની ભાજગડમાં શું કામ પડે છે ? બ્રમણના શયનેજ પ્રમુખપદનું માન આપો. એના શયને પ્રમુખપદ આપવું એજ મોટું માન છે.

રમણ: ભાઈઓ, બ્રમણચંદ્રના શયને પ્રમુખપદ આપવામાં આવે છે. બોલો, તમે કબૂલ ? (કબૂલ.) હવે હું સભા આગળ ઠરાવ રજુ કરું છું કે મહાત્મા બ્રમણચંદ્રના માનમાં આજે આ મંડળના મકાનમાં જેટલો દારૂ હોય એટલો તેના સભાસદોએ એની યાદગીરીમાં પાને પૂરો કરવો.

ખુદાખદ: મેરે દોસ્ત રમણચંદ્રને આપણી સામને જો દરખાસ્ત ખેશ કરી ઉસ્ત્રી મેં દિશોગ્ગનસે તાઈદિ કરતા હું.

રમણ: આ ઠરાવ હું સભા આગળ મુકું છું. બોલો, કોઈ વિરુદ્ધ છે. (કોઈ નહિ.) સર્વાનુમતે પસાર.

પીપાણ: હવે હું ખીજે ઠરાવ મુકું છું.

મગન: બોલો. ખીજે ઠરાવ નહિ મુકાય, મારે તે સામે જખર-જસ્ત વાંધો છે. જે ઠરાવ પસાર થયો તેને અમલમાં મુક્યા સિવાય ખીજા ઠરાવો ફક્ત ઠાગળીઆં શોભાવવા માટે કરવા હોય તેની હું વિરુદ્ધ છું. રમણભાઈના ઠરાવ પસાર થયો છે. રમણભાઈએ તેને અમલમાં મુકવા માટે પ્રયત્ન કરવોજ જોઈએ. રમણભાઈ, કરો શરૂઆત. પીપ ખાલી કરો. જે ઠરાવ અમલમાં મુકવાની તમારી શક્તિ ન હોય તેની તરફેણમાં તમે કેમ રહી શકો ?

રમણ: આપણે તો હવે એક ટીપું નહિ લઈએ. (મનમાં) ખૂબ ચડી છે. ભાઈઓ, ઠરાવની હું તરફેણમાં છું પણ તેને અમલમાં

મુકવાની મારી અશક્તિ હું જાહેર કરું છું એટલે મારી જવાબદારીમાંથી હું મુક્ત થાઉં છું.

મગન: એમ તે વળી ચાલતું હશે ?

રમણુ: અચ્છી રીતે વળી. જુઓ રાષ્ટ્રીય મહાસભા. શું તેમાં હાથ ઉંચા કરનારાઓ એ દરાવને અમલમાં મુકવાની પોતાની તાકાદનો વિચાર કરવા એસે છે ? એ વિચાર જો હાથ ઉંચો કરનારા કરતા હોય તો દેશનું બળ આક્રવામાં આગેવાનો છુટક ન ખાય. આ ચીજ સારી છે કે ખોટી અથવા અમુક વાત બને તો અમને અમે કે નહિ ? તે માટે અમે મત આપીએ છીએ. મત આપો એટલે કંઈ તે પ્રમાણે વર્તન કરવા અમે નથી બંધાતા, સમજ્યા ?

પીપાણ: બરોબર છે રમણુચંદ્રનું કહેવું. નાગપુરની કોંગ્રેસમાં સેંકડો વકીલો હતા. સ્વદેશી અને અસહકારનો દરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો. પણ શું બધા વકીલોએ વકીલાત છોડી ? મત આપેલા બધાઓએ પોતાનાં છોકરાં સરકારી નિશાળોમાંથી ઉઠાડ્યાં ? અદાલતો છોડી ? શું બધા સ્વદેશી પહેરતા થઈ ગયા ?

રમણુ: દેશભક્તિમાં તો બાઈ નહાયા એટલું પૂણ્ય.

શાસ્ત્રી: અરે મૂર્ખાઓ, તમે આ શેનું વિવેચન ચલાવ્યું છે ? સભા શેને માટે અને વિવેચન કયું ? આજે આ વિવેચન નથી કરવાનું. આજની સભામાં પીણ વાત થાય તો મહાત્મા બ્રહ્મચંદ્રના સખનું અજમાન થાય. પહેલા દરાવ મુજબ બધા એક એક ખાટલી ચડાવી દો. અમે પીપાણને બીજો દરાવ મુકવા દો. (મગન બધાને "બાહ્યો ભરી ભરીને આપે છે, બધા પીએ છે.)

પીપાણ: મારામાં વાસ કરતી તમામ રક્તિ અને જુસ્સાથી હું બીજો દરાવ સભા સમક્ષ રજુ કરું છું. બ્રહ્મચંદ્રના મરણને લીધે આ સંહારમાંની કાફી બધી દુકાનો બંધ રાખ્યા માટે કલાલોને વિનંતિ કરવી.

મગન: આ ઠરાવની સામે હું એમેન્ડમેન્ટ રજુ કરું છું.
 “મરહુમ માનવંતા બ્રમણ્યંદ્રને દારૂની દુકાનો બંધ રહેલી બિલકુલ
 ગમતું નહિ તેથી તેમના માનમાં દુકાનો બંધ ન રાખતાં ચોવીસે
 કલાક તે ખુલ્લી રખાવવાની આ મંડળે ગોઠવણ કરવી” મારા આ
 ઠરાવને અંદરખાતેથી બધાનો ટેકો છે. બહારથી ટેકો આપશે કે નહિ
 તે હું નથી કહી શકતો.

રમણુ: આ સુધારાની સામે કોઈ છે ? હોય તે હાથ ઉંચા કરે.
 કોઈ નથી. સુધારો પસાર.

શાસ્ત્રીજી: પ્રેત પ્રમુખ અને બાઈઓ, આ સભામાં લાંબાં
 આપણો કરવાની જરૂર નથી. હું આપની આગળ એક અતિ મહત્વનો
 ઠરાવ રજુ કરું છું કે “મહાત્મા બ્રમણ્યંદ્રની હાડડીમાં મહુડા સિવાય
 બીજું લાકડું વાપરવું નહિ; શય હાડડી ઉપર બાંધવામાં કાથાની દોરીનો
 ઉપયોગ ન કરતાં. વ્હીરકીની ખાટલીઓ ઉપરનો તાર કાઢી તેનાથી શયને
 બાંધવું. શયની ઉપર કરન તરીકે મહુડાનાં પાંદડાં અને તાડીની
 સાદડીનો ઉપયોગ કરવો; અને શય બાળવામાં લાકડાનો ઉપયોગ
 ન કરવો, પણ દારૂની ખાટલીઓ પેક કરવા માટે જે ઘાસ વપરાય છે
 તે ઘાસથી બાળવું.” આ મારી દરખાસ્ત છે. આ ઠરાવને સર્વે આંસુથી
 વધારી લેશો.

મગન: (આ ખરચની વાત પાછી કાઢી.) આ ઠરાવ પર મારો
 એક સુધારો છે તે જો શાસ્ત્રીજી સ્વીકારે તો પછી હું તેને ટેકો
 આપીશ. તે સુધારો એ છે કે મહાત્મા બ્રમણ્યંદ્રના શયને બાળવા
 માટે દારૂની ખાટલીઓ પેક કરવાનું ઘાસ ન ખરીદતાં આપણે
 એમને દારૂની ભટ્ટીમાંજ બાળીએ તો વધારે યોગ્ય ગણાશે. (બધાને
 દારૂ ખૂબ ચડે છે. જોકાં ખાવા લાગે છે.) માટે હું એવી દરખાસ્ત
 મુકું છું કે શયને કલાલેને સાંપી આપણે મરણની દિલગીરી માટે
 ૧૨ કલાક બારણાં બંધ રાખી શોકની ઉંઘ લેવી.

રમણુ: હું આ હરાવને અંતઃકરણપૂર્વક ટેકો આપું છું.

શાસ્ત્રીજી: મકાનમાંનો દારૂ પુરો કરવાની બલામણવાળો પહેલો હરાવ અમલમાં ફતારી ૧૨ કલાક શોકમાં સુવાના છેલ્લા હરાવને અમલમાં મુક્યા પછી બીજા હરાવોનો વિચાર કરવો એવો મારો આ સભાને આગ્રહ છે. છે કોઈ વિરુદ્ધ ? કોઈ નથી, મારે પીઓ અને ઉંઘો. પછી બીજી વાત.

(પડેલો પડે છે.)

પ્રવેશ ૩ એ

સ્થળ:—રમાને બંગલે જવાનો રસ્તો અને રમાનો બંગલો.

પાત્રો:—મદન, દુષ્ટા, રમા વિગેરે.

મદનચંદ્ર: (રમાને બંગલે જવા નીકળે છે.) બ્રમણે રમણચંદ્રને બરોબર તૈયાર તો કર્યોજ હશે. રમણ જાણશે કે રમાએ ઘરેણાં સંતાડી મુક્યાં છે એટલે એ એની પાસે માગશે અને નહિ આપે એટલે એની પુરેપુરી સતામણી થશે. એ રમણચંદ્ર તો હવે હવેનો એવો અટળ નિશાબાજ બન્યો છે કે તે રમાને ઔદમા રતનનો સ્વાદ ચખાડ્યા વગર રહેશે નહિ. અને એવી રીતે હેરાન થયેલી, મારથી પીડાતી, દરિદ્રાવસ્થામાં જુરી જુરીને પોતાની જાંદગી પુરી કરતી સ્ત્રીને મારા જેવો પૈભવશાળી મળે એટલે કુદરતી રીતે બધુંએ શાસ્ત્ર ખૂણામાં ભરીઈ જાય. ગરીબાઈને વશ કોણ નથી થતું? દરિદ્રતાથી કોણ નથી ડગતું? સરકારના દંડને વશ નહિ થનાર, જીલ્લમની સામે અડગ રહેનાર અને અત્યાચારી-ઓથી પણ નહિ ડગનાર વીર પુરૂષ ગરીબાઈથી ડગે છે-હિંમત હારે છે. મારી યુક્તિ પ્રમાણે ગોઠવણ થાય તો બેડો પાર. બસ મને એક ફેરા રાત્રે એકાન્તમાં એના બંગલાના દિવાનખાનામાં કોઈ પ્રવેશ કરાવે એટલે થઈ ગયું. પછીનું કામ માઈ છે. પહેલાંનો પ્રસંગ તો એ ક્યારનીએ જૂલી ગઈ હશે. વખતે મને તરછોડવા માટે એને પશ્ચાતાપ પણ થતો.

દશે. એ તો ઠીક છે, એ પચાતાપજ પ્રાપ્તિ છે. (હાથમાંના ઘડિયાળ તરફ જોઈને.) આ ઘડી-બાળ એટલું બધું શરત સુધી છે છતાં મંદું ચાલે છે. વખત તો થવા આવ્યો છે. આ કાળો જખ્ખો પહેરીનેજ જઈ એટલે કોઈ ઝોળખે જ નહિ. ધીમે ધીમે જઈશું એટલે બરોબર વખતે પહોંચાશે. (જવા લાગે છે. પડદો ઉપડે છે. રમાનો બંગલો.)

દુષ્ટા: (બંગલાની બહાર ઝડને ઓઢે.) વખત તો થઈ ગયો છે. હવે કેમ નહિ આવ્યા? આ બાજુમાં એ લાણુ નહિ કહારે. મોટા માણસોના મગજમાં એક ધૂન બરાઈ કે પછી એ તે ધૂનની પાછળ ગાંડાજ થઈ જાય છે. (મદન કાળો જખ્ખો પહેરીને આવે છે. દુષ્ટા ધીમે રહી દાનમાં કહે છે.) મહારાજ, હમણાં તો તમે અહીંયા બહાર છુપાઈ બેસો, પછી ત્યારે વખત આવશે ત્યારે હું આપને અંદર બોલાવીશ, સમજ્યા? બોલાવ્યા સિવાય એકદમ અંદર નહિ આવતા, હોં? નહિ તો બધો ખેલ બગડી જશે. સ્હેજ પણ ગરજત થઈ કે પોગળ કુટયું જ સમજજો.

મદન: દુષ્ટા, મારી કાળજી તું બિલકુલ રાખતી જ નહિ. આવા કામમાં આ બંદાથી ગરજત ન જ થાય, સમજી? તું તારી કબૂલત પ્રમાણે કામ પાકું કરી દેજે એટલે થયું. એક ફેરા મારી અને એની મુલાકાત થઈ કે ખેડો પાર. (બહાર ખાણમાં કોનો રહે છે. દુષ્ટા અંદર જાય છે.)

દુષ્ટા: આપણી તો ખાત્રી થઈ ગઈ છે કે મદનચંદ્રજી અહીંથી ખાસડાં ખાઈનેજ પાછા જવાના છે. હવે એ રમા એના બાપથી પણ વળવાની નથી. (ચોરીથી ધીમે રહીને બંગલામાં દાખલ થાય છે.)

મદન: આહાહાહા! રાણી રમા! મને અહીં તારો દારપાળ બનાવી કોનો રાખ્યો છે. હાસ, હું તારી કસોટીએ ઉતર્યો છું. તારો દારપાળ તો હું પણ તારો કેમળ ચરણ ચાંપવાને પણ આ તારો દાસ તૈયાર

છે. (વિચારમાં પડે છે.) દુષ્ટા સાથે મોકલેલી મારી છબી જોઈ કામચેલી થઈને એ મારા મહેલ તરફ તો નહિ ગઈ હોય ?

(રમા પ્રવેશ કરે છે.)

રમા: આજે આ ઘરમાં મારાથી રહેવાતુંજ નથી. આખું ઘર જાણે ખાવા ધાય છે. વિનયાળાને પણ હજી સુધી ન આવ્યાં. કમળા ખોલાવવા ગઈ તે પણ કોણ જાણે ક્યાં વાતોએ વળગી ? આજે આ ઘર કોણ જાણે મને કેમ આટલું બધું બિલામણું લાગે છે ? (સાફડી ઉપર સવા ભય છે.) ઠીક યાદ આવી ગયું, કાલનું અધૂરું રહેલું પુસ્તક વાંચું.

(પુસ્તક વાંચતાં વાંચતાં સૂઈ જાય છે. દુષ્ટા મદનચંદ્રને અંદર લઈ જાય છે.)

દુષ્ટા: (તદન ધીમેથી.) સરકાર, હવે આપણી શરત પુરી થઈ. હું હવે જાઉં છું. (દુષ્ટા જતી રહે છે.)

• (બહાર હીરાશંકર આવે છે.)

હીરાશંકર: એ પાપી રમાગૌરી ઉપર અત્યાચાર કરવાને માટે ચોરની • માફક ઘરમાં પેકો છે. મારે ગમે તેમ કરી અંદર પ્રવેશ કરવોજ જોઈએ, નહિ તો મદા અનર્થ થશે. મણીશંકરની યુક્તિ પ્રમાણેજ કરીએ. આ પાટલાદીને ઉપર ચઢાવી તેની પૂછડીએ દોરી બાંધી હું છત પર ચઢી જઈ અને ત્યાંથી ગમે તેમ કરી દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કરું. એ હરામીને તો આજે પુરોજ કરવો જોઈએ.

(હોઠ પીસી ઉપર ચઢવાના પ્રયત્નો કરે છે.) •

મદન: (સૂતેલી રમા પાસે જઈને.) શાબાશ છે વિશ્વકર્મા, તને પણ શાબાશ છે. અરે, પણ આ રમા છે કે કોઈ કુશળ ચિતારાએ ચિતરેલું ચિત્ર છે તેનીજ મને ખબર પડતી નથી ! (જોયાં કરે છે. માથું ધુણાવી.) નહિ, ચિત્ર તો નથીજ. હાલતી આલતી રમાજ છે. આજે મારા જન્મનું સાર્થક થયું. આ પરીનું જન્મન મારા મિવાલ બીજું કોણ લટે છે તે હું હવે જોઉં છું. રમા,

આવી રહ્યા, તું આવી ઈંદ્રની રાંભા છે એવું મને સ્વપ્ને પણ લાગ્યું નહોતું. ધન્ય છે તારી ખૂબસૂરતીને. તે દિવસે તને જોઈ હતી પરંતુ તારૂં આટલું બધું સૌંદર્ય મને તે દિવસે જણાયું નહિ. આવી સ્વર્ગલોકમાં પણ હશે કે કેમ તેની પણ મને શંકાજ છે. સ્વર્ગના દેવતાઓ પણ તારા ઉપર મોહિત થઈ જાય એવી તારી ખૂબસૂરતી છે. (પાસે ઉભો રહી વિચાર કરે છે.) થયો, નિશ્ચય દઢ થયો. હવે તો એ નહિ શરવાતો. એ મારી અને હું એનો. હવે છૂપકપીથી શા માટે ? ખુલ્લી રીતે તેને જગાડી તેના અધરતું અમૃતપાન કરું તો પણ મને કોણ અટકાવી શકે તેમ છે ? (તદ્દન પાસે જઈને.) રમા, રસીકી રમા, તારો રમણ તારી સાથે રતિસુખમાં રમમાણ થવા તારા રંગમહેલમાં તારી રાહ જોતો બેઠો છે તેને તું ક્યાં સુધી રાહ જોતો રાખીશ ? ઉઠ પ્યારી, ઉઠ. વિનય તજી આ તારા દાસને આલિંગન આપ. (રમાના શરીર ઉપરની ખાદીની ચાદર કાઢવા જાય છે. રમા સફળી ભગીને એકદમ ગભરાઈ બાજુએ ઉભી રહે છે.)

રમા : અરે, આ કોણ છે ? આ હું શું જોઈ છું ? પ્રભુ, આ શો ગોટાળો છે ? (મદન તદ્દન પાસે જાય છે.)

મદન : (મનમાં) હવે મદનચંદ્રને કોણ અટકાવનાર છે ? આજે આ રમા મારી થવાની મારા કરતાં ઈંદ્ર પણ વધારે સુખી નથી.

રમા : (વધારે ચકિત થઈને.) તમે કોણ છો ?

મદન : હું તારો છું અને તેથીજ તારી પાસે આવ્યો છું. જેના નામની તું છુપી જખમાળ ફેરવ્યા કરે છે તેજ હું છું.

રમા : હું તમને નથી ઓળખતી. મેં તમને કદી જોયા પણ નથી. આવે રાત્રિને સમયે, પુરૂષની ગેરદાજરીમાં, તમે એકદમ અહીં કેમ આવ્યા ?

મદન : હું પરભીના દિવાનખાનામાં નથી. હું તો મારી પ્રિયાના દિવાનખાનામાં આવ્યો છું. રમા, હવે વિનયની સીમા થઈ ગઈ. તારી

તપશ્ચર્યા કરીભૂત થઈ. (રમા બારી ખોલવા જાય છે. મદન તેને અટકાવે છે.)

રમા: (ગુસ્સાથી) અરે ! નીચ માણસ ! આવી નીચ વાતો શા માટે કરે છે ? ચોર અને લૂંટારાની માફક...

મદન: રમા, સુંદરી, જો કે હું લૂંટારો હોઈશ તો પણ હું તારૂં કુપાવેલું ઘરેલું લૂંટવા નથી આવ્યો, પરંતુ તારૂં જોખન લૂંટવા આવ્યો છું. તારે ત્યાં દ્રવ્યની ચોરી કરવાની મારી ઇચ્છા નથી, પરંતુ તારા ચિત્તની હું ચોરી કરવાનો છું. પ્યારી, તું મને હજી ઓળખતી નથી ?

રમા: હું તને ઓળખતી નથી અને ઓળખવા માગતી પણ નથી. મારે તારૂં બોલવું સાંભળવું નથી. બસે તું અખિલ સંશ્લિનો રાગ હોય, તો પણ મારે મન તો તું નકંભાનો, શૈરવ નકંભાનો સદાને માટે પીડાતો કીડો છે. જા, તારાં કાળાં કૃત્યોનો બેઠ હું કરી ગઈ છું, હવે અહીંથી ચાલ્યો જા, તારૂં કાળું કર.

મદન: મનદરણિ રમા, મારા પોષાકને લીધેજ તું મને ઓળખતી નથી, નહિ તો તે મને ક્યારનુંએ આલિંગન આપ્યું હોત. બહાણી, જો આ તારા પ્યારાં આશકને. (ઝબ્બો કહાડે છે અને રમાની નજદીક જાય છે.) આ તારો પ્રેમી મદનચંદ્ર તારૂં ચુંગન લેવા લાગ્યો છે. હવે તો ખુશી થઈને... (પાસે જાય છે. રમા તિલસ્કારથી બાજુએ થાય છે.)

રમા: (ગુસ્સાથી હાલચાળ થઈને.) મદનચંદ્ર, તમે નાસ્તે શા માટે મારો છળ કરો છો ?

મદન: પ્રિયા, સ્વર્ગલોકના દેવતાઓ પણ તારો છળ કરી ચક્રશે નહિ. તારો છળ કરનારને દેહાંતઃકૃતી શિક્ષા કરનાર ઉપરજ જો તું છળનો આરોપ મુકે તો પછી બાકી શું રહ્યું ? રમા, હું તને ખુદખુદથી કહી દઉં છું કે ગમે તે થાય તો પણ આજે તો હું

તને મારી પોતાની કરવાનો જ. પ્રિયા, હવે હક છોડી દઇ આશ્વિનન આપ. (રમા દર નય છે.) પેલા દાંડીઆને ત્યાં તારી શી દુર્દશા થાય છે તેનો ખ્યાલ કર. તને પેટપુરતું અનાજ પણ મળતું નથી તેનો વિચાર કર.

રમા: નહિ નહિ, મદનચંદ્રજી, એવી નીચ વાતો મારી આગળ તમે કરતાજ નહિ. મારા નાથની નિંદા હું નહિ સાંભળું. એ ચિત્તાકર્ષક મૂર્તિ સિવાયના અન્ય સર્વે મારે મન પિના અને બ્રાતા સમાન છે.

મદન: (મનમાં) ચિત્તાકર્ષક મૂર્તિ, કેમ ? હીક, જોડે થું, આજે. (રમાને) રમા, તારી આવી હકથા આજે કંઈ વળવાનું નથી. હું આજે તારી સાથે ગંધર્વલક્ષ્મ કરવાનો, કરવાનો અને કરવાનોજ. તું હક કરીશ તો મારે જુલમ કરવો પડશે. તું સીધી રસ્તે નહિ માને તો મારે સખત પગલાં લેવાની જરૂર પડશે. રમા, નકકા માનજે કે મારી મનલગ્ન હાંસલ કરી લેવા હું આજે સખતમાં સખત ધક્કાજી થોજીશ, સમજ ? વિચાર કર. હક છોડ, આજે રાત્ર નહિ માને તો તારા ઉપર સખતમાં સખત અત્યાચાર અને જુલમ થશે...

રમા: (જુસ્સાથી આગળ આવીને.)

બાનુ કો જો પશ્ચિમે, પાતાળ આને જો ગયું;

દરિયો તજે મર્યાદને, ભૂસત્યું મુઠે શું થયું ?

જળધાર બદલે રક્તનો વર્ષાવ થાયે શું થયું ?

આકાશના ભુદેવ અત્રે આવશે તો શું થયું ?

સતીને પતિતો એક સદગુણ અન્ય નવ શિયળ સમા,

તે માટ જીવને ત્યાગી તૈયાર છે આ રમા.

મદન: રમા, હજી તને મારા વૈભવનો ખ્યાલ નથી. તારા સરીરનું તને જ્ઞાન નથી. મારા જેવા રંગીલા લાલ વિના તારા કેવા

લાલ થશે તેનો વિચાર નથી લે, આ સુવાસિક પુખ્તોના હાર તારો કોપ શાન્ત કરશે. (હાર ગળામાં પહેરાવવા બંધ છે. રમા તોડીને ફેંકી દે છે.)

રમા: ચંડાળ, તું હર રહે. મારા પવિત્ર દેહને તારા પાપી સ્પર્શથી કદી પણ ભ્રષ્ટ થવા દેઇશ નહિ. વ્યભિચારી, તને પતિવ્રતાના હૃદયની ક્યાં ખબર છે? આ રમા તારા અધિકાર નીચેની કોઈ પણ લાલચથી લલચાઈ જનારી વેસ્યા નથી, સમજ્યો. સતીશ્રાપથી ભલ્લ-ભલા ખેદાનમેદાન થઈ ગયા તે તું જાણે છે? તેનો તને કેમ ખ્યાલ નથી આવતો?

મદન: સમજ્યો, સમજ્યો, સાક્ષાત દેવીનો અવતાર તો તમેજ છો. હું જાણું છું.

રમા: હા હા, બેશક હુંજ દેવીનો અવતાર છું.

શિયળપણુને સાચવી જે રાખવા નિજ ટેકને,
નિજ અંગ અર્પે અગ્નિમાં વર પતિ તે એકને;
દેહદંડમાં અખંડ તે આનંદ માને સો ગણો,
તે નારીઓ સૌ માનજે અવતાર તો દેવી તણો.

મદનચંદ્ર, સમજો, સમજો, હજુ સમજો.

મદન: (ચુસ્સાથી.) હું સર્વ સમજું છું. બીજાંત્રીક વાતો કોણે મુકી તું નેન્દમ ખુશીથી મારે તાથે થા નહિ તો મારે તારા ઉપર જીલમ કરવો પડશે. હવે હું અપમાન સહન નહિ કરું. તને તારા સૌદર્યનો ગર્વ થયો છે. તને મનાવવા ખનતા પ્રયત્નો ક્યાં પણ હડીલી તે તારો વિચાર ન કર્યો. હવે તો તારા ઉપર જીલમજ. તું જીલમનેજ લાયક છે. ખેલ હવે. (પાણવ પકડી હાથમાં ખંજર લઇ ઉભા થાય છે.) તું મારી સાથે ગંધર્વ લગ્ન કરવા ખુશી છે કે નહિ? હડીલી, હસતે મુખે કળ્લ કર નહિ તો તારા નસીબનો ખેલ આજે ખૂતમ થયેલો સમજજો.

રમા: (નીડરપણે)

કાપો ભલે મારો ભલે ચીરો ભલે આ કાપતે,
અંગારથી બાળો ઉભી નહિ ઉઘડે હાય હાપતે;
બાંધી મને કટકા દીઓ, કટકા કરો આ અંગતા,
સહયુક્તને સુવિચાર પુણ્યો અમર સાથી સંગતા.
કારાગૃહે રાખી ભલે જૂખી કરીને મારશો,
શંસી અને શણી થકી ફતેહ કદી ન માનશો.

(મહન જોરથી પાલવ એવે છે.)

પાપી, અબલાનો રક્ષક શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા છે. પાપી, પાલવ છોડ. હું કદાપિ તને વશ થઈશ નહિ. છોડ, મારો પાલવ છોડ.

મહન: હવે છોડવાની વાત છાડી દે. આ મનનચંદ્ર તારો ભોગ કરીને પણ છોડવાનો નથી. તને પાંચ મિનિટ હવે વિચાર કરવાનો વખત આપું છું. જન, વિચાર કરીને જવાબ દે.

રમા: (મનમાં) પ્રભુ આખરે જીભ કચરીને આત્મહત્યા કર્યો સિવાય બીજો છુટકો નથી. હે પ્રભુ ! શિયળ સાચવતાં આજે મારો અંત થવાનો. હું મૃત્યુથી ડરતી નથી, પરંતુ શિયળ સાચવતાં આવે. અંત આવે તો સત્યમાં બળ છે એવું દુનિયા કેમ માનશે ? બળનો અભાવ છતાં પણ અંધાર તારા ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી શિયળના પ્રતાપનો આ દુષ્ટને પરિચય કરાવવાનું સાહસ કંઈ છુ. જગદંબા આ અસુરની સામે બાથ બીડવા મારામાં શક્તિ મુક. (આંખો બંધ કરી પ્રાર્થના કરે છે.)

મહન: રમા, હવે તું ડંકણે આવી ખરી. પહેલેથીજ જો તે હઠાપણ વાપર્યું હોત તો મને ગુસ્સો ન ચડત. તારી મુખવ્રતિજ તારી મરજી બતાવે છે. ઉઠ, પ્યારી, મને આલિંગન આપ. (રમાનો હાથ પકડે છે. રમા તેને તિરસ્કારથી દૂર કરે છે.) આવા છણકાથી મહન ગભ-

રાય એમ નથી, સમજી ? છલુકા એતો સ્ત્રીઓના અભિનયને શોભાવનારો એક મુદ્દા હાવ છે. પણ તેં તો ખ્યારી, અને વગર છલુકાએજ વશ કર્યો છે. (અંગન લેવા નય છે. રમા બેરથી તમાચો મારે છે.)

રમા: ખબરદાર, જે એક ડગલું આગળ આવ્યો તો. નાદાન, તારાં નીચ કૃત્યોનો બદલો પ્રભુ તને આપ્યા સિવાય નથી રહેવાનો. (ખ્યારી તોડીને હીરાસંકર સાધુના વેરામાં દાખલ થાય છે; નાગી તલવાર લેઈ મહન ઉપર દોડે છે, મહન ચક્રિત થાય છે; બારણું ખોલી નાસવા નય છે. પણ હીરાસંકરના ઝટકાથી ડાબો હાથ કપાઈ નય છે. હીરાસંકર મહનની પાછળ દોડે છે, મહન મોહજમાં ભેસે છે ત્યાં તેના પર વિનળી પડે છે. પડદો પડે છે.)

પ્રવેશ ૪ થો

રથળા:—રમણચંદ્રના બંગલાનું કંપાઉન્ડ.

પાત્રો:—રસિક, રમા, પાછળથી રમણચંદ્ર.

(લહેણદારોએ બંગલો જમ્તીમાં લીધેલો હોવાથી કંપાઉન્ડમાંના એક ઝાડ નીચેની ઝુંપડીમાં રમા રસોઈ કરે છે. ઝાડની દોરીઓ બાંધી તેની ઝાળા બનાવી તેમાં ચરવિંદને સુવાડયો છે અને વારંવાર હિડોળે છે.)

રસિક: (ઝુંપડીની બહાર એકલાં) ગુલામીની અસર આપણા જાહેર જીવન ઉપર કેટલી બધી ઉંડી ચર્મગર્ષ છે. ગુલામીની બાવનાનું એરે તો દરેકની નસે નસમાં વ્યાપી ગયું લાગે છે. મતસ્વાતંત્ર્ય અને વિચારસ્વાતંત્ર્ય માત્ર શબ્દમાં જ રહ્યા છે. જાહેર જીવનમાં પ્રકીર અનેલા ત્યાગીઓ પણ સામાના મતસ્વાતંત્ર્યનો વિચાર કરતા નથી. મોટાઓ એમનાથી મોટા હોય તેમના આચારમાં અતિ વિચારમાં ગુલામ બની જાય છે, અને પોતાથી ઉતરતાઓ પોતાના ગુલામ બને એવી ઇચ્છા રાખે છે. કોઈ મતભેદ જાહેર કરે કે તેને શ્રદ્ધાહીન પશુની પદ્ધતિ તો મળવાનીજ. મહાપુરુષો શી રીતે બોલે છે, શી રીતે ચાલે છે, શું ખાય છે, કેવી રીતે ખાય છે, કેવાં કપડાં પહેરે છે, કેવી રીતે હસે છે વિગેરે બાબતો પાનમાં રાખી એની નકલ બરોબર કરવાના પ્રયત્નો ઘણાખરા દેશસેવકે કરે છે અને નકલી બનવામાં જો બરોબર

શવે તો પછી એમને એમ લાગવા માંડે છે કે પોતે પણ મહાન પુરુષોમાંના એક છે. આવી રીતે અહંકાર માણસમાં છુપી રીતે પ્રવેશ કરે છે, અને અહંકાર દાખલ થયો કે જાહેર જીવન તુટ્યું જ સમજવાનું. કેટલેક ઠેકાણે અધશ્રદ્ધા અને ગુલામગીરી માલુમ પડે છે ત્યારે કેટલેક ઠેકાણે વિનંદાવાદ અને સ્વછંદ માલુમ પડે છે. હુંકમાં પરતંત્રતાએ દેશના જાહેર જીવન ઉપર ખૂબ ઘેરી અસર કરેલી છે. (હુંપડી તરફ વળીને.) દુઃખીને દિલાસા દીધાથી દુઃખીના મન ઉપરના દુઃખનો ભાર જરા હલકો તો થાય છે પણ દરિદ્રી દેવાથી પીડાતા દુઃખીનું દુઃખ શી રીતે ધટાડી શકે? રમાબહેનની હેલુદારોએ કરેલી દુર્દશાની વાત સાંભળી દિલને ખૂબ આઘાત થયો, પણ તેથી કંઈ રમાબહેનને શાન્તતા ઓછી વળવાની છે? જાહેર જીવન ગાળનારાઓની કફોડી દશાનો ખ્યાલ તો જેને વીતી હોય તેજ કરી શકે. મારાં ધરમાર મેં ગીરો મુક્યાં. ધરેણુંગાંડાં વેચીને ખલાસ કર્યો. જાહેર જીવનમાં જોડાઈને આગળ પડતો ભાગ લીધા પછી નથી થઈ શકતો ધંધો કે નથી થઈ શકતું કામ. તેમાંએ જો કોઈ ખૂબ લાગણીવાળો પણ સરળ-હૃદયી, જરાં ભોળો, તીખો હોય કે તેના ભોગજ લાગ્યા સમજવાના. એનામાં દેશભક્તિ, સ્વાર્થત્યાગ, પ્રમાણિકતા વિગેરે સહગુણો તરફ નજર કરી એનામાં કમનસીબે વાસ કરી રહેલા કોઈને ઉદારતાથી કોઈ જતો નથી કરતું, પણ એવા પુરુષોને ગુસ્સે ફરી, એની ઠંકડી ફરી, એની મજાક ઉડાવી, એને લોકોમાં હલકો પાડી ઘણા મજાકે છે; એને હોળીનું નારીએળ બનાવે છે, અને પોતાની મતલબ હાંસલ કરી લે છે અને કામ કાઢી લીધા પછી એને એવકૂફ બનાવે છે. આ જાહેર જીવનમાં તો જરૂરે માથે જીતીઆં છે. લોકોની સેવા કરે, લોકોના મુખને માટે અમલદારોના દુસ્મન બનો, સ્વાર્થ ઉપર છીણી મુકો અને એટલું કરીને પણ પાછા લોકોની ગાંઠો જ સાંભળવાની. વધુ વિના નર પણ છે, એ વાતનો મને આજે અનુભવ થઈ ચુક્યો છે. ચૈસેટકે મરીખ હોય તે જીવારો મને તેટલી પ્રમાણિકતાથી

દેસમેવા કરતો હોય પણ તેના ઉપર ગમે તેવો બદમાસ પેસા ખાધાના અપમાયિકતાના આરોપો ગમે ત્યારે મુકી શકે છે અને વાત હિડાવનારાઓને શું ? એ વાત હિડાવી આધા ખસી જાય છે અને પછી મળ જીવે છે. (રમા પ્રવેશ કરે છે.)

રમા: રસિકભાઈ, શા વિચારમાં પડ્યા છો ? બંગલામાં આવનારાઓમાંથી ઝુંપડીની પણ હવા ખાવા માટે તો લમેજ આવ્યા ! મને તો હવે બંગલામાં રહેવુંજ નથી અમતું.

રસિક: ખેન, બદમાસોએ તમારી ખૂબ દુર્દશા કરી. એ કરામખોરોને જરા શરમ પણ ન આવી ?

રમા: રસિકભાઈ, એમાં ગુસ્સો શીદ કરો છો ? એમાં હંફાદારોને શા દોષ ? એમણે તો દુધે ઘોષને નાણાં આપેલાં એટલે એમણે તો મુદત વખતે ચેતવ્યા. ફેરા ખાધા, નોટિસો આપી અને આખરે જ્યારે એમનો કંઈ ઈલાજ ન રહ્યો ત્યારે બીચારાઓએ દાવા કર્યા. આપણી બૂલને લીધે આપણે બીજા ઉપર શા માટે ગુસ્સો કરીએ ? મારા ગયા જન્મનાં પાપનો ખદલો હું આજે ભોગવું છું. મેં ગયે જન્મે ખૂબ પાપ કર્યા હશે, જુગ્યા આજીવન મેં બાણા ઉપરથી હિડાડ્યા હશે, ઈરિદ્રીની મેં મસ્કરી કરી હશે, કેટલાંનાં ઘર મેં ભગાડ્યાં હશે, મેં કોણે જીવે કેવાં કેવાં અધમ પાપ કર્યા હશે તે આજે એ બધાનો હું આ ખદલો ભોગવું છું. ભાઈ, તમે વિદ્વાન અને સમજી હોવા છતાં કેમ જીલી જાઓ છો ? કર્મનો ખદલો તો દરેક માણસને ભોગવવોજ છે. આરે, માણસ તો શું પણ દરેક દેશને, દરેક પ્રગને પણ પોતાનાં કર્મનો ખદલો ભોગવવો પડે છે. તો પછી આપણે શી વિસાતમાં ?

રસિક: ખેન, તમારા સહચરોના હું શાં વખાણ કરું ? તમે તો દુનિયાનો આખો પ્રતિહાસ મારી આગળ ખડો કર્યો, તમારું કહેવું સાવ સાચું છે. બેદરખામીના લોકોએ કેંગોના લોભે ઉપર જીલમ કર્યો તો બેદરખામીની પ્રગનો કન્યદાણી નીકળી ગયો. જર્મનીએ આફ્રિકામાં

પસતી મરીબ પ્રગ્નને કચ્છી તો જર્મન પ્રગ્ન પણ તેના બહો પામી. કેરીઆના લોકો ઉપર બપોને જર્મને જીલમ કર્યો તો પ્રભુએ ધરતી-કંપ કરી જાણામુખી ફાડ્યો. દરેકને પોતાના કર્મનો બહો તો મળવાનોજ. હે પ્રભુ! આવા જીવતાજીવતા દાખલાઓ નજર આવજ છતાં સત્તામાં અંધ બનેલી પ્રગ્ન હજુ પણ સત્તાહીન પ્રગ્નને દાખવામાં અને કચ્છવામાં જ મગ્ન મગ્ન છે.

રમા: પણ રસિકભાઈ, મેં તો તમારી કાલેજ રાહ જોઈ હતી અને આત્રી હતી કે બ્રહેન્ની ઝુંપડીનો વૈભવ જોવા તમે બહાર આવશો. કેમ, આ દવા દીક લાગે છે ને ?

રસિક: હા બ્રહેન, મને આ દવા પણ મીઠીજ લાગે છે. જેની અરકતના ભ્રમીઆ ચક્રએ તેની હરકતના ભામીઆ પણ થવુંજ જોઈએ. પણ બ્રહેન, હું તમારો માનેલો ભાઈ છું તો પછી મારી આગળ તમે દિલ ખોલીને કત કેમ નથી કરતાં? તમને પૈસા વગર ધણું વીતતું હશે. તમે મારા જેવાની સેવા લેવામાં પણ આંચકો ખાઓ છે. તેથી મને કેટલું દુઃખ થતું હશે!

રમા: રસિકભાઈ, તમારા જેવા ભાઈની મદદથી તો અમે હજુ આવા દિવસોમાં ટકી શક્યા છીએ. મને રેંડીઓ તમારા વિના બીજો કોણ લાવી આપે એમ છે? તમે જ વળી તો મને તે ત્રણ ફેરા લાવી આપ્યો. મારા બંને રેંડીઆ કલાલો જપ્ત કરીને લઇ ગયા ત્યારે મારા મનને દિલાસો તમારા સિવાય બીજું કોણ આપે એમ હતું? અને વળી હમણું હમણાંની તો તમારી સ્થિતિથી હું ક્યાં અગ્નણી છું? એકદર્શીને ત્યાં શિવરાત્રી જાય અને એક બીજાની દશા થાય એવી આપણી દશા છે. પણ રસિકભાઈ, મેં તો જોયું કે આપણા લોકોને કામની કદરજ નથી. ગમે તેવા કામ કરનાર હોય, જાહેર જીવનમાં ગમે તેટલો ત્યાગ કરેલો હોય, હિંમતવાન હોય, પ્રમાણિક હોય, તદન આત્મો બની મરેલો હોય તોપણ તેવા સેવકો ઉપર તદન જુદા અને અજાણતા આરોપો દેખાડીથી મુકવા તેજદેખીઓ મુક્તા નથી.

રસિકઃ બહેન, આવા આવી માણસો ન હોયતો સેવકોમાં સહન-
શીલતા કોણ લાવે? આવા નાંદકો બધે હોવાનાજ. તેમનાવડેજ ખસ-
સેવકની ઠકમત થાય. જોને સેવા કરવી છે તેણે તો બીજાની રીકાઓ
ઉપર ધ્યાન નહિ આપતાં પોતાના દિલને જે સાચું લાગે તે શુદ્ધ
બુદ્ધિથી અને નિર્મળ હૃદયથી કર્યું જવું. તેમ કરવામાં એને ગાળો
આવી પડે અથવા સહન કરવું પડે તો તેણે તે હસતે મ્હોડે સહન
કરી લેવું. જાહેર જીવન તો એમજ કસાય. બહેન, લોકોની નાંદાઓ
ધ્યાનમાં લેતા બેસીએ તો તો અમારાથી કામજ ન થાય. લોકપ્રિયતા
મેળવવાની ખાતર જે લોકોની અથવા સમાજની ખુશામત કરે છે તેની
સેવામાં કદી શુક્રવાર હોતો નથી.

રમા: પણ રસિકભાઈ, હવે તમારી દારૂનિષેધની દિલચાલ
કેમ ચાલે છે?

રસિકઃ બહેન, બધું દીક છે. લોકોને સુખી કરવા મારે
કોઆપરેવીવ કેડીટ સોસાયટી સરકારે સ્થાપી, અને એના વડાસાહેબ
ખેડુતોને બેગા કરી દારૂની મિજલસ ઉડાવે! વિદ્યાર્થીઓને 'પણ દારૂ
પાય! મોટાસાહેબ ખેડુતોને ઉગારવાની વાતો કરી આવી રીતે ખેડુ-
તોને નીચે પાડે, અને આ દારૂની મિજલસ અને જલસો મામલતદાર
ગેઠવી આપે! જેમ જેમ હું વિચાર કરું તેમ તેમ મને તો એમજ
લાગે છે કે જ્યાં સુધી ધણા સેવકો આવા કામમાં ત્યાગી થઈને જો-
ડાશે નહિ ત્યાં સુધી આ કામને રતેલ નહિ મળે. દીક, પણ બહેન,
હું હમણાં જાઉં છું. બનશે તો સાંજકનો આવીશ. મારે એક બે દેકાણે
જવું છે. (રસિક જાય છે.)

રમા: (મનમાં) આજે મારી જમણી આંખ ક્યારનીએ ફરે
છે. કોણ જાણે બાવિમાં હળુ થું થું લખ્યું છે? એ મુઠા મદનચંદ્ર-
ના કાચદાવાથી હું તો કંઠાળી ગઈ. હવે તો સ્પષ્ટ આંખરે
મરણુ આપે તો સારું. આ દારૂએ મારા સંસારની કેવી ખૂરી દશા કરી

નાંખી ! (સામે રમણને આવતો જોઈને.) આજે નાથની મુદ્રા કંઈ બહુ મુસ્તામાં દેખાય છે. કાણ જાણે શું કારણ છે ? (રમણ પ્રવેશ કરે છે.)

રમણ : રમા, આમ આવ. મારી સામે આવીને ઉભી રહે. બોલ, ત્યારે હજુ પણ તેં દાર પીવાનો નિશ્ચય કર્યો કે નહિ ? તું દારને માગો દે છે, કેમ ? હું તને દારની દાસી બનાવીશ, સમજી. તમે બહુ શંકો છે કેમ ? ઠીક છે, તારો શંકો હું ઉતારું છું. તેં માથા પ્યારા દોસ્ત બ્રમણચંદ્રને શ્રાપ દીધો હતો, ખરેખર ? તેં એ મદાત્માને મનમાં ને મનમાં ગાળો દીધી હતી, કેમ ? મારો બ્રમણ મરી ગયો, રાંડ તારા શ્રાપથી મરી ગયો. તેં એને મારી નાંખ્યો. તેં ખૂન કર્યું. કમળત, ખૂની, તું મારું પણ ખૂન કરે એવી છું. રાંડ, બોલ, તેં બ્રમણને માર્યો કે નહિ ?

રમા : ના, મેં બ્રમણભાઈને નથી માર્યો. એમની આ ભવની જનના પૂરી થઈ એટલે પ્રભુએ એમને બોલાવી લીધા. નાથ, એમાં મારો જરાએ વાંક નથી, હું એમાં જરા પણ ગુન્હેગાર નથી.

રમણ : રમા, ત્યારે તું એની વર્ણને દિવસે એના આત્માને શાન્તિ આપવા ખૂબ દાર પીશ કે નહિ ? બોલ, જલદી બોલ.

રમા : એ દિવસ તો આવવા દો.

રમણ : રમા, મારે દાર પીવો છે. લાવ, પૈસા લાવ. પેલા સંતાડી મુકેલાં ઘરેણાં લાવ. આજે એ બધાં ઘરેણાં કાઠ-ચાલ, જલદી કર. લાવ, ઝટ કર.

રમા : નાથ, મારી પાસે તો એક ટુટી બદામ પણ નથી. હું કોઈ દિવસ ઘરેણાં સંતાડીને આપને વિપત્તિ વેઠવા દઈ ખરી ? નાથ, મારી પાસે કંઈ નથી, મેં કોઈ પણ ચીજ આપનાથી સંતાડીને સમીજ નથી.

રમણ : (ધક્કો મારીને) એ જુદી ! નિર્ભજન ! જુદું ન બોલ. તારા આપને ઘડો ભરાય, ચૂસો છે. હું જાણું છું. તેં ઘેણાં ઘરેણાં

આના (અરવિંદની એળે તરફ આંખણ કરીને) કોડ પુરા કરવા માટે સંતાડી હુકમાં છે. હું પરીખર જાણું છું. અને એ વાતની અખર તો તે ત્રિકાળજ્ઞાની, મહુમ મહાત્મા બ્રમણ્યદે ક્યારનીએ આપી છે. એણે જ્યોતે અને કહ્યું. મરતી વખતે અને પાસે ખોલાવીને આ વાત કહી: તો ખોલી દોષબ કેમ ? વાત સાચી છે, સાવ સાચી છે. મારા કરતાં તને આ છોકરો વધારે વહાલો, કેમ ? હીક છે.

રમા: નાથ, આ વાત તને જુહી છે. કંઈએ તમને નાહક મળેયો છે. મેં આપથી છુપું એકે ધરેણું નથી રાખ્યું.

રમણ: (બહુ જીસ્સામાં.) દોઝી, પુતારી, જી લેઈ આવ. લાવે છે કે નહિ ? (ખરડામાં મુકકો મારે છે.) જા, લઈ આવ. ક્યાં મૂક્યાં છે તે ખોલ. ધરેણું લાવ. હું તને આજે છોડવાનો નથી. ધરેણું લાવ, નહિ તો ત્રીણું બની જશે.

રમા: નાથ, (રડે છે.) મેં કંઈ નથી સંતાડ્યું. મારી પાસે કંઈ નથી.

રમણ: (ઝેરથી તમાચા મારીને.) હવે જુહું. આ છોકરો જ મારો દુરમન છે. એ મારો છોકરો નથી. તારા જરકર્મનું આ ફળ છે. આ છોકરો તો પેલા ચંદ્રકાન્તનો છે. અને મહાત્મા બ્રમણ્યદે બધું કહી દીધું છે.

રમા: અરેરે, આવું શું બેસાડો ? (રડે છે.)

રમણ: (રમાનું ગળું દાબે છે.) બદમાસ ! જો રહી તો મારી જ નાંખીશ. લાવ, પૈસા લાવ-લાવે છે કે નહિ ? ખોલ, જલ્દી ખોલ. રહીને ઢોંગ કરે છે, કેમ ? (મારે છે.)

રમા: (રડે છે.) નાથ, મારી પાસે કંઈ નથી.

રમણ: એમ કે ? તું એમ નહિ માને કેમ ? આ સાળા છોકરાને માટે તેં સંતાડ્યાં છે કેમ ! છોકરો જ મારો દુરમન છે, મારો વેરી છે. હું વેરી નહિ છવવા હઉં. (એકદમ ઝાળીમાંથી છોકરાને કાઢે છે.) આ સાળા છોકરાને માટે તે ધરેણું સંતાડ્યાં છે, કેમ ?

રમા: (હોડીને પાસે જાય છે.) અરે ભગવાન, હવે શું થશે? હું શું કરું? મારા પ્યારા બાળુને હું શી રીતે બચાવું? હાય હાય! ખૂંચો પણ શી રીતે પાડું! ભોડો ભોગા થઈ જશે તો આખર જશે. પ્રભુ, તું હવે મારા બાળકને ઉઘાર. (રમણચંદ્રને) નાથ, બાળું ન કરો. હું પગે પહોં છું. (પગ ઉપર માથું ઢુકે છે. રમણ તેને લાત મારે છે.)

રમણ: આખરે તું મારો દુસ્મન, કેમ? હો, આજે તારી વલે કરું છું. (ઊકરાને વાડમાં ફેંકી દે છે. રમા તરત વાડમાં ફેરે છે, અને બાળકને કપાડી લઈ પાછી આવે છે.)

રમા: (રડે છે.) આ શું કર્યું! હવે આંત હું શી રીતે બચાવું? (રડે છે.)

રમણ: (હાથમાં ડાંગ લેઈને.) તું મારા દુસ્મનને પાછો લાવી કેમ? (રમાના માથામાં ખૂબ ઝેરથી ડાંગ મારે છે. રમાના હાથમાંથી બાળક ભોંય પર પડે છે. બાળકના માથા ઉપર પણ ડાંગ મારે છે. બાળક ખરી જાય છે. રમા બેચેન થઈ ટળી પડે છે. માથામાંથી લોહી વહી નીકળે છે.) બક્ષ્મ દીક થયું. મારે માટે પૈસા નહિ ને આ સાબી ઊકરા માટે સંતાડી મુક્યાં, કેમ? (પડતો પડે છે.)

પ્રવેશ ૫ મો

સ્થળ:—રમણચંદ્રની કુંપડીએ જવાનો રસ્તો.

પાત્રો:—રસિક, ચોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ, રમણચંદ્ર, રમાં વિગેરે.

રસિક: (એકલો આંખો લૂછીને.) અરેરે, આખરે એ ઘાતકીએ ખાત કર્યો. એ દારૂડીઆએ દારૂની લ્હેરમાં બાળકનું ખૂન કર્યું! અરે સાખીને જખ્મી કરી! અરે, આવા હરામખોરોને તો સળગ થવી જોઈએ. આ બદમાસે દારૂડીઆઓના બંભેરવાથી ઉશ્કેરાઈ જઈ રમા-જ્ઞેનની આ હુદ્દાશા કરી! અરે કમચંડાળ! તને આ ઘાતકી કૃત્ય કરતાં જરા પણ વિચાર ન આવ્યો! તે બાળહત્યા કરી, અને સ્ત્રીહત્યા પણ કરવા તત્પર થયો! તારા ઘોષરામાં દારૂ ઠાંસવા માટે તે આ સતીના માથામાં કારી ધા કર્યો. ઓ પાપી! તને દુનિયામાં જીવતો રહીશ દેવો એ પણ પાપ છે. દારૂ જે ઘરમાં પેસે છે તેની તો સત્યા-નાશની પાટીજ વાળે છે. (ચોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ પ્રવેશ કરે છે.)

સુપ્રિં: રસિકભાઈ, મને કેમ બોલાવ્યો? આપની ચીઠી મળી કે તુરત ભાણા પરથી ઉઠીને આપો આવ્યો છું.

રસિક: સાહેબ, દિલને ચીરી નાખે એવો બન્યો બન્યો છે. (હાથ પકડી, ભય છે. પડદો કપડે છે. અંદર ડાકે મરેલું પડકું છે. રમાં બેસી પડી છે. માથામાંથી લોહી નહોતું જમ છે. પાસે ડાંચ પડી છે. રમણ

બાલ્યએ ઉભો છે.) આ હરામખોર દારૂડીઆએ આ બાળકનું ખૂન કર્યું છે. આ મારી રમાબ્હેનના માથા ઉપર આ પાપીએ જખમ કર્યો છે. આ બદમાસને પકડો. એના હાથમાં હાથકડી ધાલી એને જેલમાં બેસાડો. આ પાપીને તેના પાપી કૃત્ય માટે સખતમાં સખત સજા કરો. સાહેબ, દારૂમાં એણે સર્વસ્વ ખોયું. વકીલાતની સનદ ખોઈ. સ્નેહી ખોયાં. સગાં ખોયાં. ઘર ખોયાં. બાર ખોયાં. જમીન ખોઈ. મજબૂત ખોઈ અને આખરે આ કેળના ગર્ભ જેવા કુમળા બાળકનું ખૂન કરી આ સતીને મરણપથારીએ નાંખી છે. આ અધમને વગર વિલંબે પકડો. વાર ન કરો. એ મહાપાપી છે.

મુખિયો: રસિકભાઈ, આમ એકદમ ગુસ્સે ન થાઓ. જરા હંડા પડો. આમ કોઈ કર્યાથી શો ફાયદો ? થોભો, આપણે આ બ્હેનને પૂછીને ખરી હકીકત જાણી લેઈએ. જુવો, એ શુદ્ધિમાં આવતાં જાય છે. (ભગીરથ પ્રવેશ કરે છે.) તમે જરા શાંત રહો એટલે એ બ્હેન જ ખરી હકીકત જણાવશે. આમ ગુસ્સો કરે કામ બગડે.

રસિક: બ્હેન ! રમાબ્હેન ! રમાબ્હેન !

ભગીરથ: રસિકલાલ, થોભો જરા. કિતાવળ ન કરો. એ હજી બરોબર શુદ્ધિમાં નથી આવ્યાં. એમને ઝોલું આવી ગયું છે.

રસિક: ભગીરથ, તમે ઝોભાની શી વાત કરો છો ! આ અધમ રાક્ષસે આ સાધ્વીના માથા ઉપર ધા કર્યો છે. સાહેબ, તમે એને પકડો. એને કેદમાં લઇ જાઓ.

ભગીરથ: રસિકલાલ, આમ ઘેલા કેમ બનો છો ? જે થવાનું તે થયું, હવે કંઈ થયું ના થવાનું છે ?

રસિક: ભગીરથ, તમે અને સમજાવવાની વાત છોડી દે. આ બદમાસનો તમે બચાવ કરવા માગો છો, કેમ ? એનો બચાવ કરવો એ મહાપાપ છે, સમજ્યા. આવા બદમાસને તો જ્યાં હોય ત્યાંથી પુરજ કરવા જોઈએ. આ હરામખોર દારૂડીઆએ મારી રમાબ્હેનને

શોક કરાવ્યા. આ નાણુક સાખીનું ડાંખથી માથું ફેડી મોંખું. અરે, કોણીડાકરડાના મ્હોમાં પણ ન શોભે એવી આ હરામખોરે આ સત્ત્રિ મોઝો દોધી ! સાહેબ, તમને હું લાલ જોડીને વિનવું છું, તમે આ સુખ્યાને કેદ કરો.

ભગીરથ: રસિકલાલ, જરા શાંત થાવો.

રસિક: ભગીરથ, તમે મને શાંત નહિ કરી શકો. સાહેબ, માર મિલેના મલિકની દોકરી આ મારી રમાખેન, આ દારૂડીખાને પામવે પડી. આ લોહીતરસ્યા ખૂનીએ એના આ લાલ કર્યા ! ગર્ભ-શ્રીમંતને ત્યાં ઉછરેલ છતાં આ દારૂડીખાએ તેની પાસે લોકોનાં દળણું દળાવ્યાં. એને ભૂખી રાખીને અધમુઘ કરી નાંખી. હાથ ! હાથ ! સાહેબ, તમને શું કહું ! એના દુઃખની વાત કહેતાં માફ અંતઃકરણ ચીરાઈ જાય છે. (રમાને ધીમે રહીને બેસાડે છે.)

રમા: રસિકભાઈ, ક્યારે આવ્યા ? એ ક્યાં ગયા ? એમની તબિયત જરા નરમ રહે છે. ભાઈ, એ ક્યારના જમ્યા નથી. કોડાં કકડો રોટલો ખાઓ અને એમને પણ ખવડાવો.

રસિક: રમાખેન, એ હરામખોરને તો હું હવે રોટલાંનાં નહિ પણ બીજાજ સ્વાદ ચખાડું છું. બદમાસે તમારી આ હશા કરી, કેમ ? આ પોલિસપ્રિન્ટેન્ટ સાહેબને હું લાલ આવ્યો છું, એમને તમે ખરેખરી હકીકત જણાવી દો.

રમા: (મનમાં) પ્રભુ, મારા સ્વામીની આખર અને શરીર સુચવવાનું મારાથી બની શકે એવાજ સમ્મદો તું મારી પાસેથી કહેવ-લાવજો. મારે જીહું બોલવું પડશે તો હરકત નહિ. મારા સ્વામીના સુખને માટે એ પાપ કરવા પણ હું તૈયાર છું.

સુપ્રિં: ખેન, તમને શું થયું છે તે કહો. આ રમણુચંદ્રે તમને શું કર્યું ? જણાવો તો.

રમા: એમણે તો મને કંઈ કર્યું નથી. આવી ખોટી ખબર આપને કોણે આપી ?

મુખિ: આ છોકરાને ત્યારે શું થયું ? તેના કપાળ ઉપર શું થયેલું થયેલું છે ?

રમા: સાહેબ, મેં હમણાં એક વૃત્ત કર્યું છે તેમાં મને ૬ દિવસના અપવાસ છે. હું છોકરાને લઈને આ નિસરણીથી માળીઆ ઉપરથી નીચે આવતી હતી એટલામાં મને ચક્કર આવ્યાં અને હું પડી ગઈ. મારો બાણુ આ પર્યંત હતો તેના પર પડ્યો.

મુખિ: આ ડાંગને લોહી શી રીતે લાગ્યું ?

રમા: સાહેબ, મારા માથામાંથી લોહી નીકળ્યું એથી મારા હાથ લોહીથી ખરડાયા, અને આ ડાંગ પકડી હું ઉઠવા જતી હતી એટલે ડાંગને લોહી લાગ્યું.

મુખિ: બહેન, આ બધું તમે સાચું કહ્યું છો ? કે કોઈનો ખમાવ કરવાની ખાતર જુદું બોલો છો ?

રમા: સાહેબ, હું આ સાચું જ કહું છું. હું જુદું નથી બોલતી. સાહેબ, આ સત્ય માનજો. મારાથી વધારે નથી બોલાવું.

મુખિ: રસિકલાઈ, હવે હું શું કરું ? ન્યાયનું કામ મને તેટલું તીક્ષ્ણ હોય તો પણ આવી પવિત્ર પતિવ્રતાની હાલ જોતા ખમાવ કરે તેને આંસ પણ ન આવી શકે.

લક્ષ્મીરમા: શાખાશ, રમાબહેન, શાખાશ ! બહેન, તમને ધન્ય છે ! રસિકલાઈ, હવે ગઈશુજરી જવા દો. રમાબહેન, તમારા જેવી પતિભક્ત આર્યાઓ હજી આ પૂણ્યભૂમિમાં વાસો કરે છે તેથી જ ભરતખંડને આર્યાવર્ત એ નામ રાખે છે.

રમા: રસિકલાઈ, મારી પાસે આવો. તમે મારા માનેલા બાણ છે. હું હવે મરવાની. તમારી બહેનને હવે એક વચન નહિ આપો ! મરતી વખતની બહેનની આગણી નહિ સ્વીકારો !

રસિક: બહેન બેભો. (આંખમાંના આંસ લીધે.) તમે કહેશો તે ક્રિયા હું તૈયાર છું.

રમા: રસિકભાઈ, તમે મારા ઉપર જેવો પ્રેમ રાખતા આવ્યા છે તેવોજ પ્રેમ તમે મારી પાછળ એમના ઉપર રાખજો. ભાઈ, એમનો સ્વભાવ જરા તીખો છે. મારા મરણ પછી એમના ચિત્તને શાન્ત કરનાર કોઈ નથી. આ માટે રત્ન હું હવે તમારે સ્વાધીન કરીને જાઉં છું. ભગીરથભાઈ, આ તમારા સ્નેહીના સર્વે અપરાધ મારી ખાતર જતા કરજો. તમે એમના ઉપર પ્રેમ કરજો, એમને સાચવજો.

રસિક: સાંભળ, હરામખોર સાંભળ. આવી સાધ્વી સ્ત્રીના તેં આ હાલ કર્યાં! જ્ઞેન, આ હરામખોરની તો ખરી દશા કરવાનો મારો ઈરિદો છે પણ શું કરું? તમે વચ્ચે પડો છો. ભલે જ્ઞેન, હું તમારા કલ્યા પ્રમાણે વર્તીશ. તમારા જીવને સંતોષ થાય એવી રીતે વર્તન કરવા હું મારાથી બનતું બધું પ્રયત્ન કરીશ.

રમા: રસિકભાઈ, તમે હવે એમનો ગુસ્સો શાન્ત કરો. મારા મરણ પછી એમને તારા બે સિવાય કોઈ નથી. મારી નજર આગળજ તમે એમનું મન મનાવી મારી પાછળ એમની સંભાળ લેજો. મને વચન આપો. ભાઈ, મારો જીવ ગભરાય છે.

રમણ: બસ, આંખો ઉઘડી મારી. અગળમાંનો અધકાર દૂર થયો.

રમા: સાંભળ્યું કે? જરા આમ આવોને. (રમણ પાસે જઈ ઉભો રહે છે.) અહીં બેસો. આપના ખોળામાં આ માથું જરા મુકવા દો. ભૂખ બહુ લાગી હશે, નહિ? થોડું ખાઈ લેને, નહિતો પિત્ત ચડશે.

રમણ: (ખોળામાં માથું લઈને.) રમા, આ દારૂડીઆ બદ-તસની હવે તું ફિક્કર શું કરવા કરે છે? તારા જેવી સતીની આ દશા કરનારને તું શું કામ વિનવે છે? તને મરણપથારીએ નાંખનારને માટે આટલી બધી કાળજી શું કામ કરે છે? હું અધમ છું. પાપી છું. ખૂની છું. મેં બાળહત્યા ને સ્ત્રીહત્યા કરી છે.

રમા: નાથ, આણું બોલીને આપના જીવને સંતોષો નહિ. મને આપે આપની માની ત્યારે આપે મારા ઉપર સત્તા ચકાવી. હું આપની

હતી ત્યારે આપે મને શિક્ષા કરીને. નાથ, એનો પશ્ચાતાપ ન કરો. હવે હું તો જાઉં છું. આ દુનીયામાં હવે આપને કોઈ નથી. પ્રાણ...હવે...પણ એ છોડવાનો નિશ્ચય નહિ કરો ?

રમણુ: રમા, હવે મરતી વખતે મિથ્યા આશા શું કામ રાખે છે ? ના, મારાથી હવે દારૂ છુટવાનો છે ? હું તારી પાછળ પાછળજ આવું છું. (આંખોમાં આંસુ છલકાય છે.)

રમા: ના...થ...શ...રી...ર...સાય...વ...જો. (મરણ પામે છે. રમાનું માથું નીચે મુકી રમણુ એકદમ અંદર જઈ એકઝીમોની દવા ગ્લાસમાં રેડી અંદર દારૂ રેડે છે અને પીવા નય છે. ભગીરથ અટકાવવા આવે છે પણ એટલામાં રમણુ તે પી નય છે.)

રમણુ: બસ, મારો સંસાર પુરો થયો. મારી જીંદગી પુરી થઈ. મારી પ્રિયાની પાછળ હું પણ આ દુનીયા છોડી જાઉં છું. આ દારૂએ મારા સંસારની ખાતાખરાબી કરી. દારૂ દવા તરીકે કે શોખ તરીકે શરૂ કરનાં પહેલાંજ માણસે તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ એકજ ખાલાએ મારા જેવા હજારો કુટુંબોનો નાશ કર્યો હશે, અને લીધે કેટલી ખાનાખરાબી થાય છે તેનો ધડો મારા જીવન ઉપરથી લેજો.

આ દારૂના વ્યસને એક ઘરના ત્રણ જણનો આજે ભોગ લીધો છે. દારૂથી દૂર રહેજો. ચતુર હોય તો એવું.....(પડદો પડે છે.)

